MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXIV—CXXXV

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXXIV—CXXXV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1924

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXIV—CXXXV

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXXIV—CXXXV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1924

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Зміст CXXXIV—CXXXV тому.

Inhalt des CXXXIV—CXXXV Bandes.

Новгородський княжий літопис
і його відношення до українського літописання XII століття.

Написав *Евген Перфецький.*

Літописання на Сході Европи було дуже розвинуте в старовину, — в кожнім разі не менше, ніж на Заході Европи. Кожний майже більший центр окремих князівств мав свій літопис. Звичайно найдавнійшим на Руси літописанням було київське, яке в початках XI століття в кожнім разі вже істнувало. Крім київського дуже рано під його впливом розвивається літописання — в Новгороді Великому (в 1050 их рр. складається там перший літопис), а далі в отсих українських містах: Чернигові, Перемишлі, Переяславі, Володимирі, Галичі; — на півночі, крім Новгорода, в Ростові, Владимирі на Клязьмі.

Усі ці літописи у повнім виді не дійшли, не заховалися до нашого часу. Бо згодом матеріял цих літописів в більшій чи меншій мірі сполучувався, разом зводився до купи. Таким чином утворювалися великі спільні великорусько-українські літописні зводи. Так київський, новгородський, перемишльський і, правдоподібно, чернигівський літописний матеріял в початках XII ст. (1110—1116 рр.) був зведений до купи і уявив собою великий звід, так звану „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, який довго в науковій літературі хибно звався „Несторовим літописом“.[1]) Цей звід пізнійше був доповнений київським матеріялом, який писався після зложення цього зводу, доповнений був ще новгородським і суздальсько-владимирським літописним матеріялом і в такий спосіб утворив спільно-руський літописний звід київської редакції,

[1]) Перфецький Е. Ю., „До питання про Нестора Печерського“ надруковано в „Україні“, I—II кн., 1918 р. стор. 11 і слід.

викінчений в 1184-ім році.[1]) Цейже останній став основою другого великого літописного зводу, зложеного на Україні, в Переяславі, зводу переяславськоі редакції. На цім переяславськім зводі був заснований великий звід великоруський, у Владимирі на Клязьмі, який пережив декілька редакцій, як в кінці XII ст., так і в XIII ст. Усі ці зводи і окремі місцеві лісописи, в більшій чи меншій мірі заховалися в пізнійших компіляціях XIV—XVII століть.

Студії ріжних цих зводів, що дійшли до нас, ріжних літописних варіянтів, виділення основного тексту, виявлення складових його часток, дають змогу нам в більшій або меншій мірі реставрувати ці окремі літописи.

В цій своїй праці я остановлюся на однім такім місцевім літописі, якого наукова критика досі не завважила: це княжий новгородський літопис. Бо коли говорилося в літературі про новгородське літописання взагалі, коли вказувалося на можливість істнування окремого архиепископського („владичного“) новгородського літопису, — то про княжий новгородський літопис наукова література зовсім мовчить. Цей княжий новгородський літопис тим більше являється для нас цікавий, що він мав великий свій вплив і на українське літописання: з нього черпали матеріял оба українські зводи XII століття, як київський літописний звід, зложений в 1174-ім році, так і переяславський літописний звід. (зложений в 1186-ім році).

Колиб ми виключили з новгородського I-го літопису старшої редакції ряд звісток, взятих зі спільного східно-славянського, українсько-великоруського літописного джерела, то в нім залишиться новгородський літописний текст. Цей текст складається головно з голих, сухих звісток ляконічного характеру і представляє собою щорічний літопис, який вівся кожного року в Великім Новгороді. Зміст його виявляє великий інтерес до церковних подій та справ новгородського життя, які мають тісний звязок з новгородським владикою. Дальше тут виявляється велика поінформованість в церковних та релігійних справах взагалі: особливо в справах, які торкаються смерти окремих духовних осіб і богатих церковних вкладчиків, які торкаються інсталяцій ігуменів та ігумень, про їх переміщення з місця на місце, про будову та пожежу церков. До цього роду справ і подій видно в цім літописі такий напру-

[1]) Перфецький Е. Ю., „Русскіе лѣтоп. своды и ихъ взаимоотношенія“, I (1920).

жений інтерес його творця, — він так детально та охоче говорить про них, що почасти затемнює собою і події політичного життя Новгороду. Цей літопис очевидно вівся при дворі новгородського архиєпископа. Це посередньо моглоби було підтвердитися й тим фактом, що цей літопис вівся на протязі кількох століть, а так довго його вести ледви чи моглаб видержати якась окрема парафія чи навіть і монастир. Подібну літературну працю довше за все в силах була утримати новгородська архиєпископська катедра.

Єпископ, архиєпископ, потім і митрополит новгородський, при дворі котрого ведено цей літопис, завше був найживійшим елементом в новгородськім життю, навіть у хвилі найтяжчі для новгородського державного життя. Коли Великий Новгород втратив свою політичну самостійність, це значіння новгородського владики там почувається ще більше: єдиним орґаном громадської самодіяльности був тоді в Новгороді владика. При його дворі оберталися грамотні люде і через те був значний вибір осіб, яким можна було доручити ведення та продовження літописання. Факт пізнійших новгородських літописних кодифікацій (XIV—XV ст.) найяснійше вказує на це. Особливо важним є зложення в першій половині XIV ст. в Новгороді зводу літописного. Цей літописний звід положив в свою основу не тільки владичий новгородський літопис, але й ще один новгородський літопис. Питанням — який це був літопис, займемося в цій праці.

Цей новгородський звід першої половини XIV ст. разом з новгородським своїм матеріялом сполучував в собі ще й матеріял инший, українсько-великоруський. Цей матеріял він черпав зі зводу, який лежить в основі північної редакції зводів (порівн. лаврентійський, радзивилівський, троїцький і инші зводи). Цим своїм характером новгородське літописання виходить за рямки чисто місцеві, новгородські, і наближується до спільного східно-славянського літописання.

Цей новгородський кодекс або звід першої полов. XIV ст. ляг в основу новгородського І-го літопису, а власне: старшої його редакції, себто в основу так званого синодального списку.[1]) Але в цім зводі найвидатнійше місце займає новгородський владичний літопис.

Питання про новгородський владичний літопис в науці досить розроблене. Питанняж про істновання в Новгороді одно-

---

[1]) Видруковано в І-ім томі Полного собр. русс. лѣт. і окремо.

часно і паралельно і другого літописання зовсім в науці не помічалося і не ставилося.

Рядом з істнуванням в Новгороді владичного літописця були там особи, котрі вели літописання і приватно, при окремих церквах. Це помітно в тексті новгородського І-го літопису. В літературі було вже зауважено[1]), що одним з таких новгородських літописців був той, що говорить сам про себе під 1144 роком, який помер в 1188 році, — це Герман Воята, священик церкви св. Якова в Неревськім кінці, який там служив 45 літ. Під 1230 роком в цімже літописі говорить про себе і пономар Тимофій, який належав до цієїж церкви св. Якова. Очевидно в Новгороді літопис міг вестися довший час і при окремих церквах. А коли бачити в літописці Тимофії пономарі — особу церкви св. Якова, яка переписала лобковський пролог для церкви Нерукотвореного Образа[2]), то ясно, що одна і таж особа могла займатися і зложенням літопису, редаґованням його та переписуванням окремих літературних праць. Одним словом не тільки при дворі архиєпископа, але і взагалі в Новгороді були в цей час люде, які здібні були виконати і складне літературне діло.

В північній редакції літописних зводів (лавр. л., радзив. л., троїц. л., переяс.-сузд. л.) та в південній, або українській редакції зводів (іпат. л., хлєбнік. л., погод. і инш.) маємо ряд текстів, які відносяться до XII ст., звязок котрих з новгородським літописанням не підлягає сумніву. Ці тексти йдуть там починаючи від 1117 (6625) року, кінчаючи 1152 (6660) роком, а далі — починаючи з року 1174 (6682) і кінчаючи 1182 (6690) роком. В обох редакціях, північній і південній, ці тексти по більшости дословно ті самі.

Деякі з цих текстів торкаються таких деталів новгородських подій, які могли бути відомі тільки місцевій людині, Новгородцеви.[3]) Без сумніву, усі ці новгородські тексти південної і північної редакцій попали з новгородського джерела.

---

[1]) Прозоровскій в Журн. Мин. Нар. Пр., 1852, 7. — Шахматов А. А., „Разысканія о др. русс. лѣт сводах“, стр. 184.

[2]) Срезневскій И. И., „Славяно-русская палеографія“, стор. 191.

[3]) Замітимо деякі з таких звісток. Так напр. в новгородських текстах, які відносяться до 1139, 1140 і 1141 років наводяться слова Всеволода. Ольговича звернені до Новгородців і слова Новгородців до нього. Оповідання 1149 р. знає точний маршрут походу Ізяслава з Новгородцями на Юрія Суздальського; детально знає причини неудачі цього походу („похромоша кони у них“). Текст 1182 р. добре інформований що творилося з Новоторжцями, коли Новий Торг обложив Всеволод Суздальський і т. д.

Зазначимо ці новгородські звістки зводів південної (іпат. л. і ин.) і північної ред. (лавр. л. і ин.), тотожність їх з відповідним текстом инших зводів, що дійшли до нас. Під 1117 р. говориться про відкликання Володимиром Мономахом сина його Мстислава з Новгороду і посадження там внука його, Всеволода, — це місце буквально сходиться з оповіданням новгородського IV-го, софійського I-го і львовського літописів.[1]) Під 1128 р. говориться про страшне затоплення Новгороду, — цей текст буквально сходиться з оповіданням новгор. I, IV-го, соф. I-го, тверського, львовського літописів. Під цимже роком говориться про смерть Бориса Полоцького; текст цього уривку дословно повторюється в новг. I, IV-ій, соф. I, твер., львов. літ. Звістка 1134 р. — про безрезультатний похід Всеволода новгородського на Суздаль — буквально сходиться з текстом львов. л. Текст другої звістки про перемогу над Новгородцями, зовсім росходиться з текстом новгор. I літ. Звістка 1138 р. (в новг. I — 1137 р.) про утечу спільників Всеволодових з Новгорода, про запрошення до Пскова Всеволода і про його смерть — знаходить більш відповідний собі текст в новг. I л. та львов. л. Звістка під цимже роком про вигнання Святослава з Новгороду і про посаження там Ростислава сходиться з новг. IV, соф. I, твер. і найбільш з львов. л. Оповідання 1140 р. про вигнання з Новгорода Святослава і иньші новг. звістки сходяться з текстом новг. IV, соф. I, твер. і буквально — з львов. л. Оповідання 1141 р. про посольство Новгородців до Юрія і про одсилку Юрієм свого сина до Новгороду сходиться з новг. IV, соф. I, твер., львов. л. Звістка 1154 р. про вигнання Ярослава з Новгороду і инші сходяться з новг. IV, соф. I, твер., львов. Звістка 1155 р. про весілля Мстислава в Новгороді сходиться з новг. IV, соф. I, твер., львов. Звістка 1160 р про посольство Новгородців до Андрія Суздальського сходиться з соф. I і львов. Звістка 1174 р. про утечу Рюрика Ростиславича з Новгороду сходиться з новг. IV, соф. I, твер., львов. літ. Звістка 1179 р. про смерть Мстислава Ростиславича в Новгороді сходиться з новг. IV., соф. I, твер. і львов. Оповідання 1182 р. про приведення в Новгород Володимира Святославича і про облогу Торжка сходиться з відповідним текстом новг. IV. соф. I. твер., львов.

---

[1]) Львовський літопис одержав свою назву від першого видавця свого — Н. А. Львова, коли був виданий в 1792 році в Петрограді. Останнє видання цього літопису (1910 р.) назвало іменем цього видавця цей звід.

Про ці події новгородського життя говориться і в новгородськім І-ім літописі, але редакція більшої части цих подій в новгородській І-ій зовсім инша ніж в зводах північної і південної редакцій. Текст цих подій північної і південної або української редакцій майже дословно сходиться з львовським, тверським, новгородським IV і софійським І-им літописами, — в той самий час, коли в новгородськім І-ім літ. в відповідних місцях бачимо або повні ріжниці тексту, або зовсім иньше представлення цих подій.

Хронольоґічні дані вказаних новгородських звісток, які находяться в північній і в українській або південній редакціях, а також в літописах — тверськім, львовськім, новгородськім IV ім і софійськім І-ім — з одного боку, і в новгородськім І-ім літописі — з другого боку, також досить сильно ріжняться, як рівнож ріжняться і датування по місяцям і дням.[1])

Цей факт, що усі ці звістки находяться в тверськім, львовськім, новгородськім І-ім і софійськім І-ім літописах, себто в зводах заснованих на найстаршій редакції владимирського зводу, так званому „Владимирському Поліхроні", показує, що первісно усі вони були в цім владимирськім зводі. Присутність їх в північній і південній редакціях пояснюється тим, що і ці зводи були заложені на Владимирському Поліхроні, тільки в основу свою положили особливу його, пізнійшу редакцію[2]). В новгородський І-ий літопис дещо попало з цього владимирського зводу, але небезпосередньо, а значно пізнійше через звід редакції, зложеної десь не ранійше XIV ст.

Якийже це був літопис новгородський, котрий так повно відбив в собі владимирський звід (Поліхрон) і усі редакції на нім заложені, який так відріжняється від відповідного тексту новгородського І-го літопису (владичного зводу)? Ми знаємо, що владимирський Поліхрон мав дуже складний зміст, був заснований головно українськім, — київськім і переяславськім літописанню.[3]) В якімже відношенню цей особливий новгородський літопис був до цих місцевих, українських часток владимирського зводу (Поліхрону)?

Новгородський літопис, точнійше його фраґменти, які містяться в владимирськім Поліхроні, зводах заложених на нім, — торкається виключно новгородських подій, звязаних з особами окремих

---

[1]) Так новгор. звістка лавр., радзівил., й сх. 1138 р. занесена в новг. І під 1137 р.; звістка лавр., радив. лл. 1174 р. занесена в новг. І л. під 1171 р. і т. д.

[2]) Перфецький Е. Ю. „Русс. лѣт. своди", ч. І (1920 р.).

[3]) Ibidem.

князів — торкається княжих перемін на новгородськім столі, вигнання князів з Новгороду, договорів Новгородців з князями, запрошення князів на новгородський стіл, звісток про смерть, женитьбу та народження князів, княжі походи, — і ні одної звістки з новгородського церковного життя. Це говорить за те, що в Новгороді одночасно з владичним літописом провадився літопис княжий, зовсім окремий від владичного. Досі наша наука зовсім не замітила екзистенції цього княжого літопису, який займає дуже цікаве місце в старім новгородськім письменстві.

В Новгороді Великім князі зі своєю дружиною мусіли вести свою окрему і виключну політику, бути постійно діяльними і на сторожі своїх інтересів, в боротьбі або єднанню з вічем. Цей особливий елемент новгородського життя не міг не відбитися в окремім і особливім літописанню, — в веденню літописних записок людьми, які близько стояли до князя і його двора, хоч та літописна діяльність велася там і не так безперервно, як владична, через часту переміну новгородських князів.

Деякі місця новгородського тексту владимирського Поліхрона (зрівн. твер., львов.) відбилися і в новгородськім І-ім літописі (під 1117 роком, 1128, 1138 і др.). Це зрозуміле, коли ці новгородські тексти відбилися у владимирськім зводі і инших, то трудно булоб допустити, щоби вони не відбилися в новгородськім літописанню взагалі. Через те, що ці новгородські тексти тверського, львовського і инших зводів і зводів північної і південної редакції, які будемо називати княжими, не внесли у старі зводи (XII ст.), а звідти і у владимирський Поліхрон (звід 1189 року), звісток з владичного новгородского літопису (вони наскрізь княжі), то треба думати, що не владичний новгородський літопис впливав на княжий новгородський літопис, а навпаки: княжий літопис відбився на владичнім.[1]) Через це даних для пояснення і реконструкції княжого літопису треба шукати і у владичнім літописі (зрівн. новг. I л.).

[1]) Ніодна з редакцій новгородського І-го літопису, ні синодальний список, ні редакція усіх инших (так звана новгородська І-ша молодшого ізводу) ні в якім випадку не можуть бути джерелом Поліхрона. Це пояснюється не тільки тим, що в Поліхроні ми знаходимо цілий ряд текстів, котрих нема в новгородськім І-ім л., — не тільки тим, що текст деяких звісток в Поліхроні повнійший, ніж в новг. І-ім, — але і тим, що в деяких випадках текст новгородських звісток Поліхрона сходиться то з одною, то з другою (старшою і молодшою) редакцією новгородського І-го літ. Це послідне явище є очевидна ознака, що Поліхрон не користався ні одною з цих редакцій.

Новгородський владичний літопис (новг. I л.) користувався княжим новгородським літописом безпосередньо. Але використав він його в иншій мірі ніж владимирський звід XII ст. (Поліхрон), точнійше: ті українські зводи, які лягли в основу його. Богато з матеріялу княжого літопису не було використано владичним (новг. I): відсутність цілого ряду звісток княжого літопису у владичнім (новг. I) найліпше свідчить про це. Але у владичний були занесені і такі тексти княжого літопису, котрих у свій звід не ввели ні владимирський звід (Поліхрон), ні українські його джерела.

Перш за все кидається у вічи характер двох оповідань, які занесені в новгородський I-ий літопис під 1136-ий рік, і трьох оповідань, занесених під 1137-ий (1138-ий) рік. Перше з цих оповідань — арештування Новгородцями князя Всеволода Мстиславича; друге цьогож 1136 року — прихід на князювання в Новгород Святослава Ольговича. Перше оповідання 1137 р. — утеча однодумців Всеволодових до нього; друге — друге вигнання Всеволода з Новгороду; третє — Всеволод осідає у Пскові і смерть його. Всі ці оповідання дуже детальні: говориться, якого дня заарештовано Всеволода та його родину („мѣсяца маіа въ 28“), кілько озброєних людей денно і нічно сторожили його („30 мужь на день“), кілько пробув він у вязниці („сѣдѣ два мѣсяца“), коли був увільнений („іюля 15“). Дальше точно по пунктах перелічуються усі ті обвинувачення, на підставі котрих він був позбавлений столу; відомо також авторови цих стрічок, що між арештованими членами родини цього князя не було сина його Володимира, — він не був арештований. Автор спочуває Всеволодови в усіх його тяжких пригодах, які сталися тоді з ним; знає, яку ролю грали в цім Новгородці, Псковичі, Ладожане. Теж і в слідуючім оповіданні; точність датування приходу в Новгород Святослава незвичайна: „мѣсяця июля въ 19, преже 14 каланда августа, въ недѣлю, на соборъ святыя Еиѳимие, въ 3 часъ дне, а лунѣ небеснѣй въ 19 день“. Таксамо і в тексті слідуючого року: відомо, хто утікав до Всеволода (перелічуються особи); коли утікали — „наступающю въ 7 марта индикта лѣто 15“). Дуже жива картина його другого неприняття до Новгороду, запрошення до Пскова. смерть його (число, місяць, місто поховання його); точно датуються тут навіть події другорядного характеру: коли забито було Жирославича („индикта 15“), час конспірації („индикта лѣто 14“). — Рахування „каландами“, та ще з приведенням місячного року, в східно-словянському літописанню не уживалося. Усе це

в статтях 1136—1137 років, разом з їх детальністю, незвичайною для новгородського владичного літописання (порівн. новг. I), свідчить про те, що ці місця — там явище виключне. Текст цих статей, характер їх, показуючи тісний редакційний і внутрішній звязок їх між собою, говорить за те, що ці статті узяті з одного джерела і в новгородськім I-ім літописі являються вставними. Коли порівняємо текст звісток 1137 (1138) року (новг. I) з відповідним текстом княжого літопису (лавр., іпат., твер., львов. і под.), то побачимо, що перша звістка 1137 (1138) року (новг. I) — про утечу приятелів Всеволодових, і остання про затвердження його на псковському столі і смерть його — є тотожні з відповідним текстом княжого літопису (тут і там приводиться імя посадника Константина, — в первісному тексті новгородського I-го літопису певне також читалося імя Жиряти[1]), як і в лаврент. л.); з чого слідує, що ці тексти новгородського I-го, північної й української редакцій походять із одногож і цього самого джерела, новгородського княжого літопису. Звязок цих текстів (1137 р) новгор. I-го л. з текстом йогож 1136 року і текстом його звістки 1137 р. — про прихід в Новгород Святослава приводить до думки, що і ці останні походять із новгородського княжого літопису.

А. А. Шахматов в своїх „Разысканіяхъ о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ“ (стор. 284 і слід.) зовсім не торкаючись взагалі питання про княже літописання в Новгороді, задає питання — чи в новгородськім I-ім літописі (владичному зводі) не належать тільки ці дві статті (1136, 1137—8 рр) авторови, що знав рахування індиктами (через їх виключний характер). Це питання досить трудне, коли в складі новгородського I-го літопису не будемо відділювати владичного літописання від княжого, двох цих літописів, які рівнобіжно велися в Новгороді. Колиб припустити, що автор звісток 1136—1137(8) років брав участь у владичнім літописанні, як гадає А. А. Шахматов, то це значилоб, що в Новгороді в цей час велися одночасно два владичні літописи, були два владичні літописці (складач статей 1136—1137(8) р. і складач статей 1135, 1138 років і других). Висловлювати такої гадки немає потреби, бо в авторі статей 1136—37 років і в самім їх тексті усе говорить за приналежність їх до новгородського княжого літописання.

---

[1]) В новгород. IV. л. при повній тотожности тексту звісток про утечу приятелів Всеволодових — приводиться і імя Жиряти; очевидно в новг. I-ім літ. при списуванню цього місця це імя механічно було пропущене.

Що в Новгороді в цей час дійсно одночасно істнували два літописці — це ясно; тільки один з них вів владичний літопис, а другий княжий.

Як читати звістку 1136 року (новг. I) після приведених в ній пунктів обвинувачення, троха льоґічно неясним здається змисл тексту — „а на то много на початыи, велѣвъ ны, рече къ Всеволоду приступити а паки отпустити велить“; не знати до якого Всеволода звернена є мова. Розуміння змісту попередньої звістки 1135 року (новг. I л.) пояснює нам це: ця мова є звернена до Всеволода Ольговича, князя чернигівського, який в той час воював з князем київським, Ярополком Мономаховичем, проти котрого Всеволод прикликав собі в поміч Новгородців, про що говорить стаття 1135 року. Порівнання текстів обох цих статей показує, що вони тісно звязані між собою. Складач статті 1136 року не постарався яснійше висловитися в згаданім місці, йому здавалося, що це зрозуміле з попереднього. Звернувши увагу на орґанічний звязок цих двох статей, більше зрозумілим стане і друге оповідання статті 1136 року — про запрошення брата Всеволода чернигівського, Святослава, на новгородський стіл; більше зрозумілим зробиться і друге уперте вигнання Всеволода Мстиславича Новгородцями, котре бачимо під 1137 (1138) роком. Цей тісний звязок усіх трьох статей (1135—1137 років) вказує на те, що текст звістки 1135 року походить із того джерела, з котрого походять і два другі тексти (1136—1137 рр.), себто з новгородського княжого літопису. Текст звістки 1134 року — про похід Всеволода Мстиславича разом з Ізяславом (в інтересах останнього) на Суздаль (новг. I л.) знаходить дуже велику тотожність в північній і південній редакціях, що говорить про те, що і цей текст (1134 р.) узято з цьогож новгородського княжого літопису.

До новгородського княжого літопису повинні бути віднесені і тексти деяких новгородських звісток і більш раннього часу. В складі зводів, котрі мають у своїй основі Поліхрон, містяться тексти звісток XI ст., що сходяться з відповідними місцями редакції новгородського I літопису. Через це деякі з них редактор новгородського I літопису скорочує. До таких новгородських скорочених текстів редакції новгородського I літопису відносяться: звістки 1055 року, 1058, 1060 років — про єпископа новгородського, Луку (порів. новг. IV і соф. I літ.); одно з них — про смерть єпископа Луки — пропускає текст оповідання 989 року про хрещення Новгорода; текст оповідання 1077 року пропускає звістку про причину смерти новгородського єпископа Федора (порівн.

твер. л.). Скорочення цих текстів новгородського I літ. свідчить про те, що в цих зводах, які походять із редакції Поліхрона (порівн. твер., львов., новг. IV, соф. I), вони більш первісні, ніж в редакції новгородського I літопису, що в останній вони вставні.

Крім цього новгородські тексти зводів, котрі мають у своїй основі цей владимирський звід (Поліхрон), в одних списках новгородського I літопису містяться, в других їх нема. Так напр. під 1055 і 1058 роками в деяких з цих зводів звістки про відношення єпископа Луки до Дудики (соф. I л.) погоджуються з молодшою редакцією новгородського I літопису (порівн. коміс. сп.), оповіданняж 1069 року — про перемогу над Всеславом, князем полоцьким, є тотожне з відповідним місцем новгородського I літопису старшої редакції (пор. синод. сп.), в новгородськім I молодшої редакції його нема; звістка 1067 року — про пограбовання Всеславом, князем полоцьким, міститься в новгородськім I літописі старшої редакції, в новгородськім I молодшої редакції його нема. Що ці тексти зводів новгородського походження (що мають в своїй основі Поліхрон) сходяться в однім випадку з молодшою редакцією, в другім випадку зі старшою редакцією новгородського I літопису, показує не тільки те, що протоґраф цих зводів (порівн. твер., львов., новг. IV, соф. I) ні одною з цих новгородських редакцій не користався, а також показує і те, що протоґраф усіх редакцій новгородського I літопису не мав їх у своїм складі. Цим ще раз підтвержується думка, що тексти звісток про єпископа Луку і ин. в новгородськім I літопису є вставні, первісно не містилися в нім.

До цього новгородського княжого літопису треба віднести і деякі инші тексти XI ст., котрі в протоґрафі тверського, львовського і схожих літописів єсть; а в новгородськім I літописі нема, і котрі по характері свойому найбільше можуть відноситися до новгородського княжого літописання; нпр. звістка 1030 року — про перемогу Ярослава над Чудею (новг. IV, соф. I), звістки 1060 років про напад Всеслава, князя полоцького, на Новгород (новг. IV, соф. I), звістка 1088 року про наступлення на княжий стіл в Новгороді Давида Святославича (твер., львов. л.). До новгородського княжого літопису треба віднести і текст звістки 1095 року про настановлення на новгородський княжий стіл Мстислава і про відхід звідти Давида Святославича (львов., соф I), котрий зовсім розходиться з відповідним текстом звістки новгородського I літопису. До новгородського княжого літопису треба також віднести і частку найдавнійших списків київських та новгородських князів,

владик, новгородських посадників і инших, приміщених слідком за текстом оповідання про хрещення Новгорода, які належать до Поліхрона (твер. л.) і вписані були в новгородський I літопис разом зі статтею про хрещення Новгородців.

Про звязок тексту цієї найдавнійшої частини новгородського княжого літописання (XI ст.) з пізнійшим (XII ст.) маємо між иншим і пряму вказівку в літописанні. Під 1117 роком в звістці про відїзд Мстислава з Новгороду до Київа (лавр., іпат., твер. л. і ин.) в Поліхроні додано, що цей Мстислав Мономахович князював в Новгороді після Давида Святославича 22 роки (твер. л.). Це вказує на безпосередній і тісний звязок тексту цієї звістки з текстом звістки 1095 року — про наступлення на стіл Мстислава в Новгороді та про відхід звідти Давида Святославича (львов., соф. I, лавр., іпат. лл.) і з текстом звістки 1088 року — про наступлення на новгородський стіл Давида Святославича (львов., твер.).

Приналежність до Поліхрону (твер. л.) списку князів, владик і ин. звертає на себе більшу увагу. Властиво це переличення великих князів київських, князів новгородських, новгородських посадників і владик, київських митрополитів та епархій. Особливу увагу звертає на себе один список, — список великих київських князів, який кінчиться Ростиславом Мстиславичем (твер. л.). Це вказує нам на час утворення цього списку, разом з цим також на час одного раннього редаґовання новгородського княжого літопису, до котрого його було додано. Великий київський князь Ростислав Мстиславич вступив на київський стіл в році 1159 і князював (з невеликою перервою) до 1166 року включно. Літописець, який складав цей список і помістив у вказанім літописі, не знав ще про смерть цього князя, цей список складався ще за життя цього князя; це тим більше зрозуміло, бо колиб це сталося, то новгородський літопис, що так точно знає про всі зміни князів в цей час, знавби про смерть цього князя. З цього слідує, що вже в цей час була зроблена одна спроба редаґовання новгородського княжого літопису.[1])

---

[1]) Не рішаючи ніяк питання про новгородський княжий літопис, не гадаючи про можливість його істнування А. А. Шахматов в своїх „Разысканіяхъ о древн. лѣт. сводахъ“, звернувши увагу на цей список князів, гадав що він показує нам на переломовий час в новгородському владичному літописанню. Але присутність цього списку в Поліхроні (твер. л.), показує, що він міг був ввійти в тверський звід тільки через владимирський звід 1189 року, який користався новгородським літописом тільки княжим. Присутність цього списку і в новгородськім I л. пояснюється

Цей факт є дуже замітний і важний для вияснення питання відносно перерви в новгородських текстах між 1160 і 1174 роками (порівн. лавр., іпат., твер. і ин.). Цей перерив був вже в тім найстаршім літописі, який фактично в більшій чи меншій мірі лежить в основі усіх зводів північної і південної редакцій, а також в основі тверського, львовського, новгородського IV і схожих літописів, себто в найстаршім владимирськім зводі XII ст. (Поліхроні). Колиб допустити, що цей владимирський звід брав ці новгородські звістки безпосередньо з новгородського джерела — то тяжко булоб зрозуміти, чому він не використав його і для 1161—1173 років і для часу після 1182 року.[1]) Очевидно, він черпав ці звістки не безпосередньо з новгородського джерела, а знайшов їх в тім зводі, який був положений в його основі. Основою цього владимирського зводу, як це видно з самого змісту його (записані події торкаються головно України і записані на Україні), був головно український літописний матеріял. Останніми статтями українськими в ньому є статті, які торкаються Переяслава на Трубежі і записані там; велика кількість переяславських звісток записаних Переяславцем і очевидцем, починаючи з 1118 року, ясно вказує, що цим основним джерелом владимирського зводу був переяславський звід, який кінчався в 1186 році. Цей переяславський звід містив вже в собі инші зводи — а власне київський, який також прийшов в нього як звід зі своїм київським і другим матеріялом, новгородський і инші. Але і переяславський звід побіч київського зводу, який ляг в його основу, брав також ріжнородний матеріял, самостійно черпаючи його і поза цим київським зводом.

Коли переяславський звід перейняв київський звід (остання стаття котрого занесена під 1174 р.), то разом з київським зводом попали до нього новгородські звістки, які були в його складі. Переписавши київський звід до кінця, до 1174 року, разом з текстом новгородським, який у ньому містився, узявши з нього все, що знайшов за потрібне для себе переписати, складач переяславського зводу потім, починаючи з 1174 року, почав більше самостійно продовжувати свою працю, вводячи в неї ріжноманітні статті великоруського і українського походження, в тім числі і нов-

---

пізнійшим в початках XIV стол. сполученням новгор. владичного зводу зі зводом владимирським в пізнійшій його редакції, яке дало нам новгородський I літопис старшої ред. (синодальний список).

[1]) Цей владимирський звід утворено в 1189 році (про це в моїм досліді про „Русскіе лѣтописные своды".)

городські. Таким чином, переяславський редактор почав вводити самостійно в свій звід новгородські статті тоді, коли було закінчене списування київського зводу, який кінчався статтею 1174 року. Колиж переяславський звід, що сполучив в собі київські і новгородські тексти 1174—1182 років, став основою для найстаршого зводу владимирського (Поліхрону), то він не знайшов потрібним, або не мав можливости його доповнити зайвим (поруч зводу переяславської редакції) українським і великоруським літописним матеріялом. По крайній мірі таке було його відношення до новгородських звісток.

Це підтверджує думку, що останнє літописне київське оповідання, — стаття 1174 року (про пограбовання Ярославом Мстиславичем Київа), яка міститься в цьому владимирському зводі, була останньою статтею і київського зводу, що злучив у собі і новгородські тексти. Роком 1174 кінчається київський літописний звід, з цього часу найдавніший владимирський звід (1189 р.) починає вже слідувати за літописним матеріялом переяславського зводу 1186 року. Разом з київським і переяславським зводами попадає новгородський матеріял у владимирський звід.

Новгородські тексти в складі цього київського зводу перериваються на 1160 році, тоді, коли цей звід закінчується в 1174 році. Це сталося так через те, що київський звід знайшов новгородський літопис, який доходив до 1160 р. або до найближчих років, слідуючих за цим роком. Цей київський звід увів у свій склад новгородський княжий літопис в його ранній редакції (почат. 1160-х років). Закінчивши описувати цей новгородський літопис звісткою 1160 року і не маючи другого джерела, звідки мігби черпати новгородські звістки, київський кодифікатор залишив свій звід з 1160 року без новгородських звісток. З тою перервою у новгородських звістках увійшов київський звід і у склад переяславського зводу, а через нього і у владимирський звід, який кінчаючись 1189 роком не користався безпосередньо новгородським джерелом. Усі перерви в новгородських текстах зводу владимирського поясснюються внутрішнім відношенням його складових часток: новгородського, київського, переяславського літописів.

Таким чином усі ці тексти новгородського княжого літопису, які ми бачимо у зводах, що дійшли до нас (порівн. лавр., іпат., твер., львов., новг. IV і т. д.), дав їм найстаріший владимирський звід (1189 р.) — їх перводжерело, але цей владимирський звід черпав ці звістки новгородського княжого літопису не безпосередньо, а зі зводів українських — київського та переяславського,

складачі котрих в своїх руках мали новгородський княжий літопис, і безпосередньо ним користувалися.

Розуміється, що новгородський княжий літопис, який вівся на протязі так довгого часу, мусів був мати кількох своїх складачів. Але імена їх стер час з анналів історії. Про це очевидно постаралися і самі творці цього літопису, — бо в ті часи звичайно це були черці, що писали безіменно — „во славу Божу“, „въ назиданіе людемь“, по наказу князя або владики. В таких випадках це була праця монашої повинности, коли особа тратила своє імя, віддавала його і свою індівідуальність громаді і монастирю, тратила себе для історії. Але історична наука, вдячна цим безіменним культурним своїм робітникам, за найкращий свій здобуток рахує відкриття для світу імен цих безіменних літописців.

В тексті новгородського княжого літопису 1130—1160 років почувається суцільність оповідання, єдність теми (особливо в тексті, який торкається особи і діяльности Всеволода Мстиславича), і взагалі незвичайне для новгородського літописання оживлення. Це ціла жива картина відношень князя до землі новгородської, зображена дуже драматично зі складною боротьбою ріжних політичних партій і фракцій, новгородської, псковської, ладожської, — з пристрастною боротьбою двох державних елементів — віча та князя. Тут зустрічаємо імена представників окремих партій, бачимо і складність зовнішніх відношень цієї північної республики. Це справді незвичайне явище в літописнім життю Новгорода, коли порівняти ці місця новгородського літописання з ріжного роду новгородськими записками, які в деякій мірі заховали нам II-гий і III-ій новгородські літописи, навіть коли порівняти ці місця з паралельно провадженим владичним новгородським літописом (порівн. новг. I л.). Владичний літопис має такийже щорічний характер; це в більшости впрост ляконічні повідомлення про цей або иньший факт новгородської історії. Це не звід в широкім розмірі ріжноманітного літописного матеріялу, де виявляється повно многолична творчість, а сухе замаркування голих головно новгородських фактів історичного життя; це записання подій без широкого інтересу до громадського життя.

А. А. Шахматов висловив дуже цікаву думку, — що автор статей 1136—1137 років новгородського I літопису і автор „Ученія, имже вѣдати человѣку числа всѣхъ лѣтъ“ — одна і та сама особа. Арґументи, котрі він при цім дає і його виводи вповні

переконуючі.[1]) Таким чином ми маємо перед собою одного з творців княжого новгородського літопису. Це Кирил, ієродіякон і доместик Антонієвого монастиря, автор другого цікавого твору великоруської старовини — „Въпрашания Кюрикова, еже въпраша епископа ноугородского и инѣхъ“. Коли нема сумніву в тім, що Кирилови доместикови належать статті 1136—1137 років то рівнож є ясним, що йому належать і дві статті — 1134 і 1135 років, які мають безпосередній звязок зі статтями 1136 і 1137 років. Живий внутрішній характер і випрацьованість літературної форми текстів вказаного тридцятиліття приводить до думки, що ця частка княжого літопису творилася одною особою. Такою особою міг бути тільки ієродіякон і доместик Кирил, котрому належало авторство декотрих статей цього часу і оброблення відомої частки (1130—1160 рр.) цього літопису, а може навіть збірання матеріялу цього літопису від найдавнійшого часу.

Ієродіякон Кирил, доместик Антонієвого монастиря, це була замітна особа того часу, талановитий письменник, прекрасно ознайомлений з хроноґрафією, літописанням, про що свідчить почасти основне його знання розраховання часу каландами та місячного року. Це була особа, що мала духові засоби для літературного оброблення такої праці, особа, яка мала здібности і практику самостійної літературної творчости, що в цім випадку і виявилося в самостійнім утворенню окремих статей нашого літопису, а може взагалі в веденню літописання.

Княжий новгородський літопис, його зміст, приналежність його редакції Кирилови-доместику, написання їм і деяких иньших праць його — усе це визначне явище в історії новгородського літописання. Це була досить рідка спроба в Новгороді подібної літературної творчої праці і одночасно літературного оброблення літописного матеріялу. І на Україні велися літописи, запевне в деякій мірі подібні новгородському щорічному літописанню, яким був (особливо первісно) владичний літопис і инші, що сухо реґістрували окремі події. Але подібні літописи скоро зачали літературно оброблятися, складатися в окремі зводи, що дуже оживляло це літописання. В Новгородіж почувається недостача таких літературно вироблених сил для утворення подібної, хоча й компілятивної, але разом з цим і творчої праці.

---

[1]) Шахматовъ А, А., „Разысканія о древн. лѣтоп. сводахъ“, стор. 184 (1908 р.).

Новгородський княжий літопис продовжувався і далі, після зложення переяславського зводу 1186 року, в який він увійшов. Останніми статтями княжого новгородського літопису були статті 1213, 1215, 1216 років (порівн. твер., львов.). На те, що новгородський княжий літопис кінчався не ранійше 1216 року, а в цім році або скоро після 1216 року, вказує не тільки сам текст цих послідніх статей таких характеристичних для новгородсько-княжого літописання, але і звістка Поліхрона (порівн. львов. л.) під 1192 роком, яка говорить, що те природне явище, яке сталося в цім році, сталося за 14 літ до липецької битви. Липецька битва була в 1216 році; про неї власне говорить та стаття новгородського княжого літописання, яка є послідньою записана в Поліхроні (твер., львов. літ.). Ясно, що цей додаток під 1192 роком, і вказання в ньому на липецьку битву і на 1216 рік — вказує разом з цим на літописця-сучасника липецької битви, який працював тоді над зложенням зводу, вкладав у нього свої додатки, поправки примітки в літописний текст, який він мав і обробляв.

Можливо булоб гадати, що вставку під 1192 роком, шо вказує на 1216 рік зробив редактор владимирського зводу. Але коли це навіть булоби і так, — колиб це вказувало і на закінчення владимирського зводу десь зараз після 1216 року (або і в цім році), то і це не змінялоб нашої гадки відносно закінчення новгородського княжого літопису в цей час, бо новгородський княжий літопис, який відбився у владимирськім літописанню в кожнім разі доходив до 1216 року (включно). Отжеж новгородський княжий літопис міг бути взятий до владимирського літописного зводу — або в цей самий рік, коли новгородський княжий літопис закінчився (в 1216 році), або скоро після цього року.

Я не буду торкатися питання про продовження новгородського княжого літопису після того, як він ввійшов у сполучення з українським переяславським зводом, — мене займає питання спеціяльно тільки про новгородський княжий літопис в його цілости. Цікаво було тут виявнити головно те, — який власне новгородський літопис ввійшов в українське літописання і в які відносини став цей великоруський новгородський літопис до українського літописання. Продовження новгородського княжого літопису після того, як він сполучився з переяславським зводом, ніякого відношення до українського літописання не мало. Це продовження новгородського княжого літопису не ввійшло зовсім у зводи української редакції (порівн. іпат., хлебн. і иньші). Це продовження

новгородського княжого літопису не ввійшло навіть у північну великоруську редакцію зводів (порівн. лавр., радз. і инші), які ще мали і пізнійше (після зложення переяславського зводу) деяке відношення до українського літописання. Це продовження новгородського княжого літописання ввійшло тільки у великоруську редакцію, редакцію владимирського Поліхрона XIII ст. (порівн. твер., львов. і инші), яка по традиції (через найранійші владимирські редакції) прийняла в себе південний, український літописний матеріял, але безпосередньо і самостійно в літературне відношення з українським літописанням не ввійшла.

Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в.

Написав ***Микола Чубатий.***

Вступ.

В історії українського права XIV вік становить мабуть оден з найбільше неясних періодів Причина не лише в сім, що історія жерел нашого права розпоряджає вельми скупим матеріялом до сього часу, але також і в тім, що в XIV в. у відносно короткім часі н ступили в державнім, суспільнім і невідлучно з тим у правовім життю українського народу далекосяглі переміни, з яких одні удержувалися, другі упадали, инші знаходили своє приміненнє щойно по деяких модифікаціях. Вже сам татарський наїзд, що руйнуючою стихією пересунувся по цілій Україні, а в Подніпровю майже столітне безпосередне пануваннє Татар, лишили свій слід і на розвитку українського права. Занепад самостійности західно-української держави, чужа окупація і з нею чуже право — польське, мадярське та литовське, продовжували дальше зачатий вже заколот у правових поняттях української нації, а передовсім в поняттях його публичного права. Найменших перемін дізнали ще правні засади, що відносяться до найменшої устроєвої одиниці в державі і до приватної особи; отже в обсягу публичного права інститути звязані з громадою та ціле приватне право. В сфері високо в добі Руської Правди розвиненого у нас приватного права, засади права маєткового, спадкового та родинного з невеликими змінами перейшли у XIV вік, а деякі з них — як постанови спадкового права — ще у XV та XVI віці впливали на форми землеволодіння на Україні, знаходячи своє узглядненнє в Литовськім Статуті. Щобільше, ідеї приватно-правної культури українського народу перейшли ще дальше аж у добу козацької держави

і навіть ще сьогодня не є вони чужі нашому народови. Так приміром знана постанова спадкового права з доби Руської Правди, що обійстє з господарськими будинками має припасти наймолодшому синови, ще й нині є правовою ідеольоґією нашого селянина при рівночасній обовязковости инших, чужих засад приватного права; юридичні символи, як приміром рукобиттє при довершенню акту купна-продажі, даваннє додатку до ціни купна[1]), ще й сьогодня заховує наш нарід може вже не у своїм первіснім розумінню, але як культурний звичай при подібних актах.

Те саме, що до спадкового права, відноситься до ріжних понять старого українського, карного права, а особливо карного поступовання, українського процесу. Слідженнє злочинця „копою“ та відпроваджуваннє сліду до границь сусідної волости се правні інститути, яких початок сягає у доісторичні часи правового життя українського народу; вони живуть через цілу першу та другу добу, знаходять своє місце в процесових постановах Литовського Статута та доживають другої української — козацької держави.

Згадуючи про „копу“, „копні суди“ стрічаємося вже з найнизшою одиницею державної орґанізації, зі самоуправною громадою, званою вже у другій добі волостною громадою. Се мабуть одинокий інститут старо-українського державного права — стара „верв“ з доби „Руської Правди“, що законсервувався й в часі монгольської хутровини на всіх землях української етноґрафічної території та дожив козацької держави, посуваючися на кольонізований, полудневий схід. Кажемо, що се одинокий інститут державного права, який зберігся, бо на сій царині XIV та слідуючі віки принесли цілковитий переворот; особливо період, який вибрали ми собі за тему нашої праці, був повний катаклізмів у розвитку державно-правних інститутів на нашій території. Український державний та суспільний устрій, який одідичила литовська держава по західно-українській, не пережив навіть пів століття. Український пізно-удільний лад, що вже у галицько-волинській державі з одного боку під впливом таких чинників як коронація деяких Романовичів, з другого боку внаслідок хоч номінальної татарської зверхности, зумів поставити поодиноких князів західної України також до певної міри у правну, а не лише моральну, зависимість від головного князя або короля — перейшов як інститут державного права у велике князівство. Удільні українські та білоруські князі у другій

[1]) У деяких сторонах нашої землі іствує звичай, що при акті купна-продажі деяких річий, особливо худоби, продаючий дає купуючому невеличку суму назад — „на щастє“.

половині XIV віку опинилися в мало що тіснійшій зависимости від нового осередка, чим се було у галицько-волинській державі. Зате велику переміну у внутрішнім державнім устрою викликала перша злука з Польщею; що правда в перших роках устрій українських земель великого князівства не уляг значним змінам, однак злука з Польщею, хоч ще тепер дуже хитка та слаба, одно принесла напевно — се повільну рецепцію польського, публичного права. Вона привела небавом за собою остаточно упадок нашого удільного ладу та сильний зріст прав пануючої, суспільної верстви, боярства, шляхти. Ся остання обставина, себто інтерес загалу шляхти, рішив остаточно побіду польського, публичного права також у великім князівстві (1569). В періоді, який є предметом наших дослідів (кінець XIV в.), ідея рецепції польського права на Україні та других землях великого князівства щойно народилася, в Люблині (1569) тріюмфувала своєю „prawem i lewem“ добутою побідою, історична судьба схотіла, що в 350-літний ювилей своєї побіди (1919), себто в часах, в яких живемо, потерпіла вона цілковитий погром. У всіх сущних складових частях великого князівства на Україні, Литві та Білоруси ідея суверенности загалу населення в державі, а не лиш одного стану чи етнічної ґрупи — виповіла боротьбу протилежній ідеї творців люблинського акту.

В нашій праці поставили ми собі завданнє прослідити переходовий час, яким являється кінець XIV в. під оглядом державно-правного життя тих українських земель, що увійшли в склад великого литовсько-руського князівства. Сказали ми українських земель, хоч в тягу праці часто будемо стрічатися з цілим великим князівством. Та такий погляд на устрій того цілого державного орґанізму, в якого склад увійшли наші землі, оправданий по перше тому, що публично-правних інститутів на українських землях не можна зрозуміти як відірваних від цілости, по друге й тому, що велике князівство, хоч ані етнічно не було чистоукраїнською державою, ані навіть не обняло в собі цілої української території — то під оглядом правової культури було воно безпосереднім наслідником українського правового життя з доби Руської Правди в далеко більшій мірі, чим московська держава. Московщина не тільки під оглядом публичного права, що в тягу самої праці будемо принагідно підносити, але також під оглядом приватного права, тісно звязаного з життєм загалу, являється доволі чужою, на всякий випадок далеко не безпосередною наслідницею правової культури старої київської держави.

Наш період ще й тим інтересний, що в нім публичне українське й публичне польське право стрінувшися дали як вислід поміщаннє засад одного й другого так характеристичне для державного та суспільного устрою великого князівства в долюблинській добі (XV та перша половина XVI віку).

Та праця над історією державно-правних інститутів великого князівства у другій половині XIV в. вельми невдячна якраз тому, що в сім переходовім часі правні засади, сформуловані в умовах і трактатах, рідко коли входять в життє. Дійсність боронилася перед накиненим правом, чого наслідок — цілковита дисгармонія між писаним правом та фактами щоденного життя, що творили нове право. І тут виступають усі трудности при вирішуванню поодиноких питань, відколи правний інститут, сформулований лиш у грамотах, а незреалізований, — бо це особливо в державнім праві конечно потрібне, — тратить силу права, і від коли дійсність, що уперто повторяється, проти чи мимо писаних засад стає обовязуючим правом. Як додамо до тих внутрішніх трудностий ще й зовнішні — недостачу історично-правного матеріялу до сього періоду і в додатку трудність в добуттю і в покористуванню істнуючою літературою в часі, серед якого живемо та науково працюємо, — набираємо свідомости, що труд вложений в сю працю не стоятиме у відповіднім відношенню до осягнених наукових здобутків. Ми свідомі, що неодну подробицю ще самі при більше пригожих дослідах справимо, що неодна тут кинена гадка далеко ще не є послідним словом у сій справі.

При укладі праці трималися ми річевого і хронольоґічного порядку; тому кинувши історичний огляд подій у вел. князівстві під конець XIV в. у I главі, присвячуємо II, III і IV розділ дослідам над правними інститутами литовсько-руської держави — в. князем, удільним князем і його землею та розглядаємо прикмети державного і суспільного устрою. В V розділі розберемо три умови великого князівства з Польщею в останніх двох десятках XIV в., що відкрили польському праву вступ на ті українські землі, які ще не належали до корони та дали почин до розгрому удільного ладу. Шестий розділ присвячений розслідови правного становища наших удільних князів супроти польської держави в часі тих трьох умов. Працю кінчимо коротким оглядом змін, які ввів сей час повний катаклізмів та перемін в державний устрій великого князівства й передовсім наших земель.

І. Від кревської „аплікації“ до союзної умови у Вильні.

(Історичний огляд подій під кінець XIV в.)

В останніх роках панування великого князя Ольґерда мала литовсько-руська держава вже великодержавне становище у східній Европі, а все ще офіціяльно держалася поганського світогляду, який заливала могуча струя української культури з полудня та полудневого сходу. Здавалося, що будучий шлях, по якім мала Литва ступати у своїм розвою на всіх царинах державного і суспільного життя, рішений, що на вибір не було місця. Всі обставини дальшого розвитку у раз вибранім напрямі ворожили остаточну побіду руському елементови, бо західні впливи були зникаючо малі, тим більше, що дорогу їм замикали самі зненавиджені пропаґатори латинської віри — Орден, запеклий ворог поганської Литви та й „схизматицької“ Руси. Ходило вже тільки о остаточну побіду, себто проголошеннє Литви православною, бо в сути річи східна культура вже взяла перевагу, полонила освічені верстви корінної Литви — навіть ті, що формально ще держалися поганства і східна віра будьто вже явно, будьто тайно з огляду на опінію поганського народу Литви та Жмуди — збирала тут щораз більше визнавців. Недоставало ще тільки — як сказано — проголосити в литовсько-руській державі православну віру державною, — віраж в сім часі покривалася здебільша з народністю, — щоби процес, що відбувався на молодім державнім орґанізмі від сто літ, дістав своє завершеннє. Та не лише віру та книжну культуру одідичила литовсько-руська держава по київській та по західно-українській, але також і державний устрій з головними засадами староукраїнського права, що знайшли тут собі пригожу почву для дальшого розвитку. Чи та дорога, по якій йшла Ґедиминова держава, була лучша, для литовського народу як й українських та білоруських земель, що входили в склад в. князівства, чи ся на яку кілька літ по смерти Ольґерда завернув його син — не хочемо рішати. Польські історики бачать у злуці литовсько-руської держави з Польщею ратунок для неї перед Орденом, однак і противний шлях не був для неї такий безвиглядний. На випадок остаточної побіди руського елементу держава булаби набрала повної консолідації і, що найважнійше, булаби не перебувала сього ферменту і тертя, яке вводив у в. князівство зовсім новий чинник, західна культура з латинством. Латинство могло принятися, і то з трудностями, лише на Литві і Жмуди, бо вже в першім році нової ери треба

було проти православних Литвинів, хапатися репресій [1]); зате у руських (білоруських і українських) землях його поширеннє було безвиглядне і викликало лиш боротьбу проти центра держави. За ціну незначної в перших роках помочи проти Ордену можна було оминути богато тертя, що абсорбувало державу ще довгі часи до й після люблинської унії, та позбутися другого грізнійшого суперника чим Орден — Москви, що з кінцем XV і в XVI віці загрожує животним інтересам держави. З впровадженнєм нового курсу руські землі недвозначно ґравітують в сторону Москви, чим ослаблюють державу — підчас коли у противнім випадку сконсолідована друга руська держава з висшою культурою булаби притягала ще до себе пограничні московські землі. Литовсько-руській державі відкривалися у східній Европі гороскопи, про які мрів Витовт перед битвою над Ворсклою — стати рішаючим чинником в Орді і при її помочи зібрати решту руських земель з Новгородом і Псковом включно та покорити Орден [2]).

Для нас сі події тим важнійші, що згадувана нами культура, яка опановувала й ядро держави, корінну Литву, була у своїй львиній части українською культурою з виразними вже прикметами відокремлення від другого центра Руси, Москви, і руські землі у великій части українськими землями. Тому були всі дані, що дальший процес по сій лінії доведе до відбудови української держави з чужого центра — явище, яке стрічаємо часто в історії. Прийшов 1386 рік, шлюб і коронація Ягайла на польського короля з усіми наслідками, що звели державу на инший шлях.

Ягайло, сам тип сучасного зрущеного Литвина, був не лише прихильником східної віри і культури, але мабуть і хрещеним в грецькім обряді на імя Якова. Від смерти батька (1379) став він в. князем спершу побіч другого в. князя на Троках Кейстута

---

[1]) Північно-руські літописи — софійська перша, новгородська четверта та никонівська компіляція згадують під 1386 (6894) р. про переслідування литовських бояр Ягайлом: „Того же году великій князь Ягайло Ольгердович литовскій еха женити ся в угорскую землю к королю... и крести Литву в нимецкую віру половину своего города Вильна и два Литвина у него большіи его а ті крестиша ся в крестіянскую віру, овже хоти и крестити в своюже віру латинскую, они же не послушаше, король же Ягайло казни их многими муками и смерти повели предати". Полное Собраніе Русских Лѣтописей (П. С. Л.) IV. 95, V. 242, XI. 90.

[2]) Никонівська компіляція іронічно, з огляду на пізнійше пораженнє, так описує горді пляни Витовта: „А ми не точію литовскою землею и полскою владіти имами и Сіверю і Великим Новимгородом и Псковом и Німци но и всими великими княженіи русскими" (П. С. Л. XI. 172).

як перший в. князь, по згладженню Кейстута зі світа (1382) як одинокий великий князь литовсько-руської держави. Централізація держави була його змаганнєм вже перед 1386 р., бо по вбиттю Кейстута відібрав його синови Витовтови батьківські землі — „отчину" та не допустив його до ролі співправителя держави, як другого в. князя на Троках, а зіпхнув до становища дрібного удільного князя; польська корона мала Ягайлови помогти продовжати се діло. За окремішністю Трок затирано всякі сліди. Та хиба талановитий Кейстутович міг вдоволитися непевним посіданнєм другорядного города. Опозиція проти безоглядного стрийного брата загнала його до Ордену, лютого ворога литовського поганства, але й кождої християнської держави, що стояла запорою їх експанзії. Саме перед пертрактаціями з Польщею погодився Ягайло з Витовтом, який зрадив Орден та певернув на Литву за обіцянку звороту своєї „отчини". Та помилився, коли думав, що Ягайло схоче толєрувати побіч себе другого в. князя на Троках або хоч дати йому в руки якінебудь засоби, щоби в будучности міг добути батьківський стіл і права. Все мало залишитися як доси; Ягайло потребував тільки часу і спокою, щоби задоволити свою амбіцію і коштом самостійности своєї вітчини посісти не лиш Ядвигу, але й польську корону. Переговори у сій справі велися вже 1385 р. за почином малопольських панів, що бажали дати Ядвизі, наслідниці польської корони, мужа, що не лиш своїм великим князівством скріпивби польську державу, але також і їх становище у сій державі супроти ривалізуючої з ними великопольської шляхти. Ся гадка приманювала Литвина, що стояв на порозі до культури; він її охотно підняв, порадившися з матерю в. княжною Уляною і деким з братів [1]). Малопольські пани ударили о влучну струну його амбіції і справи допильнували; їх посли товаришили послам Ягайла на Угорщину до королевої Марії, вони в Креві переспрявляли в справі підданя Польщі близько два рази більшої литовсько-руської держави. Рік 1385 переломовий у міждержавних відносинах східної Европи — се початок злуки Польщі і в. князівства з його білоруськими та більшістю українських земель.

---

[1]) Літописець в. князів литовських оповідає: „князь великій Ягайло змовилися из своею материю и с великою княгинию Ульяною и со братиєю своєю и со всими князи и бояре литовския земли и поїхав Кракову в лядскую землю... и коронуван бис того королевства коруною" (П. С. Л. XVII. 77). З дальшої праці пізнаємо, що далеко не всі князі годилися на сі пляни. Слова літописи „со всими князи и бояре литовския земли" є звичайною фразою надворного літописця.

В кревськім документі, що переховався до нас, Ягайло потверджує переговори, які вели його посли з угорською королевою і польськими панами [1]). Читаємо там, що Ольгердович зобовязувався за руку Ядвиги і польську корону не лиш сам з ще неохрещеними братами — nondum baptisatis — приняти католицьку віру, але також з усім боярством і народом своєї землі. Як розуміти се — nondum baptisatis? Можнаби думати, що ходить тут о поган Литовців не визнавців східної віри. За сею гадкою промовлялиби факти, що Ягайло не старався змушувати Русинів до латинства і навіть його брат повірник Скиргайло остав при східній вірі. Інтерпретуючи однак сі слова в такім значінню, як вони приходять у сучасних жерелах — як се при помочи обильного матеріялу старався виказати оден з польських істориків [2]) — то під сими словами требаби розуміти не лише нехрещених, але всіх иновірців взагалі — отже і визнавців східної церкви. Та инша річ чи міг Ягайло се перевести? Де міг, там переводив — особливо на Литві [3]), бо на Руси мав до того за мало сили і стрічав за великий опір. Не улягає сумнівови, що се одна з нездійснимих обіцянок, які поробив Ягайло чи то свідомо, чи не здаючи собі справи з її обсягу, як і взагалі кревський акт у богатьох своїх точках являється нездійснимим дипльомом.

Ягайло зобовязувався дальше ужити всіх своїх матеріяльних засобів на відзисканнє утрачених земель обох держав, польської і литовсько-руської. Литовсько-руська держава мала помогти Польщі в добуттю Галичини; хто знає, чи не думано і про відзисканнє Шлеська, який Польща стратила остаточно в першій половині XIV в. на річ чеської корони. Також обіцював він заплатити нареченому Ядвиги, австрійському князеви Вільгельмови 200.000 фльоренів, як умовлену між ним і Ядвигою ціну на випадок зірвання заручин, а також увільнити всіх полонених з Польщі. Найважнійшою

[1]) Між иншим читаємо там: „Dum autem ea (хрещеннє і шлюб), ut praeferuntur, fine terminabuntur ordinato, interdum dominus Jagalo, magnus dux cum omnibus fratribus suis nondum baptisatis, proximis, nobilibus, terrigenis maioribus et minimis in suis terris existentibus fidem catholicam sanctae ecclesiae romanae nititur, cupit et desiderat amplexari“. Monumenta medii aevi. Cracoviae 1876 і слід. (M. m. ae.) т. II. 3.

[2]) Anatol Lewicki, Über das staatsrechtliche Verhaeltniss Littauens zu Polen unter Jagełło und Witołd. Altpreussische Monatschrift N. F. XXXI. B. Koenigsberg 1894, ст. 4 ssq. Мимо обильно наведеного матеріялу можна сумніватися, щоби Ягайло зближений до православних ставив їх нарівні з нехрещеними.

[3]) Гл. зам. 1.

є остання точка, що є осередком цілого документу та робить його актом історично-правної вартости — се обітниця Ягайла всі свої землі литовські і руські на віки піддати під Польщу — coronae regni Poloniae perpetuo applicare[1]). Всі ті приречення, які литовські посли зложили перед угорською королевою і польськими панами, Ягайло отсим документом ратифікував. В половині серпня 1385 р. доля Литви і руських земель була рішена в кабінеті великокняжої канцелярії в присутности Скиргайла, Корибута, Витовта і Лінгвена і, як говорить документ, також і в імени инших князів-братів, як присутних так і неприсутних[2]). Згодом показала дійсність, що не було достаточної підстави говорити в імени неприсутних, бо кревський акт зустрівся з опозицією, яка обняла більшість земель в. князівства, передовсім руські землі. На кревський акт положив свій підпис Скиргайло, протеґований Ягайлом князь „більше усеї братії“, проти свого переконання Витовт, що все ще сподівався відзискати свою „отчину“, знаний Ягайлів вожд і посол в дипльоматичних справах майже безземельний Лінгвен і Корибут сіверський. Инші як неприсутні не підписали, та є всякі дані вносити, що зі своєю згодою отягалися, аж доки Ягайло вже по коронації не присилував їх виставити потрібні грамоти. В січні слідуючого року умовлявся Ягайло з польськими панами в справі вступлення на польський престіл[3]), а вже в перших днях лютого знайшовся з деякими литовсько-руськими князями і боярами серед польських панів на соймі в Люблині[4]), де подрібно обговорено справу злуки з Польщею та розглядано становище удільних князів до сеї справи. На одних князів виконано тут пресію, як опісля писав Витовт — „в сім році роздав (scil. Ягайло) Скиргайлови

[1]) In huius rei robur, evidentiam et firmitatem idem Jagalo dux magnus promittitur universos thesauros suos ad recuperationem defectuum, regnorum utrorumque tam Polonie, quam etiam Lithvaniae ponere et exhibere... Demum etiam Jagalo, saepedictus dux, promittit terras suas Lithvaniae et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare“. M. m. ae. II. 3.

[2]) „Et nos Jagalo, dux magnus Lithvanorum praefatus praemissas legationes... in praesentia praedictorum ambasiatorum seu nuntiorum ipsius dominae reginae... una cum fratribus nostris infra scriptis videlicet domino Skirgalone, Coribut, Vitoldo, Ligwen ducibus Lithvanorum et in persona aliorum fratrum nostrorum praesentium et absentium processisse“. Вкінці заявляє, що умови ратифікує (l. c.).

[3]) Гл. Mon. m. ae. XII. 6.

[4]) „Cum fratribus et terrigenis suis cuiuscunque existant conditionis“ (ibid.)

як привилеї усю мою отчину на люблинськім соймі перед моїми очима, се мене дуже боліло... та я не міг нічого зробити" [1]), других куплено привилеями на кошт перших, поважна часть відтягнулася від участи. В половині лютого відбулося хрещеннє Ягайла-Володислава, шлюб і коронація. Литвин Ягайло став католиком Володиславом, його велике князівство підручною державою Польщі або як деякі хочуть і її частю, звичайною провінцією.

Сталося се лиш в Польщі в присутности гуртка польських і литовських контрагентів та на великім числі перґамінів, та не на Литві і ще менше на Руси. Проворні малопольські пани самі не дуже вірили новохрещеним Литвинам та їх перґамінам, бо всіх їх до одного придержали як закладнів на краківськім замку. Міжтим на східних окраїнах великого князівства палало вже повстаннє. Початок дав найстарший Ольгердович Андрій полоцький, що для охорони принявши своє князівство як ленно з рук Ордену [2]), злучився з Святославом смоленським, який знова підніс право до деяких колишніх смоленських земель, анектованих Литвою. Увільнені зі залогу князі, поскладали Ядвизі грамоти, що мимо звільнення почуватисямуть дальше закладнями [3]), на порученння короля Ягайла спішать ратувати цілість держави в надії, що хоч в сей спосіб удержаться на уровені свого дотеперішнього значіння. Не всі однак мали збирати нагороду за оборону кревського акту, а лиш оден, може найменше талановитий, Скиргайло, що дістав відібраний від Андрія Полоцьк [4]) і до того як довірена особа Ягайла „більше від всіх братів" й управу великого князівства. Зате инші болючо розчарувалися, на першім місці талановитий Витовт [5]), що від свого

[1]) Scriptores rerum Prussicarum, Regismontiae 1876 (Scrp. r. Pruss.) II. 712. „Das ist Witoldes Sache wedir Jagaln und Skargaln".

[2]) Bunge, Liv- Est- und Kurlaendisches Urkundenbuch. Reval 1853—1885. (Bunge, Urkb.) III. 1226.

[3]) Кождий з князів складав письменне приречення, що узнає умову Ягайла та що на свободі все буде уважати себе за закладня та на зазив Ядвиги кождої хвилі верне у залог. До нас дійшли грамоти — Витовта (Mon. m. ae. II. 5, VI. 27), Свидригайла (ibid. VI. 25), Івана Юрієвича белзького (Inventarium 264), Михайла Євнутієвича заславського (Mon. m. ae. VI. 24). Інтересне, що за Скиргайла ручив Ягайло перед Ядвигою і польськими панами (Mon. m. ae. II. 4, VI. 26). Виходилоби, що сам Ягайло лиш на вірність сього одного напевно міг числити.

[4]) Mon. m. ae. II. 9—10.

[5]) Навязуючи до подій з 1386 р. ось як описує Витовт по другій утечі в Орден (1390) своє розчарованнє: „Des ist nu ein jar (1386) — пише він — das her (Ягайло) hat herczog Skirgaln vorschreben mit privilegien alle m i n f e t e r l i c h e r b e uff dem huse czu Lublin und vor

повороту з Ордену вірно сповняв супроти Ягайла свої удільно-княжі обовязки як на східних границях великого князівства, так також при добуттю Галичини, як начальний вожд литовсько-руських сил, що заняли Галич[1]). Ягайло однак не то, що не думав віддати йому батьківського троцького стола, але навіть на Луцьк, що мав бути йому рекомпензатою за Городно і Берестє — отягався видати грамоту. Відносини між ними зачинають знов рватися. Витовта зачинають слідити; кажуть йому навіть вдруге виставити присяжну грамоту — та се все не могло змінити настрою скривдженого Кейстутовича. Відносини між ними стають чим раз більше напружені. У внутрішній політиці зачав Ягайло переводити політику нищення удільних князів, які мали за собою в землі вже деяку традицію. Першим етапом було звичайно звільненнє підручних служебних князів зпід зверхности удільного князя. Ослабивши в сей спосіб удільного князя, приступали до остаточного усунення його із землі. Систему, про яку мова, започаткував вже Ягайло з хвилею, коли у підземеллях кревської цитаделі рішив про життє старого Кейстута, а тепер її консеквентно продовжав; успішно докінчував її аж Витовт в останніх роках XIV в., коли по кількох роках виплинув наверх. Та заким се сталося, сам зазнав долі виелімінованого зі своєї батьківщини князя-ізгоя.

О скільки у поступованню Ягайла супроти удільних князів, можна доглянутися якогось означеного напряму, то йшов він по лінії централізації зверхної влади через зношеннє удільних князів, що на старо-руський взір творили немов федеративну литовсько-руську державу. Ольґерд відходячи зі сього світа лишав два великі князівства, з яких Вильно мало безперечно перше місце перед Троками, та лише перше місце. Смерть Кейстута була ударом виміреним о становище великого князя на Троках, а не в особу Кейстута. Правний його переємник — як згадано — вже тоді був опинився в Ордені та мимо згоди з Ягайлом Трок він не дістав, лише Скиргайло і то не як велике, а як звичайне удільне князівство. Небезпеки не було, щоби він воскресив значіннє другої

mynen ougen, das war mir gar leid, jch klagte herczogen Jagaln dicke darumb und jch sah wol, das ich dorczu nichts nicht mochte getun und ich mochte der privilegien mit nichte w(n)edir werffen". Дальше каже, що Ягайло не хотів видати йому навіть грамот на землі Любарта, Луцьк, противно хвалився, що може його кождої хвилі усунути (Scrp. r. Pruss. II. 712).

[1]) Знаємо се з документу, яким Витовт і цілий ряд руських князів ручать угорському воєводі і начальникови залоги в Галичі — Бенедиктови безпеченство його особи і майна (Mon. m. ae. VI. 35).

столиці в. князівства — се міг зробити тільки її правний перемник Витовт, тому його здалека держали від Трок, щоби там рід Кейстута не закорінився. Та сама ідея, не дати родови засидітися в одній землі, присвічувала Ягайлови й в поступованню супроти Андрія полоцького і Федора Любартовича. Властива Литва князівств як замкнених в собі одиниць з територією визначеною довгим державним життєм і традицією — не мала; навіть в. князівство троцьке не мало докладно означеної области. Не було там князів зі зверхною владою, а литовські князики, яких в. князі на Вильні оставили на Литві, були вже лише маґнатами і землевласниками з іммунітетами, без зверхної влади. Такі князівства зі зі зверхною владою були лише на Руси, тому й вістря проги княвівської акції звертається проти руських а головно проти українських удільних князів, без огляду на се, чи то були останки Рюриковичів, чи зрущені Ґедиминовичі. Після кревського акту увійшов тут в гру ще оден чинник — польська корона. Що правда на папері всі удільні князі стали свого рода васалями корони (без огляду на се. чи безпосередно чи посередно), на що вони й поскладали присяжні грамоти[1]; та краківські круги бажали зреалізовання грамотних зобовязань і тут друге жерело протикнязівської акції, яку переводять виленські круги по кревській умові. Побіч сього, заким сі заходи мали увінчатися успіхом, не залишають Поляки втягнути пограничні українські землі, головно Поділлє, волинські та підляські князівства в безпосередну, дійсну зависимість від корони. До сього моменту, що є характеристичною чертою польських змагань, ще повернемо.

[1]) Присяжні грамоти збирали від кождого князя окремо мабуть тому, щоби не загнати всіх разом до солідарного опору. Крім присутних князів-закладнів в Кракові зложив таку грамоту 25/V 1386 р луцький князь Федір Любартович — Turgeniew, Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, Петербург 1842 (Suppl. 210) та його бувший служебний князь Федір Острожський — Rykaczewski, Inventarium omnium et singulorum privilegiorum .. Parisiis 1861 (Invent.) 271, Корибут сіверський 23/X 1386 — Mon. m. ae. VI. 29, Василь пинський 27/X 1386 — ibid. 30. В слідуючім році 18/VI при нагоді передання Полоцька таку грамоту зложив Скиргайло — Mon. m. ae. II. 10. В 1388 р. такі грамоти відібрано від Лінгвена на Новгород В. 31/I — Mon. m. ae. II. 13, Віґунта кернowського 3/V — Mon. m. ae. VI. 40, вдруге від Корибута 18/V — Radzimiński – Gorczak, Archiwum ks. Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, Lwów 1887 (Arch. Sang.) I. 10. Володимира Ольґердовича київського 9/VI — Mon. m. ae. VI. 43 і Suppl. 211, Дмитра Ольґердовича брянського 15/XII — Mon. m. ae. VI. 48. В 1389 р. 25/IV вдруге від Лінгвена — ibid. 51.

Перший удар звернений проти українських удільних князів влучив волинського князя Федора Любартовича. Рід Любарта, хоч литовського походження, не лиш що вже зовсім зукраїнщився, але як споріднений з останніми західно-українськими князями виробив собі на Волині навіть деяку традицію, бо перенявши дорогою наслідства майже цілу Волинь, став безпосереднім континуатором у володінню державою Романовичів, обмеженою що правда лиш до самої Волині. Становище Любарта як третього наймогучійшого і майже независимого князя у литовсько-руськім державнім комплексі побіч братів Ольгерда і Кейстута було винятковим з державно-правного погляду. Він з огляду на численних служебних князів вибивається немов до значіння третього великого князя. Тепер синови Любарта Федорови відібрано Луцьк для Витовта, та не з наміром замінити Любартовича Кейстутовичем, лише щоби розірвати взагалі звязь між князем і землею та довільно зміняти пана луцької землі, як отверто хвалився Ягайло: „jch habe gegeben herczog Witawten land bis an minen willen, wenn jch will, zo wil ich aber weder nemen von jim das land" [1]). Про опір не міг Федір думати тому, що вже передтим ослабив Ягайло позицію Любартовичів на Волині через виняттє з під їх зверхности служебних князів на Острозі [2]), які стали по стороні короля без застережень, за що й Ягайло в доказ довіря по другій утечі Витовта в Орден обдарував їх луцьким намісництвом, себто поручив їм адміністрацію области колишнього їх удільного князя. Тепер покищо стратив Федір Любартович лише Луцьк і задержав Володимир, та в найблизших роках мусів покинути Володимир, а тим самим Волинь, та вдоволитися далеким сіверським Новгородом.

Протикнязівський похід до 13?2 р. переводив сам Ягайло при помочи Скиргайла, що у всім слухав короля. Чи у сій справі відгравали яку ролю воєводи короля, що сиділи на виленськім замку — не знаємо. Нам взагалі мало знані подробиці переводження князів. Скиргайло, що держав два визначні удільні князівства, Троки і Полоцьк, і якийсь час сидів навіть на Вильні (побіч польських воєводів Москожевського і Олесницького) не зумів здобути собі становища великого князя ані фактично ані правно. До сього у нього не було здібностий, хоч всі обставини йому сприяли, неприсутність великого князя на Литві, осідок у Вильні, його східна віра і т. д. Зумів се зробити, хоч по більших пере-

[1]) Гл. Скарга Витовта — Scrp. r. Pruss. II. 712.
[2]) Arch. Sang. I. 5, 6, 12.

понах, син Кейстута, що вже 1390 р. покинув Луцьк і опинився знов у хрестоносців, а з ним кількох князів і богато бояр [1]).

Одно пораженнє по другім, які при симпатії поважної части Литви і Руси для справи Витовта [2]), спадали на Ягайла, змусили польські круги застановитися над уступками в користь опозиції. В Польщі повстає навіть сторонництво з Сендзівоєм з Каліша на чолі, яке зачало сумніватися в можливість удержання Польщі і в. князівства в таких рамках, які їм зачеркнув кревський акт. Кличем сього сторонництва було не ідентифікувати інтересів Польщі з інтересами литовсько-руської держави, а через се й на себе не стягати ударів Ордену. Вони домагалися так уложити відносини, щоби був можливий мирний стан між Орденом і короною при рівночаснім воєннім стані хрестоносців з литовсько-руською державою [3]). Хоч стремління сеї партії не знайшли признання, то все таки краківські круги пішли на компроміси. Зроблено уступки, та тільки Витовтови. Він мав заняти протеґоване місце Скиргайла на се, щоби тим успішнійше переводити Ягайлову і польську політику що до руських удільних князів Витовт піднявся сього завдання і переводив його з повним успіхом та користи витягнув в першій мірі для себе, а через се посередно і для литовсько-руської державности, що треба приписати тільки його визначній індивідуальности. Витовт вдруге зрадив Орден, завдав своїм протекторам болючі втрати і вернувся на Литву (1392).

Острівська згода мала направити особисті непорозуміння між Ягайлом і Витовтом, що все-таки виринули на підложі міждержавних відносин корони і в. князівства. Переговори велися передовсім в справі реституції Витовтової батьківщини [4]), однак скріпленнє становища Витовта в острівській згоді сталося рівночасно початком

---

[1]) З Витовтом утік до Ордену „herczoge Conrad..., herczoge Jorge von der Belze, herczog Ywan (Ольгимунтович) mit wybe und kinden und vil ander irre lute" — Scrp. r. Pruss. III, 163, Хроніка Н. Посільґе. Подібне у Длуґоша — Przezdziecki, Opera omnia (Op.) XII. 495 під 1391 р. „Castrum vero Ritterswerder, dux Withaudus in suam sortem et ditionem accipiens, et in illud se cum Ducbus, Boyaris et militibus, qui suas sortes sequebantur (scil. удався)".

[2]) В часі кампанії коло Городна Русини і Литовці борються лише зі страху перед Поляками, що становили з ними залогу міста. Коли їм удалося Поляків замкнути до вежі, самі піддалися.

[3]) Raczyński. Kodex dyplomatyczny Litwy, Wrocław 1845 (Kod. dyp. Lit.) ст. 73 і ssq.

[4]) Ще підчас побуту Витовта в Ордені Ягайло через тайних послів обіцював йому: „sy welden im alle dy lant ungeben, dy synem vatir Kinstottin vor hettin gehort" — Scrp. r. Pruss. III. 179. Посільґе.

відновлення значіння в. князівства як рівнорядної з короною державної одиниці — не правно, що сталося аж на переломі XIV і XV вв., але фактично. Чи вже в острівській згоді став Витовт в. князем — сим питаннєм займемося при подрібнім розбиранню державно-правних відносин в. князівства до корони під конець XIV в., та певне є, що відтепер став виконувати велико-князівську владу.

Острівська згода констатує поломаннє прав Витовта і обом суперникам признає у в. князівстві їх отчинне право — Ягайлови в. князівство з Вильном, Витовтови Троки. Що правда Витовт за сі области по вимогам кревського акту прирікає Ядвизі і короні вірність, та не за дармо, бо Кейстутовичови віддано в додатку до отчини Трок управу цілої Литви з Вильном [1]). Природною консеквенцією сього було відкликаннє Поляка Яська з Олесниці з уряду ґенерального старости у Вильні.

Та всіх трудностий ще не усунено, бо на Литві був кандидат на великого князя, дотеперішній князь Трок і Полоцька, протеґований Ягайлом Скиргайло. Виринула ривалізація, яка мусіла закінчитися побідою Витовта. Щоби однак своє дотеперішнє орудде не відтрутити надто цинічно Ягайло піднявся посередництва [2]). Скиргайло діставав від Ягайла Кременець та Київ, який мав йому Витовт добути і оборонити, а за се зрікався він троцької области [3]).

[1]) Острівська угода дійшла до нас двома документами — грамотою Витовта і його жінки Анни. Витовт „dux Lithuaniae, dominus Trocensis, Luczensis etc.“ заявляє, що його спір з Ягайлом закінчився через миролюбивість короля на добро народів поручених їх опіці — utriusque vigilanciae. Тепер Ягайло все йому простив „totalem quoque nostram hereditatem et patrimonium, quas ratione litium et controversiarum nobis abstulerat, reddidit ac restituit“. Кромі сього Ягайло додав йому нові землі в управу. Витовт, хотячи зі своєї сторони відплатитися Ягайлови, прирікає разом зі своїми землями вірність йому, Ядвизі і польській короні, „quod ipsam reginam predictam ac regnum et regni coronam Polonie cum omnibus et singulis tenutis, possesionibus, hereditatibus, bonis et patrimonio totali... numquam volumus deserere, nec unquam aliam dominam querere preter ipsam“. Противно, зобовязуєся все добре радити та їх боронити — Mon. m. ae. XIV, дод. 1. Жінка Витовта Анна від себе прирікала, що Витовт це все сповнить — Mom. m. ae. II. 18, VI. 92. [2]) Гл. Mon. m. ae. II. 19. В Белзі 6/XII, 1392.

[3]) Витовт у своїй грамоті, виставленій в Белзі в грудні 1392 р. заявляє, що хоче бути приятелем Скиргайла і йому все помагати. Кромі обіцянки добути признаний йому Ягайлом Київ, дає йому від себе — mit unsern guten willen — Кременець. Зате — derselbige herzog Skyrgal... unser vaterliches erbe, das er hält, widergeben soll nach dem Geheise des erlauchtesten Fürsten und herrn Wladislau — Mon. m. ae. II. 20.

Та дотеперішній управитель Литви, що стояв „висше усеї братії“, видно не міг погодитися з ролею підручного кременецького і щойно в будучности київського князя, бо між ними знов вибухає спір, який рішала Ядвига [1]). Суперники зобовязувалися всі свої спори на будуче піддавати під суд Ядвиги [2]). Звертає на себе увагу одна обставина, що як в острівській згоді, так і в найблизших роках по ній, як репрезентант корони і в умовах як перший контрагент виступає Ядвига, а не Ягайло. Пояснити можна се хиба в той спосіб, що Ядвига більше уособлювала інтереси корони, підчас коли при виступах Ягайла тяжко було сказати, коли він виступав як король, а коли як великий князь; особливо на Литві бачили в нім все скорше в. князя чим короля. Не помилимося мабуть, коли вискажемо здогад, що й краківські круги завелися вже мабуть на кревських обіцянках і воліли самі з Ядвигою будувати великодержавне становище Польщі через злуку з литовсько-руською державою. З острівської згоди, мимо куртуазних компліментів і признань для Ягайла, побідником виходив Витовт; у його руки віддано долю в. князівства [3]) і удільних князів зі Скиргайлом включно [4]). Король мішається ще в найблизших роках у внутрішні справи литовсько-руської держави та звичайно робить се за посередництвом Витовта, котрий поволи зумів розширити круг своєї компетенції, здобуваючи собі навіть право заключати самостійно договори зі заграницею [5]).

Як ми вже висше згадали, Витовт, особисто задоволений, тепер сам піднявся того діла, яке його колись так болючо дотикало; він забрався завдати удільним князям як державно-правному інститутови рішучий удар, усуваючи всіх більших удільних князів ли-

[1]) Длуґош, Op. XII 502.

[2]) Гл. Mon. m. ae. XII, дод. 1. В сій грамоті з 3/XI 1393 Витовт заявляє, що всякі спори поміж ним і його підданими з одного боку, а Скиргайлом і його підданими з другого боку віддає під суд Ядвиги.

[3]) Длуґош описує, що Ягайло постановив „terrarum Lithuaniae et Russiae gubernacula eidem committere... Jaschcone de Oleschnicza e x c a p i t a n e a t u Lithuanico amoto, Withaudo Duci illius demandat regimen, et non solum sortem illi paternam et castra adempta restituit, sed et universorum castrorum Lithuaniae et Russiae, et administrationem plenariam terrarum praedictarum suae tradidit ditioni, obligante se duce Vithaudo tam iureiurando quam publicis litteris, terras praefatas pro Rege et Regno Poloniae fideliter tenere, et Reges atque Regnum Poloniae numquam deserere in prosperis et adversis. Op. XII, 499—500.

[4]) Ягайло і Ядвига поручають Скиргайлови „ut Alexandro Withaudo duci in singulis pareat“ Гл. Длуґош. Op. XII. 502.

[5]) Гл. Mon. m. ae. VI. 107 і Bunge, Urkb. 1415 і инші.

товсько-руської держави. Якраз на роки по острівській угоді припадає час головного походу проти них, передовсім проти удільних князів українських земель. Спираючися на поміч Польщі і дрібних служебних князів, приступив Витовт до діла та ішов тою самою дорогою, що дотепер Ягайло. Зачав від звільнювання служебних князиків зпід верховної влади удільних князів. Ціль була розбити землю на ряд маґнатських ключів безпосередно підчинених в. князеви як зверхникови, серед яких й сам удільний князь сходив до рівного з ними положення, а обсяг його верховної влади зменшався ad minimum. Се, що шість літ тому назад сталося на Волині, тепер повторено в Сіверщині; в імя засади — divide et impera — змагає Витовт до того, щоби ввести антаґонізм між удільних і давних їх служебних князів. На тім мабуть тлі вибух конфлікт між Витовтом і сіверським князем, льояльним дотепер Корибутом [1]), що закінчився усуненнєм Корибута з уділу та осадженнєм його у краківських підземеллях. Офіціяльний літописець великих князів пояснює конфлікт лиш загально, що Корибут спротивився установленню Витовта правителем литовсько-руської держави і не хотів його слухати: „ништо почніт на то радити и в непослушенстві бити у князя великого Витовта“ мимо того, що „били ему ради вся земля литовская и руская“ [2]). Дійсна причина лежала мабуть в тім, що кн. Корибут опираючися на дотеперішнім звичаєвім праві відмовив Витовтови права вмішуватися у внутрішні справи його землі та нарушувати його зверхну владу над князівством. Місце Корибута — та вже мабуть лиш над самим сіверським Новгородом в вузшім значінню без зверхної власти над служебними князями — заняв Федір Любартович, що зовсім пасивно дав себе перенести з останнього волинського князівства, яке доси задержав, себто з Володимира. Чувся видно за мало сильним, тому волів дістати хоч се, що можна було дістати Та Любартовичам вже згори відбирали можність й там засістися, бо кн. Федір приходив у Новгород не з повним правом удільного князя, лиш в характері князя-намісника, якого можна було кождої хвилі усунути: „ad suae regalis dumtaxat beneplacitum voluntatis“ [3]). Не диво тому, що Федір, син могучого колись Любарта, не міг довго погодитися з ролею князя-намісника та волів по кількох роках подякувати за

---

[1]) Вносимо се з того, що на Сіверщині в найблизшім часі стрічаємо цілий ряд дрібних князів, які безпосередно зносяться з Вильном.

[2]) Гл. Літописець великих князів литовських — П. С. Л. XVII, 167.

[3]) Гл. Arch. Sang. I. 14, Mon. Russ. Sup. 212.

ласку та потягнути подібно як другий його товариш недолі, Федір Коріятович, поза границі в. князівства — на Угорщину.

В Київі і на Поділлю сиділо ще двох внуків Ґедимина — в першім Володимир Ольгердович, в другім Федір Коріятович; проти них під кінець звернувся Витовт у своїм протикнязівськім поході. Великокняжий літописець своїм утертим способом як причину їх усунення подає се, що у попередніх, а саме, що кн. Володимир не хотів Витовтови покоритися і чолом ударити, за що й Витовт вивів його з Київа і посадив Скиргайла [1]). Та у сім випадку позитивно знаємо, що літописець представив справу невірно. Усуненнє Володимира з Київа було фактом пересудженим вже давно, зараз по острівській згоді. Якщо прийшло тепер до конфлікту, то не тому, щоби кн. Володимир переступав засади обовязуючого державного права, як мотивує літописець, і не узнав зверхности великого князя над удільними, яка йому належалася, але тому, що Витовт шукав зачіпки для зреалізовання своїх зобовязань що до Скиргайла, а Володимир лиш боронився. Не виключене, що Володимир і знав зміст умови між Витовтом та Скиргайлом і заздалегідь готовився до оборони, бо розумів, що його жде.

По Київі прийшла черга на Поділлє, де сидів ще кн. Федір Коріятович. В сім випадку вже й літописець признає, що плян усунути Коріятовичів з Поділля був готовий ще перед посадженнєм Скиргайла у Київі. З опису навіть виходить, що похід головно був спрямований проти Коріятовичів. До подільської кампанії привязувано й більшу вагу, чим до других; тут сподівалися більшого опору. Тому Витовт по осадженню Скиргайла у Київі каже його полкови йти собі на підмогу [2]). Всі ті обставини побіч літописної згадки [3]) доводять, що Коріятович опирався на Поділлі не лиш на свої власні сили, але мав опертя деинде, правдоподібно в Угорщині, до якої мабуть увійшов у якісь близші, може васальні відносини. В такім випадку літописець мав слушність, коли не писав лише загально, що він не хотів покори учинити, але прямо, що не хотів йому служити, отже відмовив в. князеви правно належних йому обовязків зі сторони удільного князя. Коріятовича висаджено з По-

[1]) Читаємо там: „князь великій Витовт іде и взя землю подолскую, а князю Володимеру Олгирдовичю тогда бившу в Киеве и не всхоте покори учинити и челом ударити великому князю Витовту... и виведе его ис Киева... а на Киеви посади князя Скиргайла“. П. С. Л. XVII. 80 і 94.

[2]) „А князю Скиргайлу велел князь великий с Киева к Черкасам ехати“. П. С. Л. XVII. 168.

[3]) П. С. Л. XVII. 171.

ділля; його місце заняли Витовтові старости [1]). Він сам по ріжних пригодах опинився на угорській Україні, де жив як пан на Мункачі.

Виїмкове становище супроти литовсько-руської держави занимали смоленські князі. Независимі від Москви і Литви тяжкими жертвами мусіли боронити своєї самостійности. Вже в часі повстання Андрія полоцького вмішався Святослав смоленський у сей конфлікт, добачуючи й свій інтерес у підірванню сили новоповстаючого литовсько-польського союза. Смоленськ зазнав болючого пораження, Святослав поляг, а його сини Юрій та Гліб Святославичі попали в полон. Що правда Юрій дістав Смоленськ назад та мусів заключити з Ягайлом союзну умову, яка накладала на нього такі обовязки, що тяжко сказати, чи се ще міжнародня умова, чи свого рода зависимість від великого князівства або від Польщі. В умові Юрій присягою зобовязувався держати все з королем і великим князем, давати їм військову поміч і не вязатися з ворогами короля [2]). Тепер у протикнязівськім поході зачепив Витовт і його та пішов дальше постанов угоди з 1386 р., бо зажадав від кн. Юрія не лиш військової підмоги проти Витебська, яку й дістав [3]), але такого самого послуху, як від удільних князів в. князівства. Святославичі не признали такого права Витовтови, за що той вивів їх зі Смоленська, де посадив свого намісника князя Иманту [4]).

---

[1]) „Так ж князь віликий Витовт осел на всеи земли на віликом княжени литовском и князь Федор Корятович не хотел бил князю віликому Витовту с подолскою землею слоужити. и князь віликий Витовт пошол во всим литовским войском к Подолью, а князь Федор Корятович услишал тое и побежить к Оугром, а городи осадит Волохи и Оугорскии дасть ємоу помоч на Витовта, а князь віликий Витовт.... вси городи побрал и воеводу князя Федорова поимал и по всим городом подольским свои старости осадил.“ П. С. Л. XVII. 171.

[2]) Юрій зобовязувався „што ми з ним за один бити, неостати ми короля никоторим временям а никоторим делом, ни уми зле ани у добро не отверечими ся короля, дал есм ему правду и до своего живота неизминити тоея правди а помагати ми королю без хитрости... с ким король мирен и брат его князь великий Скиргайло с тим и я с мирен а с ким король не мирен.. ис тим яс не мирен, хотяби с иною братіею своею немирен и с тими миру не держати и с Ондреєм полоцким и Полочани миру не держати“. Підписаних є кількох його служебних князів і бояр. Mon. m. ae. II. 7, VI. 28, Arch. Sang. I. 4.

[3]) Під Витебськ прийшов смоленський князь „со всими смоленскими силами и вдарил члом великому князю Витовту в службу“. П. С. Л. XVII. 168 і 94.

[4]) „Князю Глібу седячу на Смоленску и будеть не в послушенстві віликому князю Витовту и князь віликий Витовт посли свои послал к нему

У сім як й попередніх випадках місце удільних князів з безпосередною зверхною властю над землею занимали намісники великого князя чи там старости, великокняжі урядники, яких в. князь міг по своїй волі усунути. Безпосередна зверхна власть над князівством тим способом переходила до рук великого князя.

Протикнязівський похід з Вильна влучив у свій плян також князівства, які природно опорожнялися. Таких уділів не діставав ніхто з князів на удільно-княжім праві, але Витовт обсаджував їх намісниками. Протест інтересованих князів давлено силою. Опорожненнє Витебська, що був дотепер в руках великої княжни Уляни, матери Ольгердовичів, довело навіть до конфлікту з наймолодшим Ольгердовичем, Свидригайлом. По смерти Уляни післав Ягайло у Витебськ свого повіренника сокольничого Теодора Вісню, що було болючою несподіванкою для Свидригайла; він убив Вісню і сам сів у Витебську. Там однак місця довго не загрів, бо Витовт вивів його звідтам [1]). Розгромлені представники удільного ладу, о скільки не опинилися в підземельних льохах Польщі, утікають до одновірної Москви, а деякі пограничні з Москвою князі добровільно піддаються в. московським князям [2]).

Боротьбу з удільним ладом вів Витовт солідарно з Ягайлом і краківськими кругами. Та тут показався блискучий талант Витовта, бо хоч Польша мала на цїли ослабленнє самостійницьких елементів і зробити з великого князівства податну масу провінцій з намісниками на чолі, яку легко можнаби влучити в державний орґанізм корони — він довів до сцентралізування зверхної влади у в. князівстві в одних руках великого виленського князя. Що тут мали инші замисли польські пани з Ядвигою та Ягайлом, а инші Витовт — не улягає сумнівови. Тамті йшли по лінії нищення тих чинників, які противилися інкорпорації великого князівства до Польщі, той змагав до того, щоби скріпити владу великого князя і не ділити її з другими князями, лише оперти її на литовськім панстві. Очевидно, сю велико-княжу владу готовив він собі, не кому иншому.

Коли поставимо собі питаннє, які близші практичні ціли мав Витовт в протикнязівськім поході, у приводженню князів до послуху,

---

о справлении и он не хотілся справити". Тоді Витовт його усунув і посадив свого намісника. П. С. Л. XVII. 169.

[1]) П. С. Л. XVII. 167—8.

[2]) Між иншими і смоленські князі (1404 р.), бьють челом в. князю Василію Димитрієвичу у службу (ibid. XVII. 50). Ся подія звязана з остаточним упадком самостійности Смоленська.

„челомбитія“, осаджуванню намісників і т. д., як зве сі нові форми зависимости земель від осередка велико-княжий літописець — то пізнаємо, що окрім сцентралізовання суверенної влади в руках великого князя і консолідації держави, новий державний устрій мав дати великому князеви в руки матеріяльні засоби, поставити великокняжі фінанси на ширшій і тревалійшій основі, як слушно замічає російський знавець сеї доби[1]. Відтепер всі оплати та доходи землі — не лиш серебщина, посощина, подимщина, чи як їх там звали — мали спливати до каси великого князя через руки його намісника, але також усі доходи з княжих дворів, з волостей і міст збільшали велико-княжі фінанси. Кромі сталої грошевої дани відтепер плили там всякі доходи судові, митні, корчемні і цлові, як також ще більші природні данини — дякло, мезлева дань, дань медова, кунична та боброва себто доходи з господарських селян. Маючи фінансову силу і по землях зависимий від себе адміністраційний апарат великий князь міг легко поконувати непослушних заціліліх ще династів. Що такі практичні цілі крилися на дні сеї акції Витовта, можна дочитатися зі записки менше прихильної йому никонівської компіляції. Літописець при згадці про далекосяглі наміри Витовта перед пораженнєм над Ворсклою, вкладає йому в уста ось які слова: „а ми владіти имами... всими великими княженіи русскими и со всих великих князей русских учнем дани и оброки имати, а они нам покорят ся и волю нашу творят, якоже ми хотим и повеливаем“[2]. Записка никонівського збору була мабуть відгомоном сього, що у відношенню до земель великого князівства вже було довершеною річю. Приходить на думку питаннє, кому готовив Витовт так сильну велико-княжу владу, бож суверенного, независимого великого князівства литовсько-руського в пергамінах не було, а й становище Витовта як одинокого великого князя держави ще правом не було узнане? Найблизші події показали, що одно й друге в дійсности вже було, і найблизші роки мали їм принести й правну санкцію; протикнязівська акція приспішила розвій нового державного ладу, бо віддала керму давного державного союза в одні руки, а управителеви його поставила до розпорядимости значні матеріяльні засоби.

Сучасні краківські круги, яким тяжко відмовити політичного розуму, вибрали ще иншу дорогу, щоби перевести анексію українських земель великого князівства до Польщі. Йшла вона безпосе-

---

[1]) М. Любавскій: Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства. Москва 1910, ст. 53. (Любавскій, Очеркъ).

[2]) Никонівська компіляція під р. 6907. П. С. Л. XI. 172.

редно з Польщі на Україну, оминаючи Вильно, хоч з тою самою метою, що попередна. Рівночасно з нищеннєм самостійницьких чинників у великім князівстві появляються змагання втягнути деякі пограничні українські землі в безпосередну зависимість від Польщі, себто вилучити їх зі звязи з великим князівством, не чекаючи аж доки вся литовсько-руська держава не переміниться у польські провінції, ідея не чужа пізнійше творцям люблинської унії. В землях, яких відразу не можна було прилучити до Польщі, середником до сеї цїли мало послужити введеннє польських порядків, особливо польського права, яке від перших літ стрічі з Польщею манило загал дрібної шляхти. Не входить тут в рахунок Галичина, основна частина західно-української держави, яка якраз у сім часі (1387) увійшла на стале в склад Польщі з усіми консеквенціями; нею тепер не займаємося [1]). Галицьке князівство, по кількох пробах Любарта опанувати його разом з усіми західно-українськими землями, вийшло таки з їх складу, подібно як инші, менші пограничні землі, холмська і белзька. Кременецька і володимирська земля, що якийсь час вагалися разом з Галичиною поміж Польщею, Угорщиною і великим князівством, остаточно позістали при литовсько-руській державі. Тепер Галичина прилучена на стале до Польщі мала дещо инші границі від нинішних. Як згадано белзька земля творила окрему одиницю при Польщі, а північно-східний скравок нинішної Галичини (повіти брідський, збаражський і тернопільский) входив в склад волинської, точнійше кременецької землі себто від 1382 р належав до великого князівства [2]). До того східна границя не виходила поза Серет, мабуть бігла на захід від Серету, а на північ від Днїстра сягала не дальше як по Стрипу [3]).

Першу пробу вилучити деякі пограничні землі з великого князівства зроблено після другої утечі Вигосвта в Орден. Тоді підляські землі (дорогичинську, більську, суражську, берестейську та

[1]) Про правове життя Галичини в переходовім часі по прилученню до Польщі гл. Грушевський: Барское староство, Кіевъ 1894, IV розділ і Линниченко: Суспільні верстви галицької Руси XIV і XV вв.

[2]) Кремянецька земля, до якої входив згаданий висше північно-східний скравок нинішної Галичини, стояла у пятьдесятих роках XIV ст. у доволі оригінальній зависимости від Польщі і від в. князівства. Держав її Юрій Наримунтович „от князей литовских и от короля“. Акты отн. къ исторіи Западной Россіи, СП. 1847—1853, I. 1 (Ак. З. Р.). Юрій дістав пізнійше й Белз від короля в ленно; колиж по смерти Казимира перейшов він на сторону Любарта, стратив обі землі 1377 р.

[3]) Грушевський: Барское староство, IV розд.

инші віддано Янушеви мазовецькому. По острівській згоді деякі повернули назад до великого князівства, инші остали леннами корони [1]), найбільше на захід висунені лишилися при Польщі. До ряду старань анектувати пограничні українські землі належить втягненнє в якусь зависимість від корони західної частини Поділля між Серетом і Збручем, округи Теребовля і Стінка. Сю зависимість відношено ще до часів Казимира, на всякий случай перед 1394 р. До нині все ще є отвертим питаннє, що се за місцевість і округ Стінка чи Sczenca, як зве її сучасний латинський документ. Безперечно ходить тут о якийсь пограничний округ з Теребовлею, тому місце йому між Серетом і Збручем. Перешукуючи спис нинішних осель у Галичині знаходимо місцевости такої назви у ріжних околицях краю, між иншими і на галицькім Поділлю між Серетом і Збручем; у полуднево-східній части нинішного повіту Скалат на схід від Теребовлі є село Стінка. Ґеоґрафічним положенням воно ідентичне з нашою Sczenca з кінця XIV в., тому є всяка правдоподібність, що се та сама місцевість, та напевно ствердити годі, бо місцевість і округ тої назви не приходять більше в історії Поділля. В кождім разі округи Теребовля і Стінка занимали північну часть сього поясу Поділля, що лежить між Серетом та Збручем і як виходить з донаційного документу Шпитка мельштинського [2]), увійшли в II пол. XIV в. в якусь близше нам незнану зависимість від Польщі. Полягала вона мабуть на тім, що там введено польське право відносно упривілейованого шляхотського землеволодіння подібно як в Галичині і инших анексах.

Посвятимо тут на хвильку нашу увагу самому Поділлю. Його доля для нас інтересна тим, що якраз у Шпитковій грамоті виступає воно перший раз зі своєю назвою, а дальше й тому, що ся часть української території ще довгий час по кревськім акті була предметом спору між короною і великим князівством, до котрого саме державного тіла вона належить. Для нинішної історіоґрафії доволі тяжко сю справу рішити тому, що спір о право до Поділля вибух вчасно і через се вже сучасні літописи (польські

---

[1]) Daniłowicz, Skarbiec dyplomów papieskich... Wilno 1860—2. (Skarbiec) I, 302. Ягайло надає Витовтови Камянець литовський на леннім праві.

[2]) Ягайло вичисляючи инші умови надання пише: „decernentes etiam et volentes, quod non obstante donatione huiusmodi districtus Trebowlensis et Sczenca observentur circa iura ea, in quibus felicis recordationis... Casimiri... et Ladislai ducis Opoliensis alias tenutarii illarum partium observabantur". Mon. m. ae. VI, 115, Arch. Sang. I. 19.

і не менше й литовсько-руські) занимали в сій справі сторонниче становище і є тенденційними [1]). Певнійшим матеріялом моглиби бути дипльоми та їх в сій справі незвичайно мало і властиво тільки один Шпитків дає поважний доказовий матеріял, инші або аж надто сумнівної вартости або тільки посередно дещо вносять у висвітлення сеї справи. Та хоч литовсько-руський літописець у сій справі безперечно є сторонничий, ніяким способом не можна відкидати його оповідання як від початку до кінця видуманого, як се робить оден з польських істориків [2]). Можна уважати з литовсько-руською літописию за певне, що Поділлє вже за Ольгерда разом з иншими українськими землями вийшло зпід татарської під литовську зверхність; про зависимість від Польщі тепер нема ніяких слідів. Десь около 1375 р. Александер Коріятович сидів вже на Поділлю. О скільки приняли би ми, що записка пруського хронікара Германа з Вартберґе, що якийсь „Koddere filius Algarden“ зложив під Белзом разом з Любартом угорському королеви Людвикови ленну присягу вірности — „homagium et iuramentum fidelitatis“ відноситься до Константина Коріятовича, то се вказувалоби, що від сього часу датується ленна зависимість Коріятовичів титулом Поділля

[1]) Вкажемо лиш кілька місць, як литовсько-руська літопись на кождім кроці кладе натиск на литовське право до сеї землі. Коріятовичі — оповідається — пішли княжити на Поділля „Олкгердовим презволеніем и с помочію литовскія земли“ — Daniłowicz, Latopisiec w. ks. Litewskiego. Wilno 1827 (Latopisiec) ст. 49, „Олкгердовою помощию і волею“ та що Федір „шед с литовским войском и засіл подолскую землю в Литві“. П. С. Л. XVII. 82. 389. Всі списки підносять, що Поділлє було нескультуризоване. Навязуючи до другого добуття Поділля Витовтом на Коріятовичах підносить літописець, що Витовт „добил литовскими силами а никто ему ни с которих сторон не помагали“. П. С. Л XVII. 83. Супр. 100. Увар, 279—80. Археол. Переданнє половини Поділля королеви підносять як добровільну уступку Витовта: „учини ми тую честь дай ми подолскую землю (Археол. — „половину подолской земли“). (ibid.). Інтересний обяв можна зауважити при порівнанню ріжних списків, як взір тенденційного змінювання змислу тексту літописи при переписуванню. Пр. текст „А добил литовскими силами а никто ему ни с которих сторон не помагал пак король почал просити...“ і т. д. Через інтерпункцію маємо у двох списках противний змисл. В одних списках є по „не помагал“ . (точка) і всаджене слово „Тогда пак...“, у инших точка є аж по слові „король“. З другої лекції виходилоби, що лиш король йому помагав; з першої, що ніхто не помагав, а король попросив вже добутого Поділля. Шкода, що не можемо прослідити сих інтересних варіянтів на рукописях.

[2]) Prochaska Podole lennem Korony. Rozprawy Akad. um. Wydział hist.-fil. t. XXXII. (Prochaska, Podole)

від Угорщини, про що й пізнійше маємо сліди [1]) та ніяк від корони. [2]). В останніх роках XIV в. лиш західна частина Поділля, округи Теребовля і Стінка, стояли у якійсь близше нам незнаній зависимости від Польщі.

Угорське правительство й в часі угорсько-польської унії не спускало з очий своїх власних інтересів. Васальна зависимість, у якій мабуть стояв до Угорщини Константин Коріятович [2]) († ок. 1385 р.) перейшла на його брата Федора, що по всякій імовірности довело до його конфлікту з Витовтом в часі, коли той зачав так основно приводити князів до послуху, а Угорщина стала знов чужою державою. Та й в справі сього другого завойовання Поділля стрічаємося в історіоґрафії з незгідними поглядами. Деякі історики [4]) звязують виведення Федора з Поділля з походом Ягайла проти молдавського господаря Романа та що тоді, мовляв, Ягайло добув Поділля. Зате великокняжий літописець застерігається навіть проти кооперації когонебудь в сій кампанії. Се дві крайні гадки. Приведім собі в память, що похід проти Коріятовичів відбувся у звязи зі загальною ревізією залежности удільних князів від великого князя, то стане ясним, що чейже літописець сеї історії в цілости не видумав. Не виключене однак, що тут якраз була кооперація Ягайла і Витовта, тим більше, що господар Роман стояв з Федором в союзі, а поділ Поділля на дві части, що літописець малює як акт великодушности Витовта, був немов поділом спільної добичі. Федір Коріятович подібно як инші непокірні литовсько-руські ди-

---

[1]) П. С. Л XVII. 171.

[2]) Герман з Вартберґе ось що пише про сю подію: Eodem tempore rege eodem adhuc ante idem castrum existente Koddere filius Algarden mortui regis Letwinorum ac Lubertus frater eiusdem regis obtulerunt se sponte cum uxoribus ac liberis omnibusque suis; commitentes se gratie sue fecerunt sibi homagium et iuramentum fidelitatis" (Scrp. r. Pruss. II. 115). Інтересне, що Прохаска (l. c.) сю вістку бере як найважнійший доказ на се, що Поділля було ленном Польщі перед 1386 р. Читаємо справді під р. 1352 у Длуґоша (Op. XII. 245), що Татари знищили „terram Podoliae Regno Poloniae subiectam" та ся вістка занадто загальна і від часів Длуґоша досить віддалена, щоби її брати з усею точністю.

[3]) Про Константина Коріятовича є у польській історичній літературі погляд про його прихильність до католицтва, опертий на листі папи Григорія XI. Theiner, Mon. Pol. I. 748—9. Зате наші літописи виносять його привязання до грецької віри. В своїй православній ревности він не злакомився навіть на польську корону і Ядвигу, хоч його запрошували „не хотел той вірі приступити". Daniłowicz, Latopisiec, ст. 51.

[4]) Прохаска l. c.

насти (Корибут [1]) опинився в польській вязниці [2]. По прогнанню дотеперішнього князя Поділлє було поділене, аж доки не віддано його Шпиткови (1395).

Насуваєть ся питаннє, що спонукало короля, що зрештою доцільно попирав протикнязівську роботу Витовта, у сім случаю відступити від засади та місто старости посадити на Поділлю Шпитка на правах удільного князя в зависимости лиш від корони. Чи рішали тут особисті впливи кандидата, чи потреба сильної руки в боротьбі з Татарами — не знати; не виключене одно й друге. Можливе, що Ягайло був переконаний, що Поляк Шпитко раз на все зможе Поділлє відірвати від в князівства, тому король відступив в тім случаю від засади. Найблизші роки показали, що обчисленнє Ягайла було хибне. Шпитко діставав землю на повнім удільно-княжім праві, обовязуючім на Руси і Литві, себто дідично в мужеській і женській лінії. Для себе полишав король кілька замків, які віддав під заряд старост. Два згадані округи галицького Поділля, хоч увійшли в склад Шпиткової области мали свої окремі права. Шпитко зобовязувався до військової помочи для короля, король за се його боронити [3]. Длуґош подає, що наданнє Поділля Шпиткови на таких правах зустрілося з опозицією Ядвиги і панів [4], як незгідне зі загальними плянами державної політики. Ягайло встиг однак свою гадку переперти на шкоду корони, бо як згодом побачимо, новоутворене князівство з таким устроєм не могло удержатися при короні; воно зростаєть ся з великим князівством. Правда, по Креві і Острові уважали польські круги, що всі литовсько-руські князівства є васальними Польщі без огляду на се, чи всі разом, як державний комплекс, чи кожде зокрема, — та вже й 1395 р. можна було добачувати, як далеко до реалізації правних засад, зясованих в обох умовах. Тому то в Кракові воліли осадити на Поділлі старосту, чим удільного князя, хоч і Поляка. Тактика польських панів певнійше і коротшою дорогою прямувала до своєї цїли — повної анексії Поділля до Польщі. Шпитко

[1]) Посільґе під 1392 р.: „Item in desin cziten was Wytowt und Skirgal czu Witwiskin und wordin vaste czweytrechtig undereynander, des vingen sie Karbut czu Cleyne Nowgart und santin yn gefangen deme Konige von Polan“(Scrp. r. Pruss. III. 185).

[2]) У вязниці сидів Федір аж до 1403 р.; тоді його випущено (Skarbiec, I 778).

[3]) Донаційний документ Шпитка виставлений в Кракові 13/VI 1395. (Mon. m. ae. VI. 115, Arch. Sang. I. 19).

[4]) Длуґош, Op. XII. 519.

як Поляк певно бажав держати з короною і він свого обовязку зглядом короля бувби не занедбав, та інтереси щоденного життя щораз більше зближали його до удільних князів Литви і Руси. Він ставав поволи таким князем, як всі инші князі та незамітно входив в литовсько-руський державний орґанізм. Його участь у виправі над Ворсклу, від якої польські війська за виразною радою Ядвиґи відтягнулися, свідчить, що інтереси його землі були близші з інтересами в. князівства, чим корони. Між удільними князями, що погибли над Ворсклою, був і князь Поділля Шпитко; він пропав без сліду.

Два роки надармо ждали, чи Шпитко не поверне, аж 1400 р. надав Ягайло Поділлє, викуплене від Шпиткової вдови, Свидригайлови. Чому якраз сьому вічному опозиціонерови — зрозуміємо се на тлі салінських подій з 1398 р.; ходило о параліжуваннє самостійницьких забігів Витовта. Свидриґайло довго там місця не загрів та відходив зі зєднаною симпатією не лиш українського громадянства, але й кольоністів-Поляків. Князі, що сиділи тут в останнім часі на удільно-княжім праві, ввели й в сю землю устрій подібний до инших князівств литовсько-руської держави та попирали відокремленнє Поділля в осібну землю. В перших роках XV в. стрічаємо вже тут, подібно як і в инших землях, служебних князів, зависимих від удільного князя, як князя Василя на Божську (се є мабуть Константинович Коріятовича), князя Ринку на Сокільці і ин.

Нарочно посвятили ми дещо більше уваги пограничним українським землям з Польщею, щоби виказати. що краківське правительство само не довіряло, чи кревський акт стане дійсністю та безпосередними анексіями старалося поширити границі корони. Тепер звернемо увагу на другий спосіб, яким Ягайло та польські пани хотіли дійти до тої самої ціли. Коли було неможливо зараз анектувати якусь область, старався Ягайло та польські круги зєднувати собі симпатію шляхотського загалу в пограничних землях через наданнє шляхті в формі привилею прав подібних до прав польської шляхти, а тим самим підтримувати станову шляхотську ірриденту, що ґравітувалаби до Польщі. Заким ще дійшла острівська згода до успішного кінця (серпень 1392) надає Ягайло шляхті луцької землі такі права, які вже мала шляхта львівської землі [1]).

[1]) За заслуги для короля — пише Ягайло — які положило волинське боярство підчас повстання на Литві надає він боярству луцької землі „omnia ea iura, modos et consuetudines iurium universos, quibus terrigene terre nostre Lemburgensis fruuntur“. Arch. Sang. I. 13.

На перший погляд тут нема нічого нового, бож шляхта цілого великого князівства ще 1387 р. дістала права рівні польській шляхті. Щойно коли порівнаємо оба привилеї, пізнаємо, що загал волинського боярства зискував богато. Привилей Ягайла для литовської шляхти признавав їй повне право до своїх дібр, свобідне видаваннє дочок замуж, звільняв боярство від ріжних чинитьб на річ великого князя і держави або їх сильно модифікував (пр. шляхта відтепер обовязана направляти лиш старі замки, новіж мала будувати ціла земля), та попри се все ставив одну умову, яку робило се наданнє лиш привилеєм невеликої ґрупи боярства, католиків-Литвинів — universis ac singulis Lithuanis... baptisatis vel baptisari volentibus [1]). Ціле руське боярство і часть литовського (грецької віри) було виключене від сих прав. На цілім просторі великого князівства лиш православне боярство луцької землі дістало подібні права, яку привилейована католицька вже тепер шляхта. Коли завважимо й се, що в луцькій землі на загал не було иншої шляхти була тільки українська, православна, стане ясним, що для них зроблено виїмок в ціли витворення ґравітації місцевого шляхотського загалу до Польщі. Інтересне, що політична лінія польського правительства старатися безпосередно розширити границі корони будьто анексією, будьто витвореннєм станової іриденти через поширеннє польського державного права на українських землях — тягнеться червоною ниткою через цілий XV вік і дальше, як згадано, аж до люблинської унії. Не що инше, а якраз насильне переведеннє анексії українських земель, яких загал шляхти ґравітував до Польщі, змусило литовсько-руське панство зректися державної самостійности та хоч-не-хоч дати згоду на таку засадничу

[1]) Тому, що Литовці горнуться до католицької віри — пишеться в привилею з 1387 р. — надає Ягайло „universis ac singulis Lithuanis armigeris sive boiaris nostre ditioni ac signanter illustris principis domini Skirgaylonis ducis Lithuaniae. . subditis, baptisatis et baptisari volentibus — damus et concedimus libertates et iura“. Кождий бояринкатолик дістає потвердженнє повного права до своїх дібр, подібно як польська шляхта — бож вони, мовляв, під одною короною. Дальше говориться про суди і про свободу виходження боярських дочок замуж та їх право до спадщини. До чинитьб шляхта не обовязана, хиба, що ходить о піддержуваннє старих замків; до будови нових має бути завізвана ціла земля. Потім мова про військову службу і загальне ополченнє і при кінци є клявзуля: „Omnis autem, qui sanctam fidem catholicam assumens ab ea damnabiliter recesserit vel ipsam assumere renuerit, nullis penitus iuribus gaudeat suprascriptis“. Działyński, Zbiór praw litewskich. Poznań 1841, ст. 1 ssq.

зміну державного устрою великого князівства, яку вводила люблинська унія. Та вернімо до внутрішних перемін у великім князівстві.

Нищеннє удільної системи у литовсько-руській державі безперечно булоби скріпило тут становище корони, якщо великим князівством бувби правив сам Ягайло. Та від острівської згоди управитель великого князівства Витовт умів нові обставини злучені з розгромом територіяльних представників зверхної влади використати для себе і зі заступника великого князя стати дійсним великим князем. Понад його волею правно була ще воля старшого великого князя і короля в одній особі та вона маліла з кождим днем на користь того, чия рука безпосередно заважила на долі важнійших удільних князів. Не диво тому, що кілька літ по острівській згоді не тільки у нутрі великого князівства, але навіть за границею в Москві і Ордені знали Витовта як великого князя Литви і Руси. За такого мають його і руські літописи, прихильні вони йому, чи ні [1]; йому, а не Ягайлови приписують вони боротьбу проти удільних князів у руських землях [2]. Се переконаннє у нутрі й на вні держави Витовт свідомо піддержував; його трактати з лівонським і пруським Орденом або з епископом Дорпату (з 1396—8 р.) мають вже характер діяльности мало що не вповні незавизимого володаря, звязаного з Польщею лиш союзом [3]. Під кінець 1397 р. зродилася в головах литовських маґнатів ідея проголосити Витовта королем; а щоби забезпечитися перед Польщею і Орденом задумано передати велике князівство в ленно апостольської столиці, що в сучаснім державнім праві христіянської Европи означало повну независимість від якоїнебудь держави [4]. Самостійницькі змагання Витовта і ґрупи його маґнатів підхопив загал

[1]) Згадку про острівську згоду передають північно-руські літописи менше більше такими словами: „Того же літа (1393) король Ягайло Ольгердович внук Гедиманов дал брату своему из двоюродних Витофту Кейстутіевичу великое княженіе литовское и того же літа сяде на великом княженіи литовском Витофт“. (Ник. П. С. Л. XI. 155, Соф. Пер. ibid. V. 245. Новг. Чет. IV. 100).

[2]) П. С. Л. XI. 162, Никонівська під 1396 р.

[3]) Про се докладнійше мова у II розділі.

[4]) Так виходить з листу в. майстра до електорів з 26/IV 1398. Voigt, Codex diplomaticus Prussicus, Koenigsberg 1836—61. T. V. 99. (Voigt). В. майстер свідомо чи несвідомо справу трохи поплутав, бо писав що й Ягайло з Витовтом стараються о корону від папи „obir Littoverland und Ruscheland“, яку як папське ленно мавби приняти Витовт. В. майстер звертав увагу електорів на велику небезпеку такої комплікації, коли погани опинилисьби під опікою папи. Ясним однак, що Ягайло чейже в 1398 р. не бувби згодився на коронацію Витовта.

панства і дрібних удільних та служебних князів, які тепер дістали на місце розгромлених, знатних удільних князів перше слово в державі. Треба було лиш товчка, який замінивби ідеольоґію литовської суспільности в діло; він прийшов у формі листу Ядвиги до Витовта, в якім вона жадала від великого князівства данини за руські землі. Підозрівають, що сей лист був зручною інтриґою пруських емісарів в Польщі, щоби довести до розриву між короною і великим князівством. Якщо так було — то плян удався. На острові Салін більше число дрібних князів і панів з цілої литовсько-руської держави, що зїхалися тут на пертрактації з Орденом [1]), проголосили Витовта королем Литви і Руси [2]). Сей революційний крок був сконстантованнєм того дійсного стану, що від кількох літ приготовлявся в литовсько-руській державі. Як сильна була тоді Витовтова позиція у великім князівстві, може посвідчити факт, що по такій події, як салінський переворот та лиш по тимчасовій виміні гадок з королем — Витовт у своїх аспіраціях йде ще дальше та вибирається у похід на Татар, в якім помагають йому всі князі і землі Литви та Руси не виключаючи князя з ласки Ягайла Шпитка з Поділля. Широкі пляни Витовта, переказані великоруськими літописями у побільшеній формі, давали реальні дані до думання за границею, що Витовт змагає не лиш до самостійности, але до геґемонії у східній Европі. У хвилях Ворскли (1399) потонули з Витовтовим лицарством і його далекосяглі пляни, хоч на се, щоби удержати велике князівство, як окремий державний орґанізм з такою самостійністю, яку витворила в останніх роках дійсність — він був досить сильним. Вибрано компроміс, який 1399 р. дійшов до тимчасового сформулування і на переломі 1400/1401 р

[1]) Крім Витовта був там кн. Володимир, брат Жигмонт, кн. Юрій пинський, Михайло заславський. Александер стародубський, Іван Гольшанський. Іван друцький та литовські маґнати-урядники головно маршалки і воєводи з усіх центрів великого князівства Вильна. Крева, Трок, Ковна, Ошмян, Усталь, Мідник, Керньова і Вількомира. Mon. m. ae. VI. 187, Scrp. r. Pruss. III. 223 замітка і Bunge, Urkb. IV. 1478—9.

[2]) Посільґе так описує сю подію: „Und uf die cziit worfin die Littovin und Russin Wytowten eynen koning uf czu Littoven und czu Russin, das vor ny gehort was. Scrp. r. Pruss. III. 224. Деякі історики є тої гадки, що koning означає тут в. князя а не короля, бо після сучасного права, лиш папа міг надавати королівську гідність. Безперечно, що пруські дипльоми і хроніки часто мішають поняттє grossfurste і koning, та можнаби пропускати, що тут проголошено Витовта таки королем, що не виключало можности ще старатися о корону. Зрештою сам Посільґе підносить се проголошеннє як нечувану подію у великім князівстві.

дістав остаточно правну санкцію зі сторони панів польської і литовсько-руської держави в столиці відновленого у своїй суверенности великого князівства. Не без значіння є питаннє, коли властиво признано Витовтови велико-княжу гідність над цілим великим князівством — про яку під 1399 р говорить Длуґош [1]) — чи перед катастрофою над Ворсклою, чи по ній. З оповідання Длуґоша виходилоби, що перед; не виключене однак і по катастрофі тим більше, що Длуґош часто збирає разом факти, що сталися в тім самім році, річево з собою звязані, та переповідає їх, не придержуючися точно хронольоґічного порядку. Загал істориків уважає компроміс, на який пішов Витовт за наслідок причини, якою являється катастрофа над-Ворсклою, що немов Витовт під враженнєм сього неповодження змяк. На нашу думку у сім випадку треба йти радше за дослівним оповіданнєм Длуґоша, по якому виходилоби, що угоду з королем уложив Витовт десь в перших місяцях 1399 р.; маємо сліди, що у сім часі дійсно велися якісь переговори між Витовтом і Ягайлом [2]). За сим промовляє ще й ся обставина, що чейже по такім ризиковнім кроці, як зірваннє з короною, Витовт не бувби відважився зачіпати ще Татар, не уложивши вперед своїх відносин до короля. В межичасі мусіла отже наступити якась виміна гадок з королем; удачна виправа на Татар мала позицію Витовта ще більше скріпити. Лише в сей спосіб можна собі пояснити, що Витовт таки ще сього року вибрався в степи та що до участи в сім поході зголосився й дехто з Поляків мимо забігів Ядвиги та короля, які не бажаючи собі зросту могучости великого князя — відраджували свому лицарству брати участь в сій виправі [3]). Удачний похід на поган бувби справді

[1]) „Alexander alias Withaudus Lithuaniae Magnus Dux, cui eodem anno (scil. 1399) per Wladislaum Poloniae regem Magnus Ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat...“ вибрався на Татар. (Op. XII. 526 під 1399 р.).

[2]) Салінський зїзд відбувся в жовтни 1398 р.; пораженнє над Ворсклою в серпні 1399 р. Тому переговори з Ягайлом та наданнє Витовтови в. княжої гідности — після Длуґоша — могли статися десь в січні-марті 1399 р. Маємо сліди, що Ягайло в сім часі перебував на Литві, бо в грудні 1398 р. старався Витовт в Ордені о право свобідного полювання для Ягайла в пограничних лісах. Mon. m. ae. VI. 191.

[3]) „Wladislao Poloniae Rege et Hedvigi Regina magnopere nequicquam dissuadentibus (scil. участи в поході). In qua frequentissimus ex Polonica gente numerus se militarium armaverat: nisi Hedvigis Poloniae Regina... pene universos Poloniae milites, paucis exceptis, ab illa avertisset“. Длуґош, Op. 526.

небезпечним атутом в руках Витовта супроти корони. Він бувби скріпив не лиш фактичну силу великого князя (союз з Ордою та вплив на неї, де мав він посадити свого протеґованця Тахтимиша), але також бувби підніс його моральний авторітет перед очима цілої Европи. Зрозуміємо се красше, коли уявимо собі, що боротьба з невірними під конець XIV і на початку XV в. порушила знов христіянську Европу, що як кількасот літ тому назад спішила зі своїм лицарством у св. Землю, тепер тягнула над Дунай проти Османів. Яка авреоля булаби окружила східно-европейського неофіта, якщо йому на степах України булоби удалося се, що не удалося цісареви Жигмонтови під Нікополем (1396). Досить, що під конець 1399 р. бачимо Ягайла у приязних зносинах з Витовтом[1]; сеж підготовлювано почву під нове зближеннє корони з великим князівством. На переломі 1400/1 р. на зїзді у Вильні переведено ревізію дотеперішнього державно-правного відношення корони до великого князівства та уложено нові засади в акті, що називається загально виленською унією.

До участи у виленських переговорах втягнено значно ширший круг представників литовської суспільности чим у попередних. Кромі зверхників обох держав Ягайла і Витовта (Ядвиги вже тоді на світі не було, померла 1399 р.) була там польська і литовська шляхта. Велике князівство репрезентувала майже виключно ново-угербована литовсько-католицька шляхта; з української та руської сторони взагалі не було майже нікого. У своїй грамоті, яку Витовт видав як урядовий документ довершеного порозуміння — навязує він до кревської угоди, стає на становищі, що попередні зобовязання не зміняються, а тепер з сеї нагоди, що Ягайло віддав йому найвисшу владу у в. князівстві — supremum principatum terrarum suarum Lithuaniae et ceterorum dominiorum ducatus — та взяв його за співробітника у своїх трудах — in partem suae sollicitudinis — він їх узнає і ратифікує. Нове становище Витовта відносилося лише до його особи, за що він обіцяв короні вірність так як передше „exnunc prout extunc, extunc prout exnunc" — як висловлюється Витовтів канцелярист. По смерти Витовта мало ціле велике князівство перейти у руки корони — plenarie adiungi — мало наступити зреалізованнє кревського акту

[1]) В зимі 1399/1400 р. Ягайло знов був на ловах у Витовта. Mon. m. ae. VI. 205.

Витовт застерігав лиш уділ братови Жигмонтови на правах удільного князя і жінці Анні деякі землі у доживоттє[1]).

Такі самі зобовязання брали на себе представники великого князівства: виленський епископ, князь Іван Ольгимунтович з синами, товариш недолі і тепер лучшої долі Витовта та около 30 маґнатів, майже виключно литовських і католицьких[2]). В окремо виданій грамоті узнавали вони себе репрезентацією держави, потверджували кревський акт, годилися на прилученнє великого князівства до корони по смерти Витовта та застерігали собі й евентуально Витовтови (на випадок життя) деякий вплив на вибір короля, якого по смерти Ягайла мала доконати польська шляхта[3]).

Іменем польської шляхти зібраної в марті 1401 р. в Радомі зобовязалися польські маґнати в окремо виданім документі держатися виленських постанов. Покликуючися на єдність віри, якою злучилися 1386 р. — про політичну злуку нема ні слова згадки — зобовязуються нести Литві поміч все і всюди. Дальше ручать вони, що король полишить Витовтови до смерти ціле велике князівство — supremum principatum terrarum earundem Lithuaniae et ceterorum dominiorum suorum. По смерти Витовта має велике князівство враз з особистими уділами Витовта — supremus principatus... una cum bonis et terris eiusdem Ducis Wythowdi personalibus — перейти до Ягайла і польської корони. Рівночасно застерігають польські пани Витовтови і литовській шляхті вплив на вибір польського короля на случай пе-

---

[1]) На вступі згадує Витовт, що тоді, коли покликано Ягайла на польський престіл, він зобовязався Ягайлови до вірности. Тепер Ягайло покликав його до співпраці у своїх трудах і добровільно — de manu sua nobis dedit et contulit — найвисшу власть у в. князівстві — supremum principatum і се зобовязує його всі дотеперішні приречення потвердити. Дальше пише: „Item, quod post decessum nostrum principatus supremus terre Litwanie et alia dominia ipsius domini Wladislai regis Polonie fratris nostri predicti una cum omnibus bonis, terris et ducatibus et quibusvis dominiis nostris patrimonialibus ad ipsum dominum Wladislaum regem et eius successores et ad coronam et ad regnum Polonie debent reverti, adiungi plenarie і т. д, кромі вичислених земель. які Витовт за згодою Ягайла записує братови Жигмонтови, „de quibus nihilominus idem dux Sigismundus... ipsi domino Wladislao regi et eius successoribus et corone et regno Polonie cum suis succedaneis temporibus perpetuis prout ceteri principes Litvanie et Russie obedire, obsequi et subici tenebitur et servire“. Так само робив деякі записи жінці — Mon. m. ae. VI. 233.

[2]) Лиш деякі імена подобають на руські.

[3]) Zbior praw lit. ст. 3 і Mon. m. ae. VI. 234.

редчасної смерти Ягайла[1]). Виленська унія подібно як і кревська не оминула в наслідок неточного висловлювання богато неясностий. У грамоті литовської шляхти говориться, що по смерти Витовта державно-правні взаємини між обома державами мають уложитися на підставі кревської аплікації великого князівства до корони (adhaerere, subici, servire) та рівночасно є там мова і про унію між обома державними орґанізмами — perpetuam unionem.

Характеристичне, що до участи в сім державно-правнім акті втягнено хоч якусь зглядну репрезентацію суспільности. Сталося се мабуть на жаданнє польської шляхти, яка вже на попередних умовах навчилася, що на зобовязання самого великого князя, хочби як впливового на Литві, не можна числити, бо кождий новий претендент, який матиме за собою землю, може всі приречення попередника без страху зложити до архіву. Тому втягнено до участи дещо ширші круги суспільности. За репрезентантів великого князівства узнано однак лиш тих, яких обнимав привилей Ягайла з 1387 р. — передовсім більше католицько-литовське боярство, т. зв. панів, що свідчить вже про впливове їх становище в державі. Як колись по кревськім акті так й тепер удільні князі і князики, що ще заціліли на українських та білоруських землях, хоч вже в иншій державно-правній зависимости від великого князя, — мусіли виставити грамоти, що по смерти Витовта не узнаватимуть иншого зверхника як Ягайла та польську корону. Сі грамоти появляються під кінець 1400 та в перших місяцях 1401 р.[2]).

Ані кревська ані виленська умова не знайшла симпатії на Україні ані на Руси взагалі. Злука з Польщею, хочби аж в будуччині, по смерти Витовта — викликувала тут опозицію. Показалося се найкрасше в співчуттю, яке знайшло серед української суспільносли повстаннє Свидригайла проти Витовта з 1402 р. Свидригайло однак не зумів поставити своєї справи так, як свого часу (1390—2) Витовт, хоч йшов тою самою дорогою, що й він — звязався з Орденом та завізвав хрестоносців на поміч[3]).

---

[1]) Ryszczewski, Codex diplomaticus Poloniae, Varsoviae, 1847 .I. 151.

[2]) Александра Патрикієвича стародубського з 31/XII 1400 (Ак. З. Рос. I, 17), Івана Ольгимунтовича Ольшанського з 12/I 1401 (ibid. I. 18, Mon. m. ae. VI, 27), Юрія Михайловича (Коріятовича) з братом Андрієм з 24/II 1401 (Ак. З. Рос. I, 19). Звертають на себе увагу дві послідні грамоти, в яких Ягайло має титул лиш rex Polonie. Грамота кн. Семена друцького походить з 11/V 1401 — Mon. m. ae. II. 30; також князь без уділу Юрій Довгот (Лінгвенович) зложив таку грамоту — Ак. З. Рос. I, 20. [3]) Гл. Voigt V, 124—5.

Виленська умова відновила самостійність литовсько-руської держави; суверенні права над нею мали аж в будуччині спасти на Ягайла, зглядно польського короля вибраного по порозумінню з литовсько-руською суспільністю. Зрештою по виленській умові відносини великого князівства до Польщі виглядали радше на тісний союз, чим унію, а пруський літописець Посільґе навіть називає їх союзом в цїли оборони проти зовнішних ворогів — „weder alle ire anefechter“ [1]).

Виленський акт закінчує пятнацятилітну фазу критичного часу для литовсько-руської державности, що правда правно неповної, однак життє робило своє та раз-у-раз зміняло право на пергамінах, аж доки й велике князівство правно знова не зачало істнувати як самостійна держава. Се пятнацять літ переходового часу в історії державного права Литви та звязаних з нею українських і білоруських земель. Тому кинувши сей історичний нарис як основу, приглянемося близше державно-правній структурі литовсько-руського державного союза й то так відносинам цілого великого князівства до корони, як і удільних, головно українських князівств до свого близшого і дальшого зверхника. Та як вже принагідно ми зазначили, кінець XIV в. історії державного права великого князівства виказує засадничі та глубокосягаючі переміни, які не могли відразу утревалитися, підлягали ріжним потрясенням в формі реакцій — проява, яку стрічаємо все і у всіх державах при засадничих змінах їх конституцій. Наслідок був такий, що у всіх фазах сього періоду дійсність далеко відступала від правного стану. Инше було право списуване в умовах — инша практика. Історикови права — як згадано на вступі — трудно, часто й неможливо рішити, де кінчиться правна засада і де вже зачинаються факти, які всупереч списаним засадам творять нове звичаєве право та відколи воно набирає правної сили та перестає вже бути лиш низкою фактів. Бо в обсягу державного права, більше чим в инших ділянках правового життя, переведеннє в життє засад зачеркнених законом є конечною умовою, щоби норма стала обовязуючим правом. Так само у сім періоді повнім державних катаклізмів тяжко повести границю між правом в субєктивнім

[1]) Ось його слова: „Der konyng von Polen vorbant sich mit den Rusin.. (Надпись). Ouch machte Jagil der konyng von Polan uff eyn nuwes mit Wytowte eyne vorbindunge und mit den Russin und Polan und den herzogen von der Massov und den bischoffen, das sy den andern weldin helfen, weder alle ire anefechter“, Scrp. r. Pruss. III, 245.

значінню і самоволею представника влади, отже до чого він є управнений, а що вже є надужиттєм та ломаннєм права. Трудність ся є подвоєна особливо тоді, коли ходить о несписане звичаєве право. Приміром коли мова про кревський акт або про зношеннє удільних князівств, то великий князь робить тут акти та затягає зобовязання до певної міри на власну руку, проти дотеперішного звичаєвого права та насильно їх переводить, не все навіть з успіхом; і се ставить дослідника історії державного права сього часу перед питаннєм, чи такий акт оден чи другий навіть по своїм проголошенню мав силу обовязуючого права. Не говорячи вже про се, що в таких важних актах як кревський, знаходимо зобовязання неможливі прямо до зреалізування. Приступаючи до подрібного розбирання деяких інститутів та актів із обсягу державного права сього часу, звернемо хоч на коротко увагу на правне становище великого князя у литовсько-руській державі перед і по 1386 р., яке йому признавало дотеперішнє звичаєве право.

II. Великий князь та його правне становище в державі під кінець XIV в.

Оден з польських істориків[1]) твердить, що на Литві у другій половині XIV в. панував абсолютизм. Своє твердженнє опирає він на тім, що великий князь мав право не лише потягати менших бояр до особистої праці, але також мішатися у їх родинні справи. Великий князь рішав навіть про подружя боярських дочок, що зніс Ягайло щойно привилеєм з 1387 р. Чи оправдані такі висновки — погляньмо з другої сторони на державний устрій литовсько-руської держави в сім часі. На Волині сидить Любарт і його син та рядяться як самостійні, суверенні князі, ведуть самостійну політику, заключають умови, — так що й війна за Галичину се властиво війна Любарта, а не цілої литовсько-руської держави. На Поділлі Коріятовичі виходять прямо з державної звязи з великим князівством. Кейстут сидить на Троках як другий великий князь, а всі державні справи рішає рада князів роду Ґедиминовичів — старі думи. Чи се все говорить про абсолютизм великого князя? У литовсько-руській державі до 1382 і навіть до 1386 р. немає слідів абсолютизму, ані централізації; велике князівство се властиво

[1]) Jakubowski, Opis księstwa trockiego z r. 1387. Przegląd historyczny t. V, ст. 38. Противні погляди висказує Васілєвскі в творі: Litwa i Białoruś, Краків, 1912, річ більше публіцистичного, чим стисло наукового характеру.

федерація цілого ряду менших і більших князівств в ріжнім державно-правнім відношенню до себе й до центра, споєних тільки зверхною владою великого князя, що сидів у Вильні. Наведений на початку погляд опертий лише на однім роді публично-правної зависимости боярства від великого князя і то не належно інтерпретованім. Вмішуваннє князя у родинні справи боярства не опиралося на особистій, ані на приватно-правній залежности боярина від свого володаря, бо в сім часі навіть зависимість староруських смердів не прибрала ще такої форми; вичислені тягарі бояр і управнень князя були привязані не до особи боярина, але до його дібр. Боярська дочка не тому не могла без відома князя вийти заміж, що вона особисто була зависима від зверхника землі, але тому, що на її маєтках тяжіли деякі обовязки, служебности на річ великого князя зглядно держави, яку він репрезентував. Великому князеви не було байдужним, хто дістане маєток боярської дочки разом з її рукою. Він мусів знати, чи її муж буде спосібним відповісти всім обовязкам, які тяжіли на маєтку боярської дочки, особливо обовязкови військової служби, привязаної до боярського маєтку і аж через маєток до особи посідача. Крім воєнної служби й нерозлучно з нею звязаних чинитьб (будова укріплень та замків) вже в сім часі тяжіли на боярських добрах дуже невеликі державні тягарі, тому годячися вже на наслідство дочки свого боярина, великий князь хотів знати, чи хоч найважнійший державний обовязок — військової служби — буде зреалізований. Свою ціль осягала державна влада в той спосіб, що застерігала собі право давати свою згоду на подруже боярської дочки - наслідниці тільки з бояриномо здібним до військової служби.

Ще на другу обставину треба звернути увагу, коли йде мова про тісну зависимість дрібного боярства від великого князя та про абсолютизм зверхника держави — що инша була влада великого князя у корінній Литві, инша в решті території держави; наведені факти походять якраз з корінної Литви. Нерівна влада великого князя у ріжних областях держави се наслідок иншого способу формовання та укріплення державної влади в ріжних територіях великого князівства. Власть великого князя на Литві поширилася дорогою завойовання дрібних племінних князиків князем, що сидів на Вильні. Дрібні князики улягаючи перемозі Вильна тратили заразом свою зверхну владу і сходили до ролі великих маґнатів в приватно-правнім значінню. Тому у корінній Литві власть великого князя була сильнійша. Противно на Руси; українські землі входили в склад держави переважно не дорогою завойовання а пра-

вом наслідства — отже добровільно, та приносили з собою розвинені форми державного життя. Сим дасться пояснити, що тут був инший державний устрій, в головному він полишився незмінений і великий князь в імя старини уважав себе оборонцем істнуючого ладу. Старина, пошановання обовязуючого тут права стало summa lex не лиш у державнім, але ще більше в приватнім праві.

В XIV в. зауважуємо у великім князівстві подібно як дві культурні. також дві правні верстви, стару литовську і нову сильнійшу українську. Нові правні засади посувалися з полудня на північ, опановуючи і области корінної Литви, одні сильнійше, другі слабше. Найменше своїх слідів лишило руське право на Жмуди, де й власть великого князя була найсильнійша. Великі князі уважали сю провінцію зависимою від них мало не на засадах приватно-правних та дарували її і міняли тільки під умовою згоди інтересованого близшого роду. Централізм і сильна влада великого князя на Литві се останки первісного, литовського державного права; згадана висше вимагана згода членів роду при диспонованню областьми держави, навіть на Жмуди, се вже нова верства правних норм — впливи старо-українського права.

Удільна старо-українська система знала також великого князя — старшого київського князя і удільних князів та відносини між ними були значно свобіднійші, чим їх стрічаємо у литовсько-руській державі. Стара руська земля була немов власністю Рюриковичів у значінню публично-правнім; їм всім разом прислугувала суверенна влада, а кождочасні князі по уділах се лише носителі части суверенної влади відносно своєї землі під моральним проводом провідника роду Рюриковичів, що сидів у Київі та мав лише берегти, щоби князі Рюриковичі на підставі права старшинства пересувалися з одного уділу на другий, з менше впливового на більше впливовий. Ся засада ніколи вповні не була переведена в практиці та вона все була ідеалом і також теорією старо українського державного права. Така Жмудь з якимсь окремим до неї правом кождочасного великого князя на Вильні булаби неможлива на Руси; вона не моглаби була остатися поза тою ґрупою земель, які підпадали під поділ між Володимирове племя. На Литві се було можливе — отсе також останок литовського права. Та вже XII і XIII вік внесли у нас в засаду старшинства принціпи родового наслідства — право отчинности — в обсягу якоїсь галузи роду відносно якоїсь землі, себто наступила немов заміна права цілого роду до цілої Руси правом поодиноких відног династії до поодиноких частий Руси, до одного або більше уділів. Ся нова за-

сада, не нехтуючи остаточного права цілої династії, мала своє повне примінennє також на Західній Україні і нема сумніву, що взірці з сих українських земель стали приміром в державнім устрою для великого князівства в XIV в. Вони пережили майже до кінця сього столїття з тою зміною, що права роду Рюриковичів в литовсько-руській державі перейшли на рід Ґедиминовичів. Можнаби навести ряд примірів на се, що в другій пол. XIV в. династія у великім князівстві уважалася співвласником суверенної влади в державі та що се право виконувала. Всякі заграничні умови й союзи, що могли потягнути за собою зміну в областях або в правах цілої держави робить великий князь тільки за радою і згодою удільних князів Ґедиминовичів. Ягайло рішається (1382 р.) віддати Жмудь Орденови лиш — mit Rate, Mitewissen und vollbort — матери Юліянни і братів [1]), причім Скиргайла втягає як співконтрагента при підписанню умови. Ходило тут о зменшеннє державної території, тому жадається не лише повідомлення ради князів, але прямо їх згоди — vollbort. Так само перехід від воєнного стану до мирного, а навіть самі пореговори можуть діятися тільки за згодою роду, хоч у сих справах, як менше важних, великий князь має більше свобідну руку. Того самого року приступає Ягайло до переговорів з Орденом лиш в присутности Скиргайла по попередній нараді з князями-братьми — mit ryfem rate aller unser andern brudere [2]). причім брати виступають не тільки як свідки, але також як співвиконавці умови.

Се право династії було звісне також заграниці. Тому як з одного боку правні документи, які досягали прав цілого великого князівства, адресоваві не лише на імя великого князя, але часто також на імя инших князів [3]), так з другого боку заграниця жа-

---

[1]) В грамоті до Ордену читаємо: „Wir Jagaln... und wir Skirgal... mit Rate, Mitewissen und vollbort unser lieben Mutter Julianne der grossen königinnen czu Littoven und dessir undirgeschrebener unsir bruder alse Cariebut, languenue, Carigal, Wigant, Swetregal und unsers getruwen Rates... постановили. (Kod. dypl. Litwy ст. 58—9).

[2]) В обох перемирних грамотах з 1382 р. читаємо таке: „Wir Jagal von gotis gnaden grosir konig zcu Lithauwen und wir Skirgal herczog zcu Tracken gebrudere mit eygenem willen und ryfem rate aller unser andern brudere... прирікають держати перемирє. Das gezcugin unser liben geborin bruder hir nach geschrebin Cariebut, Langwenne, Carigal, Wygant, Swetregal und Hannike bürger zcur Wilne unser getruwer dyner“. (l. c ст. 56 і 60).

[3]) В. майстер 1383 р. виповідаючи Литві війну, пише: „So wisse Jagal mit dynen brudirn“. (l. c. ст. 62). Навели ми тут лиш оден-другий

дає, щоби подібні акти підписувало як найбільше членів роду. Се бачимо не тільки у міждержавних зносинах з Орденом, але також при кревськім акті. Польська шляхта не вдоволяється порукою Ягайла, але жадає поруки всіх князів і всіх, які були присутними робить закладниками від великого князівства. Між князями, що фіґурують в імени династії на грамотах сих часів, стрічаємо не тільки князів з уділами, як Корибута, Віґунта, але також князів з незначними уділами або й без них (Лінгвена). Звертає на себе увагу впливове становище деяких жінок з роду, особливо матери Ольгердовичів, Юліянни. Чи її значіннє треба приписати визначній її особистости, чи її роля опиралася на якійсь загальній підставі? Особа великого князя, великої княжни — der grossen königinnen czur Littoven — висувається на поважне місце при вирішуванню державних справ не лише при переговорах з Орденом, але також в кревських пертрактаціях її рада заважує при рішенню справи. Впливи великої княжни Юліянни уважалиби ми особистими, а її становище виїмковим, колиби у другім поколінню велика княжна Анна, жінка Витовта, не відгравала подібної ролі; вона навіть переймає поруку за сповненнє так важного державного акту, яким являється острівська згода. На нашу думку попередно наведені факти дадуться пояснити лиш сказаним вище, себто є ще одним доказом на істнуючу засаду державного права великого князівства, що **цілий рід Ґедиминовичів уважався носителем суверенної влади в державі** й до нього остаточно належало у XIV в. рішаюче слово у справах держави. Зрозумілим є, що й голос матери князів та жінки великого князя в родинній раді мусів мати поважне місце. Констатуючи се право роду, не можемо сказати, щоби устрій великого князівства у другій половині XIV в. віку мав ціхи абсолютизму великого князя, як дехто хоче. Великий князь репрезентував лиш власть роду внутрі держави й на зовні; менше важні справи великого князівства полагоджував він сам або при помочи своїх урядників, а діла, що животно доторкали держави, належали під рішеннє загалу князів.

Вертаючи тепер до розсліду правного становища великого князя серед князів династії і в державі, приглянемося питанню, яка дорога вела на велико-княжий стіл, себто чи були які норми

примір з останніх років перед кревським актом, за те ціла друга половина XIV в. дає в сій справі подостатком доказового матеріялу. Більше гляди: Kutrzeba, Unia Polski z Litwą ст. 469—472; в збірнику: Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Kraków 1913.

права наслідства на гідність великого князя? Сталих засад доглянутися тут годі, подібно як у XII та XIII в. на Руси, та все таки ідеольоґія права старшинства без загального примінення у практиці й тут передісталася. Та сама ідеольоґія, що окружала на Руси авреолею високої моральности кождого, хто в практиці узнавав право старшинства, була й для зрущених Ґедиминовичів найвисшим моральним правом, справедливостю, що в тих часах є ідентичним з нормою обовязуючого звичаєвого права. В дійсности все однак лиш одна, реально сильнійша галузь династії резервувала собі право до велико-княжої власти. Шануючи в теорії права старшого та покликуючися на нього у святочних хвилях — про особу кандидата на великого князя рішає звичайно воля і назначеннє попередника поперте реальною силою, яку він своєму наслідникови ставляв до розпорядимости. В такий спосіб назначеннє попередника і реальна сила кандидата стаються найважнійшими дорогами на велико-княжий стіл. Насувається з черги питаннє, когож назначує звичайно попередний великий князь? Безперечно, що сина — та чи найстаршого? Практика XIV в. говорить, що неконечно найстарший ставав в очах умираючого великого князя найгіднійшим. Звичайно призначеннє попередника зверталося до особи найспосібнійшого сина, а через те найбільше любленого великим князем. Сей звичай входив вже в розріз з найбільше свобідно понятим правом старшинства та рівночасно з тамтою правною ідеольоґією та причинявся до витворення иншого рода права старшинства, не старшинства фізичного, але юридичного. Назначений попередником великий князь силою свого назначення на великого князя є найстаршим. Інститут юридичного старшинства знаний в сучаснім московськім праві так як там, так і тут був лиш здеґенерованнєм старо-українського права старшого в публичнім праві. Вхопивши велико-княжу власть у свої руки старається великий князь її заховати для свого роду, щоби перед своєю смертю розпорядити нею по свойому бажанню. Инші члени династії хоч-не-хоч се право признають, та лише тоді, коли за родом великого князя є матеріяльна сила і моральна підпора землі. По смерти Ольґерда для старого Кейстута є самозрозумілим, що на Вильні має з призначення попередника засісти Ольґердович Ягайло, звісно навіть не найстарший між братами, і він йому се право признає[1]). Справу

[1]) Літописець пише, що по смерти Ольґерда Кейстут „почнет держати князем великим сина его князя великого Ягайла і почнет так приездити ко старим думам. как ко брату приіщивал ко старійшему“ (Daniłowicz Latopisiec ст. 40).

наслідства на велико-княжий стіл посередно висвітлимо краще, обговорюючи справу наслідства на стіл удільного князя, бо дорога на велико-княжий стіл вела через виленський уділ. Хто здобув виленський уділ, тим самим здобував стіл великого князя.

Як сказано, гідність великого князя була нерозривно звязана з виленським удільним князівством, а осідок у Вильні — подібно як на Руси у Київі — був conditio sine qua non, щоби инші князі його власть як першого отже великого князя признавали. Тому князь, який здобув велико-княжу власть і осів у Вильні, узнає виленський уділ за свою отчину, що було способом до задержання велико-княжого уряду при своїм роді, бо **право отчиности** було титулом, на підставі якого поодинокі галузи династії старалися петрифікувати свої права до поодиноких уділів, про що мова низше. Значіннє Вильна як осідку верховного князя держави не змінилося й тоді, коли великим князем був польський король (роки по кревськім акті 1386—91). Ягайло виразно задержав Вильно при собі та навіть переходово не віддавав його нікому з удільних князів[1]), свідомий, що факт осадження якогонебудь удільного князя в столиці держави і виленської области будби початком його велико-княжої власти, що пізнійше й справді сталося.

Тільки одно удільне князівство в другій половині XIV в. виступає до ривалізації з Вильном — се Троки, тому й становище великого князівства троцького є в сучаснім державнім праві литовсько-руської держави винятковим. В сьому удільний князь, майже зрівнується з великим князем на Вильні та в своїй ґрупі земель рядиться майже самостійно признаючи ще однак першенство виленського володаря. Сей виїмковий випадок по нашій думці не опирався на ніякім дотеперішнім праві, а тільки на обопільній умові братів-князів Ольґерда і Кейстута, силою якої Ольґерд годився ad personam віддати Кейстутови більшу владу, чим иншим князям, яко тому удільному князеви, що допоміг йому сісти на виленськім замку[2]). Розуміється, що становище великого троцького

[1]) Ягайло по своїй коронації на польського короля зобовязується перед Скиргайлом не віддати Вильна нікому „weder unsern gebohrnen brüdern, noch keinem andern, **weder ewiglich noch zu leibdingen**, es sey denn, dasz es wäre mit desselbigen erlauchtigsten Fürsten herzogs Skirgallen willen, **sondern dasz** wir dieselbigen sogenannten **vier häuser uns, unsern königen und unsern kindern**, halten wollen“. Mon. m. ae. II, 17.

[2]) Справа великого троцького князівства і його відношення до великого князівства виленського має свою літературу. Прохаска, Przyczynki

князя супроти браку писаного та точно зясованого державного права у великім князівстві ставало прецеденсом, що родив нові засади правні, яких вже боронить як сам Кейстут при нагоді зміни особи великого князя на Вильні, так також його син; він зголосив своє право до батьківського становища звязаного по його думці з його троцькою отчиною та з успіхом своє право витревало боронив. Істнованнє великого троцького князівства і побіч нього також волинського, яке також аспірувало стати великим, має дещо подібного до сучасного устрою великоруських князівств московського, тверського, рязанського і т. д.; а співволодіннє Кейстута і Ольгерда нагадує нам живо знану форму співволодіння Романовичів з XIII в. — Данила та Василька.

Звернемо увагу тепер на прерогативи, які відзначали виленського великого князя від инших удільних князів. Він є не лише головою і провідником роду, але також зверхником — цілої держави. Право великого князя не опиралося тільки на моральнім авторитеті — як на Руси; воно має вже юридичну, примусову силу. У внутрі держави він рішає спори між поодинокими удільними князями, бо до нього належить дбати про лад і порядок у міжкнязівських відносинах в державі. Удільного князя, який узнає великого князя за свого зверхника, обовязаний той боронити від всяких ворогів не лише заграничних, що само собою розуміється, але й внутрішніх — себто берегти установленого ним ладу[1]). Зі сказаним звязана найважнійша прерогатива великого князя у нутрі держави — право обсаджувати опорожнені уділи. Та при опорожненню уділів могли заходити дві можливости; удільний князь міг оставити синів або уділ оставав без наслідника попереднього князя. В першім випадку звичайно ограничалося право великого князя лиш до апробати стану, який приготовив умираючий попередник. Великий князь не мав права зміняти роду, який повнив льояльно всі обовязки в користь цілої держави; такі старання противилибися узнаваному праву отчинности. Якщо хотів великий князь рід дотеперішнього князя виелімінувати — приходило до

---

krytyczne do dziejów unii, Rozpr. Akad. um. Wydział hist. t. XXXIII, стор. 60—61, боронить погляду, що був лиш оден великий князь Ольгерд, а Кейстут був звичайним йому підручним удільним князем, який на підставі спеціяльної умови дістав право особистої власности свого уділу, чого не мали инші князі. Конечни, Jagiełło i Witołd, Przewodnik nauk.-liter., 1892—1893, знов твердить, що були два великі князі і два великі князівства. Наш погляд висказали ми в тексті.

[1]) Mon. m. ae. II. 9.

конфлікту з кандидатом та його родом. У другім случаю, коли уділ опорожнився через вимертє дотеперішнього княжого роду, справу обсади порожного уділу рішав великий князь в порозумінню з династією. Волю попередника у сім випадку великий князь не був обовязаний респектувати, а респектував її о стільки, о скільки жив з ним у дружних відносинах; зрештою в границях, зачеркнених правом цілого роду до великого князівства мав вільну руку. Опорожнений уділ він міг надати тільки комусь із княжого роду Ґедиминовичів або споріднених з ними Рюриковичів[1]), при чім повинен був взяти під увагу близших кревних вимершої галузи роду. Від сих обмежень не міг великий князь відступити; признаннє уділу комусь зпоза династії являлося чимсь незвичайним, самоволею проти істнуючого права, яка з природи річи викликувала реакцію зі сторони династів. Навіть в часі, коли з центра побідно йшов похід великого князя та нищив удільних князів — признаннє уділу чоловікови зпоза князівського роду довело до сцисії, яка закінчилася вбийством некняжого кандидата[2]). Обуреннє князів було узасаднене дотеперішним звичаєвим правом, хоч се був факт — як записує літописець — „чего прежди не бивало в литовской земли, сторонам владіющим великим княженіем литовским“ [3]), щоби люди посторонні а не Ґедиминовичі княжили у великім князівстві.

Великий князь мав ще инші права і обовязки в державі; до нього належало дбати про відповідне забезпеченнє цілої держави назверх себто дбати про відповідний стан оружної сили у великім князівстві, за посередництвом і при співпраці місцевих удільних князів. До великого князя належало наглядати, чи оборонні пограничні замки є в належнім стані; колиж заходила потреба завізвати чи часть землі чи цілу землю зреставрувати старі і також у важних стратеґічних точках здвигнути нові замки. Як говоримо про орґанізацію оружної сили держави, заходить питаннє, чи мав великий князь право хоч у сих справах безпосередну власть й на територіях удільних князівств, головно чи прислугувало йому право роздавати в удільних князівствах служби — помістя на

---

[1]) Останків Рюриковичів споріднених з литовськими князями не відріжняли в практиці від Ґедиминовичів.

[2]) Ходить тут о справу надання Витебська сокольничому Ягайла Вісні по смерти Юліянни, матери Ольгердовичів. Проти сього надання піднав протест Свидригайло і убив Вісню. П. С. Л. XVII, 167 і др.

[3]) Так само обурювався Витовт по кревськім акті, коли на Вильні посадив Ягайло Поляка старосту. П. С. Л. XVII, 79, 92 і 45.

військову службу, що якраз у XIV в., стало на широку скалю практикуватися? Се право йому не прислугувало, бо всі державні землі в удільних князівствах, пізнійші господарські, належали ще тепер „з повним правом і панством“ до місцевих удільних князів і через те служби роздавали вони, а не великий князь. На військові і загально-державні цїли прислугувало великому князеви право побирати з усіх земель грошеву дань — серебщину, яку в поодиноких удільних князівствах збирали мабуть орґани місцевого князя. Дань грошева йшла на будову й утриманнє більших пограничних замків, які поодинока земля не була в силі здвигнути та на удержаннє сталих військових дружин, які великий князь мав при собі. Инші воєнні сили держави були обовязані вирушати в бій своїм коштом (suis expensis) під проводом свого князя. Великий князь як зверхник держави з невиробленою ще державною організацією з природи річи був у важнійших виправах особисто начальним вождом оружних сил; у менших виправах заступався якимсь князем, що був на його дворі.

З правом великого князя орґанізувати війскову силу держави і бути її начальним вождом звязане нерозривно право репрезентувати велике князівство за границею, а разом з князями роду рішати про війну і мир, входити в союзи, заключати угоди і трактати зі заграницею, навіть в такім обсягу, що могло дотикати внутрішних справ поодиноких земель, як приміром рівнорядного поступовання зі служебними боярами-еміґрантами, збіглими холопами та т. зв. людьми в пенязіх, староруськими закупами, з сим, що постанови таких трактатів обовязували всіх удільних князів[1]). Та не можна заперечити, що могутнійші удільні князі (як Любартовичі) також самостійно зносилися зі заграницею. Від часу до часу складали удільні князівства на руки великого князя податок звязаний з потребами заграничної політики цілої держави т. зв. ординщину, яка служили на дарунки в цїли зєднування собі прихильности сусідів, головно Орди, звідки й назва. Великий князь вкінці був компетентним заключати торговельні договори і нормувати цло для заграничних купців з силою важности для цілої держави[2]); так само цло, мито і всякі торговельні оплати побирали таки місцеві князі, через яких область перевожено товар, бо не знаємо, щоби вже в сім часі по цілій державі були велико-княжі митні і цлові уряди.

---

[1]) Гл. договір Витовта з Борисом Александровичом в. кн. тверським. Mon. m. ae. VI. 107. [2]) l. c.

У важнійших справах — як згадано вже — великий князь опирався о велико-княжу раду — старі думи. Чи сей інститут був перед знищеннєм удільного ладу чимсь иншим від знаної нам родової ради князів? На нашу думку — ні; рада князів і великокняжа рада — старі думи, де засідали і визначні бояри-урядники, се оден і той сам інститут. Докази на се маємо із сучасних жерел. Таж не хто инший, а перший князь побіч зверхного князя — Кейстут приїздить до Вильна на старі думи, не хто инший а князі роду є співконтрагентами не лиш при актах важних з інтересу родового, але також при важних актах стисло державних. На нашу думку до кревського акту рада князів становила не лиш родинну раду при боці великого князя, але також державну раду. Перший її характер виступав лиш у справах, що дотикали династії безпосередньо, головно коли ходило о приділ порожних удільних князівств[1]) і тоді брали участь правдоподібно лиш князі-династи. У другім своїм характері виступає рада князів і декого з бояр, коли мали рішатися справи держави як цілости. Та вже сама обставина, що удільні князі жили розкинені по цілій державі, була причиною, що така рада сходилася рідко, лиш у дуже важних справах; менше важні справи рішала рада тільки найблизших князів і бояр урядників. Кейстут з Трок міг частійше приїздити до Вильна на старі думи, та не міг так часто прибувати Любарт з Волині або Корибут з Сіверщини. Через те до значіння у звичайній раді великого князя поволи приходять безпосередні служебні князики великого князя, яких стрічаємо між найвірнійшими його дорадниками, дальше великі бояри, областні та двірські урядники великого князя, а часом й дехто инший, до кого зверхник держави мав довіре (як визначні міщани Вильна)[2]). Вже назва „старі думи“ говорить про участь в раді поважних людей з поза династії[3]), а вираз — getruwer rat — як свою раду зве Ягайло або getruwer dyner, коли ходить про

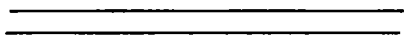
[1]) Андрій Полоцький каже, що свій уділ дістав він від свого батька великого князя, а по смерти батька його брати назначили йому сей уділ — fratres nostri nobis dederunt et assignaverunt. Bunge, Urkb. IV, 1226—7.

[2]) На двох грамотах Ягайла з 1382 р. між свідками на послідніи місци вичислений „Hannike Bürger zcur Wilne, unser getruwer dyner“. Kod. dypl. Lit. ст 56 і 60.

[3]) Слово старий, старійший, означає в наших жерелах те саме, що у латинських джерелах maiores. Отже не лиш старших віком, але визначнійших людей в суспільности взагалі.

поодиноких членів ради, свідчить, що велику ролю у ній вже відгравав служебний елємент [1]. Така рада засідала досить часто і нагадує нам боярську раду київського князя з часів Мономаха. Лишаєть ся ще одно питаннє, чи ціла велико-княжа рада мала рішаючий голос? Се право, на нашу думку, прислугувало в другій половині XIV в. тільки князям — династії, инші члени ради в сім часі виступали ще лиш в ролі досвідчених урядників-експертів з дорадчим голосом, а при заключуванню державних актів як свідки; змінилося воно на переломі XIV і XV в.

Отсе вкоротці правне становище великого князя в державі в добі до підірвання сили удільних князів на Україні та Білоруси; після сього перевороту воно замітно змінилося.

[1] Гл. Kod. dypl. Lit. ст. 56, 58—60.

До історії українського Державного Архіва в XVII в.

Написав ***Іван Крипякевич.***

Архів української держави XVII—XVIII в. переховався у досить значних останках під назвою Архіва Малоросійської Колеґії, тої установи, що перейняла його під свою управу по знесенню гетьманства 1764 р. Історія цього Архіва від перших десятиліть XVIII в. відома доволі докладно і має немалу літературу. [1]) Натомість по-

---

[1]) Отчетъ о занятіяхъ... Н. П. Рагозина по приведенію въ порядокъ дѣлъ б. архива Малор. Коллегіи — Сборникъ Археолог. инстит. кн. V, 1881; Д. Багалѣй Замѣтка объ архивѣ Малор. Коллегіи — київські Университ. извѣстія 1883 IX; П. Ефименко Архивъ Малорос. Коллегіи — Кіев. Старина 1882 I; Д. Багалѣй Мысли объ устройствѣ историческаго архива при харьковскомъ университетѣ (Вѣстникъ археологіи 1885 II); Н. Лазаревскій Описаніе старой Малороссіи I, III 1888; И. Теличенко Скорбный листъ архива Малор. Коллегіи — Кіев. Стар. 1889 II; Д. Багалѣй О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи лѣвобережной Малороссіи — Труды VI археолог. съѣзда т. IV; Д. Багалѣй Нѣсколько замѣчаній по поводу статьи г. Н. В. о децентрализаціи нашихъ историческихъ архивовъ, — Кіев. Стар. 1893 II; Ал. Ковалевскій Къ исторіи малоросійскихъ оффиціальныхъ архивовъ, — Кіев. Стар. 1894 III; М. Плохинскій и Е. Ивановъ Опись дѣлъ харьковскаго историческаго архива. Харьковское отдѣленіе (зі вступом Д. Багалія) — Сборникъ харьков. истор.-филол. общ. т. V, VI, VIII, IX, XII 1892—1900; Д. Багалѣй О необходимости превращенія харьковскаго историческаго архива въ центральный архивъ, Труды XII археол. съѣзда II, 1902; В. Иконниковъ Опытъ русской исторіографіи т. I, II; Е. Ивановъ Харьковскій историческій архивъ — Сборн. харьк. ист. фил. общ. XIV, 1905; М. Плохинскій Архивы черниговской губерніи; Ол. Грушевський Стежки і шляхи української науки — Літер.-Наук. Вістник 1919 кн. IV—VI. Звідомлення історичного архіва в Харкові і дрібнійші замітки про архів у виданнях: Харковскій Календарь, Сборникъ харьк. ист.-фил. общества, харківські Губернскія вѣдомости і Южный Край.

чатки Архіва та його історія в XVII в. дотепер не була просліджена основнійше, — цій справі присвячуємо наші замітки, користуючися скупим матеріялом, який повелося зібрати.

Державний Архів України XVII в. розвинувся з козацького військового архіва, який істнував на довгі часи перед початками козацької держави, себто перед Хмельниччиною. Про сей військовий архів маємо тільки одну виразну звістку у „Памятниках хотинської війни“ Якова Собєського: „В місті Терехтемирові, в київськім воєводстві, наданім їм (козакам) за вірні заслуги річипосполитою на память вдячности, — під заповіданнєм гетьмана й осаулів переховуються їх привілеї, армата ріжна, здобич принесена із зруйнованих турецьких городів, ріжний воєнний припас і королівські корогви, що посилаються їм королями польськими з особливої ласки, на знак своєї зверхности, всякий раз, як вони ідуть на службу річипосполитої“.[1])

Терехтемирів[2]) належав до Запорожського Війська двічі: вперше від надання короля Стефана Баторія (між 1578 і 1594 р.) до відобрання його козакам соймовою конституцією 1597 р. і вдруге від поновного признання його війську комісіями 1614 і 1617 р. Більший розвиток цеї козацької столиці прийшов в 1620 та 1630-тих роках і в сьому часі можнаб шукати тут початків архіва, про який оповідає Собєський. Певно це був невеликий архів, як і політичне життя козаччини йшло ще не дуже широкими шляхами.

Архів на більшу міру, з державним характером, повстає за гетьманства Богдана Хмельницького. І незвичайно розвинена сіть внутрішньої управи і широкі дипльоматичні зносини з заграницею приносили до ґенеральної військової канцелярії велику масу актів, з яких принайменше деякі треба було переховати на довший час у забезпеченім захисті. На жаль з того великого періоду не дійшли до нас не то ніякі поважнійші останки державного Архіва, а навіть і посередніх вісток про його істнованнє небогато.

---

[1]) J. Sobieski Commentarii Chotinensis belli, 1646, ст. 113—114; пор. М. Грушевський Історія України-Руси т. VII с. 294 — Ця вістка повторена в записках кор. секретаря Єроніма Піноччі з 1654 р.: »Mają oni tu przywileje swoje i chorągwie, które dostali różnymi czasy od królów polskich, oraz część skarbów swoich“, Grabowski, Ojczyste spominki т. I с. 139. Вістка спізнена, бо за Хмельниччини важнійші документи переховувались в Чигирині.

[2]) Пор. Ів. Крипякевич Терехтемирів, козацький військовий шпиталь, — „Нашим інвалідам“, однοднівка 1922 р.

Є наперед далека чутка про це, що роблено пошукування у давнім архіві Запорожського Війська. Путивлець Прокіп Юденко, якого путивльські воєводи висилали на Україну у вересні 1649 р., від конотопського міщанина Миська Іванківця дізнався, „что сыскано де въ Войскѣ Запорожскомъ блаженные памяти прежныхъ государей московскихъ жаловальные грамоты, что давано Войска Запорожского Черкасомъ изъ Московского Государства отъ прежнихъ государей жалованье"...[1]) Ця вістка заслугує на довіре з того боку, що маємо ствердженi факти, що деякі московські царі справді давали Запорожському Війську грошеві „жалування" в 1620 і 1630-тих рр.

Архів за булави Богдана Хмельницького переховувався у гетьманській столиці в Чигирині, під доглядом ґенерального писаря Івана Виговського. В серпні 1653 р. підчас побуту в Суботові, московський посол Іван Фомин просив Виговського, щоби він передав йому листи, що прийшли до гетьмана з Туреччини; ґенеральний писар згодився доручити їх послови, але зазначив: „только со мною ихъ въ Суботовѣ нѣтъ, а нынѣ они въ Чигиринѣ; а какъ де я писарь изъ Чигирина въ Суботовъ съ гетманомъ ѣхалъ, и въ тѣ поры тѣхъ листовъ везти было мнѣ не мошно"...[2])

Але підчас воєнних походів, з огляду на можливі переговори з ворогом, деякі документи були у підручнім архіві в гетьманськім таборі. По нещасливій битві під Берестечком 1651 р. серед здобичі у польські руки попав „каламар срібний великий Хельницького з усіми листами від турецького цісаря, кримського хана, московського царя, від Ракоція..." [3]) Папський нунцій у Варшаві Джьованні де Торрес подає ще докладнійше зміст цього подорожнього архіва: „Знайшлася шкатула і в нутрі її богато листів Хмельницького; між иншим там була грамота оріґінальних умов мира під Зборовом, давні привілеї козаків, найдокладнійша інструкція семигородського князя, як має бути ведена ця війна, і диплом турецького султана, писаний золотим письмом в дуже величавій формі, в якій признавав цього бунтівника Хмельницького князем Руси і подав йому це, що його ніколи не було."[4])

[1]) Акты ЮЗР т. III с. 358.

[2]) Реляція Фомина, Акты ЮЗР т. III с. 505.

[3]) „Kałamarz srebrny wielki Chmielnickiego i ze wszystkiemi listami od cesarza tureckiego, chana krymskiego, cara moskiewskiego, od Rakocego, Panu Branickiemu cessit, ale listy królowi oddane", St. Oświęcima Dyaryusz (Scriptores rerum polon. XIX) c. 354; пор. Grabowski, Ojczyste spominki т. II, s. 81.

[4]) „S'è parimente trovata una scatola e dentro d'essa molte scrit-

Як із цих згадок видно, в Архіві переховувалися передусім документи дипльоматичного характеру: договори, привілеї й дипльоматична переписка. Московські посли з рук Виговського, отже з Архіва, також діставали нераз дипльоматичну переписку, що приходила до Чигирина з Туреччини, Криму, Молдави, Семигорода, Польщі і ин.[1]) Маємо теж вказівки, що переховувалися копії дипльоматичних актів, висланих з ґенеральної канцелярії до инших держав, — є нпр. копія листу гетьмана до султана з 1650 р., яку московський посол дістав потайно з цього жерела.[2]) Треба здогадуватися, що Архів переховував теж важнійші документи й листування, що приходило до гетьмана з полкових урядів, міст і т. д.

Державний Архів, як було сказано вище, був під кермою ґенерального писаря, творив мабуть відділ ґенеральної канцелярії. Ґенеральний писар був за Архів відповідальний і розпоряджався ним по своїй волі. Іван Виговський зчаста передавав з архіва московським послам ріжні дипльоматичні акти, і копії й ориґінали. В липні 1651 р. посол Григорій Богданов добув від Виговського ориґінали листів хана Іслам Ґерея і двох ханських достойників.[3]) В 1652 і 1653 р. через послів Артемона Матвєєва і Федора Лодиженського ґенеральний писар передав до Москви листи султана, хана, силістрійського паші, гетьманів Радивила і Потоцького; ори-

ture del Chimilinski; fra le altre v'era il foglio delle capitulationi originali della pace sotto Sborow, gli antichi privilegi de' Cosacchi, un instruttione essattissima del Transilvano, come doveva maneggiarsi questa guerra e un diploma del Turco scritto con carratteri d'oro in forma assai magnifica, nel quale dichiarava questo ribelle del Chimilinski principe di Russia e gli donava quello, che non fu mai suo." — Ст. Томашівський Ватиканські матеріяли до історії України (Жерела до історії України т. XVI) с. 129. — Є і більше звісток про ці листи. „Szkatułę z tak wielą listów tureckich, tatarskich, polskich wzięto, że będzie co czytać", — лист з табору 10 липня 1651 р., Grabowski Starożytności hist. т. I, с. 329. — „Listy tureckie i tatarskie do Chmielnickiego pisane, dotąd nie przetłómaczone. List zaś od Rakoczego do niego czytany, w którym się mu obiecuje, iż na S. Wawrzyniec pod Krakowem stanie", — лист зі Львова 25 липня 1651, тамже с. 333. — З ориґіналів згаданих в цих жерелах в половині XIX в. був відомий один, а саме диплом султана Могамеда для Хмельницького з лютого 1651 р., репродукований в Памятниках врем. комиссіи т. III, Київ 1852 р.; ориґінал доставив комісії кн. Оболенський (передне слово с. XX). Інтересно булоб зробити пошукування за цими пропащими документами в польських архівах.

[1]) Про це низше.

[2]) Акты ЮЗР т. VIII с. 354.

[3]) Реляція Богданова, Акты ЮЗР III с. 470, переклади листів, с. 458—459.

ґінали повернено йому через Івана Фомина.[1] В серпні 1653 р. через Фомина Виговський переслав знов письма румелійського паші Сіяуша і везиря Азем-Магомета паші; ориґінали повернено через Родіона Стрешнева.[2] Всі ті пересилки були ще перед переяславськими переговорами 1654 р., ґенеральний писар висилав їх у великім секреті, просив звертати „таємно, щоби Богдан Хмельницьницький і ніхто про це не знав“,[3] — але трудно допустити, щоби такий довірений дорадник Хмельницького, яким був Виговський, потрібував скриватися перед гетьманом; радше це було в порозумінні з гетьманом і ґенеральний писар симулював тільки тайну, щоби добути собі щирійші думки від московських послів. На жаль можна ствердити один випадок, що й без відома ґенерального писаря пару документів дісталося в московські руки: в жовтні 1650 р. канцелярист Пісоцький передав послови Унковському копію одного листу хана і чотири листи ханських дорадників, а також копію листу гетьмана до султана.[4]

Після складення союзної умови між Запорожським Військом і царем 1654 р., вже силою самого договору гетьман був обовязаний доставляти цареви відомости про дипльоматичні зносини України з иншими державами; з того часу до Москви посилаються всі важнійші дипльоматичні акти. Так в лютім 1654 р. Виговський передав Бутурлинови ориґінальний лист хана і два польські листи до полковника Богуна.[5] В маю 1654 Виговський мав вислати цареви два листи з Криму і лист молдавського воєводи Лупула. В листі 22 червня 1654 р. Виговський пригадував Василеви Бутурлину ріжні пересилки дипльоматичної кореспонденції, обіцяв надсилати її й на будуче й просив о довірочність.[7] В липні доручено послови Протасєву листи молдавського і волоського воєводи.[8] Через Данила Виговського переслано лист нового хана Махмета Ґерея.[9] В листопаді 1654 р. через Тургенєва передано лист

[1]) Реляція Фомина, Акты ЮЗР III с. 499.

[2]) Переклади листів. Акты ЮЗР III с. 493—5; пор. лист Виговського до Фомина з 29 VIII 1653, тамже с. 495—6; пор. реляція Фомина, тамже с. 505, 507. [3]) Акты ЮЗР III с. 505.

[4]) Переклади листів. Акты ЮЗР VIII с. 342—3, 352—4; реляція Унковського, с. 357.

[5]) Реляція Бутурлина. Акты ЮЗР X с. 271—2.

[6]) Реляція Порфирєва, тамже с. 590—1. [7]) Тамже с. 671 - 2.

[8]) Реляція Протасєва, тамже 698, 701—2.

[9]) Реляція Тургенева, Акты ЮЗР XIV с. 97.

Махмета Ґерея, два письма молдавського воєводи Степана і 5 письм з вістями про похід Татар [1]) У квітні 1655 р. Виговський переслав Бутурлину лист силістрійського паші Сіяуша і цареви листи Карачбея і Тишкевича.[2]) В червні 1657 р. через посла Федора Бутурлина Виговський передав до Москви листи цісаря Фердинанда III, Карла Ґустава, два листи Юрія Ракоція, договір Ракоція з Запорожським Військом і господарями Молдави і Волощини, три листи молдавського воєводи Стефана, лист волоського воєводи Константина, лист хана Махмета Ґерея, письмо Сефер-Ґазі і 4 ріжні українські донесення.[3])

При таких частих пересилках, — про всі не знаємо, — зрозуміла річ, що неодин документ не вернувся з Москви до Чигирина. Виговський, — це треба піднести з признанням для нього як для управителя Архіва, — домагався, щоби позичені ориґінали йому повернено („чтобъ царское величество выслушавъ изволивъ къ тебѣ прислати не замотчавъ тайножъ“ [4]), але не все можна було дочекатися звороту і документи залишалися в Москві. Так нпр. про згаданий вище лист Карачбея з 1655 р. знаємо, що він остався в московськім архіві.[5]) Треба сподіватися, що серед ориґіналів московських архівів (особливо міністерств закордонних справ і справедливости) знайдеться неодин акт, що попав туди дорогою такої позички з українського Державного Архіва.

За гетьманства Виговського (1657—1659) Архів залишився дальше в Чигирині, мабуть без ніяких змін; таксамо пересилано ріжні документи до Москви [6]). Колиж Виговський готовився до війни з Московщиною, уважав Чигирин мало забезпеченим і якісь документи („королівські грамоти“) передав переховати до межигорського монастиря в Київі [7]). Від Виговського булава перейшла до

[1]) Переклади листів, Акты ЮЗР XIV с. 111—126, реляція Тургенева, с. 111—112.

[2]) Переклад листа Сіяуша, Акты ЮЗР XIV с. 562—4; лист Виговського з 12 IV 1654, тамже с. 559—560.

[3]) Переклади листів, Акты ЮЗР XI с. 687—706; реляція Бутурлина, тамже с. 684, 688.

[4]) Акты ЮЗР III с. 499. [5]) В архіві міністерства закордонних справ в Москві у відділі ориґіналів. пор. Акты ЮЗР т. XIV с. 559—560.

[6]) Див. Акты ЮЗР т. IV і XV.

[7]) „Въ томь году, какъ мѣлъ измѣнити Выговскій, пріиздилъ въ Кіевъ въ восинъ и былъ по всѣмъ монастиремъ, пріиздилъ и въ межигорскій монастиръ и думали два сутки съ игуменомъ Варнавою; и зоставилъ Выговскій животи свои и грамоты кролевскіи въ монастыри межигорскомъ“ — Чолобитня межигорського єромонаха Анатолія цареви, січень 1669 р., Акты ЮЗР VIII с. 15.

Юрія Хмельницького (1659—1663) і з нею очевидно й Архів, принайменше основні його частини; але Хмельницький по резиґнації з гетьманства затримав при собі деякі важні документи, — договорні статі з царем та царські й королівські привілеї [1]).

Вже отже за двох перших наступників Богдана Хмельницького Архів потерпів втрати. Ще більшу шкоду зробив в Архіві правобережний гетьман Павло Тетеря (1663—1665). Десь в червні 1665 р. він залишив Україну і вибрався до Польщі і з собою забрав ріжні військові клейноти та привілеї Запорожського Війська. Його наступник на гетьманстві Петро Дорошенко (1665—1676) довгий час домагався від Поляків звороту цих памяток на Україну.

В листі до великого коронного маршалка з 28 квітня 1668 р. гетьман заявляє, що „всі права, привілеї церковні і на вольности Запорожському Війську від кількасот літ і давнійші королів їх мил. наших і від теперішнього короля й мил. надані, паном Тетерею є забрані“, Запорожське Військо домагається звороту їх і без них не приступить до переговорів [2]). Подібними словами пише Дорошенко до коронного гетьмана в листі з 20 червня 1668 [3]).

Ці заходи мали деякий успіх. Польський посол, присланий до Дорошенка від примаса і всеї річипосполитої 19 мая 1669 р. в Чигирині передав гетьманови клейноти і привілеї: „и что было булаву, знамя, литавры, бунчюкъ изъ Чигирина Тетеря поималъ, а тотъ Дѣтенецкой то все и привилія привезъ и отдалъ все Дорошенку явно при всѣхъ Чигиринцахъ, и ми того смотрѣли“, — оповідав київський полковник Василь Дворецький [4]).

Одначе звернено не все забране добро, зокрема не всі документи, бо Дорошенко пригадує цю справу Полякам все наново. В інструкції козацьким послам на сойм у Варшаві, висланим в жовтні 1670 р., він пише знов: „Также ся упомнятъ справъ, привилеевъ, скарбовъ, знаковъ, корогвей, бунчуковъ, арматъ, наметовъ и инншихъ клейнотовъ войсковыхъ, ... Тетерою забраныхъ и въ Полску запроваженыхъ, кгдыжъ всѣ комисарскіе трансакціи

[1]) „...Юраску де Хмельницкодо посла турские имали на раду и просили у него великого государя жалованныхъ грамотъ и договорныхъ статей и привилаявъ королевскихъ, и обирали его гетманомъ, и Юраско де Хмельницкой великого государя жалованныхъ грамотъ и договорныхъ статей и привилиевъ не далъ“..., зізнання Осипа Соболева, квітень 1669 р., Акты ЮЗР VIII с. 138.

[2]) Acta historica т. II (Краків 1880) с. 362. [3]) тамже с. 382.

[4]) Акты ЮЗР т. IX с. 164, пор. т. VIII с. 230 (тут імя посла „Текецкой“).

подлугъ правъ и привилеевъ великихъ княжатъ литовскихъ, отъ Кгедемина, Олгерда, Витолда, Свидригала и иншихъ, а королей ихъ милостей полскихъ, Казимира, Яна Альбрехта, Александра, Жикгмунта першого, Жикгмунта Августа, Стефана, Жикгмунта третого, Владислава и прешлого короля его милости Яна Казимера, въ скарбцу войсковомъ будучые, онъ Тетера зъ собою собралъ неналежне и вывезлъ зъ Украины неодповѣднымъ способомъ, чого всего Войску Запорозкому еслибы не мѣло быти вернено, теды Войско Запорозкое вшелякимъ способомъ своихъ належностей по старому допрашатися не престанетъ и ласцѣ Речипосполитой подуфати не можетъ, поки въ той мѣри не станетъся оному въ такъ слушной прозбѣ досытьучиненя" [1]).

Підчас перегеворів з польськими повновласниками в Острозі в серпні-вересні 1670 р. посли Дорошенка підносили ще раз те саме домаганнє, як про це читаємо у королівськім звідомленню: „Напослѣдокъ чрезъ листы договориватись тѣжъ послы козацкіе бутто обѣщевали, не прежде однако, да жебы въ началѣ права, привилія и клейноты, отъ уроженного Тетеры бутто взятые, на Украйну въ войско присланы были"..., король бачив у цьому змагання зірвати переговори [2]).

В нових пунктах з червня 1671 р. Дорошенко ще раз домагається звороту привілеїв, які забрав Тетеря [3]). Але й це було безуспішне, хоч Поляки не щадили обітниць: ще по чотирох роках, 1675 р., маємо лист котрогось королівського секретаря, в якім він запевняє, що „привілеї на вольности, як що які пропали, король обіцює повернути", таксамо й скарб, що забрав Тетеря [4]).

Дорошенко рік пізнійше зложив вже булаву і так не повелося йому відзискати втрачених документів. Вони залишилися в руках Тетері і десь запропастилися з його майном [5]).

Що Дорошенко зрозумів значіннє одноцільного Державного Архіва і старався утримати в ньому всі важнійші акти, це бачимо

[1]) Акты ЮЗР IX с. 310—311, пор. V с. 12—13 (переклад).

[2]) Увіверсал кор. Михайла 22 XII 1670, Акты ЮЗР т. IX с. 349—350; пор. відповідь кор. підканцлера, Acta hist. II с. 335.

[3]) Grabowski, Ojczyste spominki т. II, с. 309.

[4]) „...Привилія на вольности, буде которые пропали, обѣщаетъ государь возвратить, клейноты войсковые даные будутъ съ сейму, казна чрезъ Тетерю забраная, возвратитца...", Акты ЮЗР XII с. 351.

[5]) Тетеря, як відомо, був у близьких відносинах з католицькими монахами: єзуїтам у Варшаві фондував кляштор, його булава знайшлася в Ченстохові; требаб звернути пошукування в цьому напрямі.

і з инших його заходів. В однім з листів до вел. кор. маршалка він стверджує, що козаки із Запорожжа уважають своїм обовязком передавати до гетьманського чи військового Архіву всі документи, що їм пересилаються: „папері до скарбівниці військової через гетьманські руки складати навикли“ [1]).

Можна здогадуватися, що Дорошенко 1668 р. забрав з Гадяча важнійші документи Брюховецького по нещасливій смерти цього гетьмана [2]). З початком 1669 р. Дорошенків Архів збогатився актами претендента до булави Петра Суховія: його скриню з письмами перевезено до Чигирина [3]).

Так отже при кінці гетьманства Дорошенка в Чигирині був значний Архів, що своїми початками сягав до часів Богдана Хмельницького, обіймав отже період до 28 років (1648—1676), — Архів мабуть доволі повний, ненарушений з виїмком втрат, які він поніс з вини Тетері. На жаль про склад й уладження його не знаємо нічого докладнійшого, як тільки це, що знаходилися там і документи Запорожської Січі, та що переховувано їх у „військовій скарбівниці“.

Дня 29 вересня 1676 р. Дорошенко зложив булаву в руки лівобережного гетьмана Івана Самійловича. Разом з цим Самійлович перебрав від Дорошенка старий чигиринський Архів. Дорошенко передавав свої акти частинами і про обставини, в яких це робилося, знаємо дещо докладнійше. Перші документи, що дісталися в руки Самійловича, це було пять привілеїв султана Могамеда Дорошенкови на гетьманство і держаннє українських земель [4]). Ці привілеї Самійлович зараз переслав цареви [5]). До Москви привезено ці грамоти разом з гетманськими клейнотами у виїмково святочний спосіб. На стрічу послам, що їх везли, вислано почесну сторожу, що їх провела до міста: наперед ішло 5 стрільців з бер-

---

[1]) „Boć to tam zaporozka bracia nasza zdobycze tylko i podarunki sobie mieli przysłane rozdzielać, a papiery do skarbnicy woyskowej przez ręce hetmańskie składać nawykszy...“ лист з 28 квітня 1668 р., Acta hist. II c. 363.

[2]) Ніжинський протопіп Симеон згадує, що Дорошенко забрав майно Брюховецького — „животы его всѣ“, Акты ЮЗР VII с. 93.

[3]) „А которые де Суховеенкова полку Черкасы остались и заперлись въ городѣхъ и тѣ де нынѣ соединились съ Петрушкомъ Дорошенкомъ и при нихъ де привезли они въ Чигиринъ Суховейкови скрыню съ его съ писмами, и печать и знамена и литавры и бубны и сурмы“. Зізнання шл. Теофіля Бобровича в Москві, Акты ЮЗР т. VIII с. 71.

[4]) Переклади грамот, Акты ЮЗР XII 755—761.

[5]) Лист Самійловича з 27 XI ст. 1676, тамже с. 752.

дишами, дальше 5 стрільців несло привілеї у футералах і булави до дому верхніми кінцями, дальше їхав на кони старший піддячий Приказу Малої Росії, за ними полковник Ілля Новицький і московський ротмистр Василь Братцов, що привезли ці трофеї [1]). В листопаді Самійлович прислав знова до Москви через канцеляриста Івана Дорошевича нову пайку документів Дорошенка: королівський привілей Дорошенкови на гетьманство, королівський універсал для полковника серденят Шульги і велике число турецьких письм: „да турского салтана указные грамоты, писаны къ Дорошенкужъ, многое число, а сколько числомъ тѣхъ листовъ, того онъ сказать не вѣдаетъ, потому что ихъ онъ не считалъ; а писаны тѣ листы и съ грамоты къ Дорошенку изъ Адріанополя и изъволоской земли и изъ-подъ Каменца Подолского и изъ-подъ Лодыжина о походѣ подъ Кіевъ и на сю сторону Днѣпра войною и какъ бы Кіевъ подъ свое владѣніе достать и о иних дѣлѣхъ. И послалъ съ ними тѣ листы гетманъ розобравъ, которые надобны и нужнѣе; а которые ненадобны и нужды въ нихъ нѣтъ, оставилъ у себя, и будетъ ихъ многое число“, — оповідав гетманський післанець [2]).

Останні слова вказують, що значну частину Архіву Дорошенка, — може й цілий Архів з виїмком актів, переданих до Москви, — Самійлович лишив у себе. Архів був богатий, коли гетьманський канцелярист говорить про їх „многое число“. Отже старий чигиринський гетьманський Архів переноситься на лівобічну Україну, до лівобережних гетьманів.

Від резиґнації Юрія Хмельницького з гетьманства, на лівобережній Україні твориться окреме гетьманство, і при ньому ґенеральна канцелярія з архівом у гетьманській столиці. Столичним містом зразу уважався Переяслав, де резидував наказний гетьман Яким Сомко; але вже Бруховецький (1663—1668) переселився до Гадяча і тут за шість літ його гетьманства міг уже повстати значнійший Архів, — може частину його забрав до Чигирина Дорошенко по смерти Брюховецького 1668 р. Новий лівобережний гетьман Дамян Многогрішний (1669—1672) вибрав собі на столицю Батурин і тут резидували також його наступники Іван Самійлович (1672—1689) і Іван Мазепа (1689—1708).

В Батурині отже за гетьманства Самійловича лучиться в одно давній чигиринський Архів Хмельницьких, Виговського й Дорошенка з Архівом лівобережних гетьманів.

---

[1]) Акты ЮЗР XII с. 744—5. [2]) Протокол Дорошевича, Акты ЮЗР XII с. 809—810.

Дальша історія Архіва вже висвітлена ріжними дослідниками. Підчас московського погрому, дня 13 листопада 1708 р., як відомо, весь Батурин погорів, — про долю Архіва не знаємо нічого певного, але мабуть він погорів разом з гетьманськими будинками; заціліли хиба ці документи, які Мазепа вивіз, як в останнє прощався з своєю столицею. З гетьманством Скоропадського столиця переноситься до Глухова і туди перенесено також Державний Архів; тут перебув він поверх сімдесять років, то як Архів гетьманської управи, то знов Малоросійської Колеґії, аж до остаточного знесення її 1782 р. Про стан Архіва в Глухові є докладнійші вістки з 1739 р. Архів переведено тоді у нове поміщеннє в домі ґен. осаула Мануйловича; акти порядкував канцелярист Лищень при помочі 25 товаришів. Але через недогляд влади Архів прийшов до руїни, половина знайшлася без даху, вікон ітд. Канцелярійний персонал упав на 9 осіб і важко було його доповнити. В 1748 р. при пожарі Глухова згоріла теж частина Архіва; решту перенесено до дзвіниці Михайлівської церкви. Пізнійше архів містився у двох мокрих кімнатах над якоюсь пивницею (до 1766 р.); потім знов у зруйнованім домі (1771 р.) Архіварями були: Закровецький, 1763 р. Дівович і його помічники Гусаревский і Петрашевич, 1766—1776 р. Кедровський. В 1778 р. Малоросійська Колеґія доручила впорядкованнє Архіва свойому членови М. Туманському, потім другому членови Козельському, 1780 р. надворному совітникови Туманському, 1783 р. Рахманову. Архіварем 1780—1784 р. був Адамович і до помочі йому було 10 канцеляристів. У другім пожарі Глухова 1784 р. згоріла знов значна частина архіва. В 1786 р. архів перевезено до Чернигова, до тамошнього ґуберніяльного архіва, що слідом перетворився в архів ґубернської управи. Протягом XVIII в. архів потерпів богато і через пожари (в Глухові 1748 і 1784 р.) й ізза лихого приміщення у ріжних зруйнованих будинках.

Наука заопікувалася давнім українським Державним Архівом аж у другій половині XIX в. В 1880 р більшу частину актів перевезено до Харкова й передано в опіку Історично-фільольоґічного Товариства при університеті, впорядковано його й скатальоґовано. Але частина актів полишилася ще в инших архівах, до яких вони попали при ріжній нагоді. Так в Чернигові дещо залишилося в архіві ґубернської управи та в архіві городської думи; деякі акти з приватних рук добув історик Гетьманщини Ал. Лазаревський. Частина актів була в архіві київської ґубернської управи і звідтам перейшла до Центрального Архіва в Київі;

дещо закупив Румянцевський Музей у Москві, дещо передано Археоґрафічній Комісії в Петербурзі, деякі акти знайшлися в архіві Військового Топоґрафічного Депо тамже.[1])

Завданнєм сучасної нашої архівістики буде розшукати ці розкинені частини і зібрати їх наново в один український Державний Архів.

[1]) Порівн. літературу, подану на вступі.

Гетьман Пилип Орлик і Франція.

(Сторінки дипльоматичної історії).

Написав *Ілля Борщак.*

„Издавна пожаданий пришелъ часъ, когди з єдной стороны найяснѣйшій король французскій, найсильнѣйшій и найпотужнѣйшій в цѣломъ христіанствѣ непобѣдимый монархъ противъ Москвы праведную и слушную висказалъ имъ войну“...
(З листа Орлика до Запорожців в 1734 р.).

Джерела.

А. Рукописи.

Головні джерела, якими ми користувалися, це документи **Архіва Міністерства закордонних справ у Парижі**, з приводу якого вважаємо потрібним дати кілька інформацій. Архів заснований в кінці XVII в. (тому документи за часи ранійші нечисленні, вони більшою частю в Нац. Бібліотеці), для історичних студій доступний став з 1876 р. Архів є виключно для потреб міністерства і тому для приватних осіб є конечний дозвіл на працю; прохання подаються на імя міністра й повинні мати посвідку деяких Французів. Дозвіл видає міністер на підставі консультації архівної комісії, в склад якої входять професори, депутати й урядовці міністерства; дозвіл завжди видається на строго означене питання. Документи, котрими можна користуватися, є лише до 1848 р., але вже з 1800 р. досить важно отримати дозвіл. Пізнійше 1848 р. видається лиш відомим французським історикам і то працюючим над творами урядового характеру.

Загалом всі документи Архіва діляться на три відділи: 1) Політичне листування — Correspondance Politique (у нас в скороченні Cor. Pol.). Це листування французьких дипльоматів з урядом. Вони у волюмінах й картонах, клясіфіковані більшою частю в хронольоґічному порядку (по рокам і місяцям). Тому ми вказуємо або лист волюма, або дату депеші. Цей відділ не має катальоґа. 2) Мемуари і Документи (Mem. et Doc.). Це спеціяльні меморіяли про окремі питання, які складалися або в міністерстві, або надсилалися аґентами. Вони розділені по країнам, але дуже поверхово.

До цього відділу є катальоґ 3) Консульське листування — по країнам і листам. 4) Спеціяльні фонди: Рішельє, Мірабо, Наполеон і т. п.

Для цієї розвідки ми користувалися:

I. Cor. Pol. Turquie. 1710, 1711, 1712, 1713, 1720, 1721, 1722, 1723, 1726, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732 1733, 1734. 1735, 1736, 1737, 1738. 1739, 1740, 1741, 1742; Pologne. 1728—1742; Suede. 1710—1718, 1736—1742; Russie 1728—1735; Autriche. 1736.

II. Mem. et Doc., Turquie. vol 29. Suede, vol 4. Histoire du congrès tenu à Soissons. Ambassade du Cte Desalleurs.

III. Дневник й листування Пилипа Орлика.

В Національній Бібліотеці у Парижі в рукописях (franç. 4764—4792) є дублети листування Віленева, але є деякі речі, котрих немає в архіві Мін. закорд. спр.

В бібліотеці Мазаріні B. 15413. (ms.) є матеріял про вибори Станіслава Лещинського.

В бібліотеці арсенала ms. 6622. листи Шовелєна до маршала Ді Бурга (1733—1738)

Б. Друковані праці.

Lémontey. Histoire de la regence. Paris 1832. 2 vol. in 8°.

Claude St André. Louis XV. Paris 1921. 8°.

Hoeffler. Der Kongress von Soissons. Wien. 1871—76. 2 vol. 8°.

Boutaric. Correspondance secrete inédite de Louis XV sur la politique étrangere. Paris 1866. 2 vol.

Laugier. Histoire de la paix de Belgrade. 1782.

Alb. Vandal. Le Pacha Bonneral. Paris 1885. Alb. Vandal. Louis XV et Elisabeth de Russie. Paris 1882.

Alb. Vandal. Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve. Paris. 1887.

Pierre de Nolhac. Louis XV et Marie Leczinska. Paris. 1920.

Recueil des instructions aux ambassadeurs de France... Russie, Suede, Pologne, Autriche.

Bohutz. Histoire de la Tauride. St. Petersbourg. 1824.

Lettres édifiants et curieuses écrites par les Missionaires. Pantheon Litteraire. 1838. „Crimée“ Les anecdotes de Segour du Roi de Suede à Bender, par Baron de Fabrice.

Fontes rerum austriacarum. IX, XVII. Wien. 1849. 8°.

Соловьевъ. Исторія Россіи. Т. 16, 20, 22.

Костомарів. Мазепа и Мазепинцы.

I.

На початку березня 1710 р. в Бендери, новий осідок шведського короля Карла XII й союзних з ним Українців, прибув ново призначений до Константинополя французький посол Дезайер, на місце уступаючого Деферріоля. Дезайер спеціяльно їхав через Бен-

дери, щоби особисто побачитись з Карлом XII, який витримував своє нещастя з душевною величностю, котра робить його нині не менше достойним поваги, як робила ранійше в часі його побід.

6 березня Дезайер був перший раз прийнятий королем на авдієнції [1]) й заявив, що його пан, Людовик XIV, дуже цікавиться долею володаря нації, котра все була другом Франції, що він прийме велику участь в інтересах цього володаря. Дезайер дав зрозуміти, що версальський кабінет пропонує посередництво між Карлом XII і царем задля установлення мира [2]). Карло рішуче відмовився і заявив, що буде продовжувати війну з Москвою, аж поки не поверне старі кордони Швеції, й, що особливо цікаво, „я — казав король — маю зобовязання перед моїми союзниками королем Станіславом Лещинським і козацькою нацією“... Король порадив при кінці авдієнції Дезайерови побачитись з Орликом „що має великий вплив на хана й таким чином і на справи Порти“.

11 березня 1710 р. Дезайер склав візиту Орликови. В своїй реляції до міністра закордонних справ Торсі посол передав: „Новий запорожський гетьман людина з розумом і освітою. Він гарно тримається й зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України зпід Москалів. Він прохав протекції для своєї нації Його Християнської Величности, кажучи, що в інтересах Франції, щоби Порта почала війну з Москалями“.

В Бендерах Дезайер дістав нові інструкції від Торсі. „Як король — писав останній — не захоче миритись з царем, треба буде Вам в Туреччині вести політику в контакті з шведським королем. Коли Порта має войовничі наміри відносно Москви, треба буде ще більше підтримати, особливо нині, коли цісар залицяється до царя“ [3]).

Підчас свого пребування в Бендерах Дезайер кілька разів бачився з Орликом, відбув спеціяльну конференцію з старшиною, зійшовся близько з Войнаровським, що запевняв його, що „ніколи Москва не буде цивілізованою державою“ [4]).

[1]) Про пребування Дезайера в Бендерах, архів М. З. С. Mem et Doc. Turquie, 29 »sur le comte Desalleurs ambassadeur de France á la Porte Ottomane«.

[2]) Дезайер мав інструкцію, про яку Рамбо (I, 130) писав „Франція Людовика Великого і Петра Великого продовжували бути ворогами. Цар находив нас скрізь на шляхах своєї амбітности“. Патріярх єрусалимський писав цареви „Французи тут гірше за Турків“.

[3]) М. З. С. Cor. Pol. Turquie. 1710. »Instruction á M. le comte Desalleurs«.

[4]) М. З. С. Cor. Pol. Turquie 1710, fol. 312.

У Версалі Де Торсі довго уникав всякого натяку про козаків у своїх листах, як нараз сталася цікава подія. Якимсь шляхом в руки Карла XII попала копія листа від цісаря Йосифа до царя Петра. В цім листі цісар радив цареви заслати або знищити козаків й заселити Україну Німцями. Тоді вже — писав цісар — маючи забезпечений тил зможе цар підчинити собі Крим й пійти навіть і дальше [1]).

В той самий день, як канцлер Карла XII Мюлєрн передав французькому послови зміст перехопленого цісарського листа, до Дезайера явився Орлик з Гордієнком, попереджені певно Шведами і в довгій розмові переконували його, що плян цісаря відносно України не є випадковим явищем, що цісар з давних часів, ще з часів XVII віку, цікавиться могутністю Москви й тому то він підбиває царя на знищення України й Криму. Як що другі володарі не втручатимуться, Москва знищить всі козацькі вільности, перетворить Україну в свою провінцію і тим самим зміцнить своє становище на Чорному Морю, в Криму, де Франція має такі великі інтереси [2]). І ось тоді цісар матиме страшного союзника, який облегчить йому акцію в Европі. „Отже — закінчив Орлик — в інтересах Франції піддержати козацьку націю і я прохаю В. Екцеленцію заступити наші інтереси перед отоманською Портою“ [3]).

Арґументація Орлика дійсно була переконала французького посла, бо тогож дня Дезайер вислав спеціяльного курієра до свого уряду з реляцією, де передавав про цісарський лист, про візиту козаків, з свого боку підкреслив: „мотиви козаків заслугують великої уваги“.

Такіж були думки й Де Торсі, бо 28 травня він відповідав Дезайерови: „В справіж проєкту цісаря відносно України, ясно, що це не в інтересах короля. А що тут відомости про те, що діється на Україні й наскільки там дійсно можлива революція, невідомі й темні, прохаю Вас в цих питаннях працювати по Вашим поглядам, памятаючи, що зміцнення Москви не в інтересах короля“.

---

[1]) »De déporter ou exterminir les cosaques et de peupler l'Ukraine d'Allemans«. Згадку про цей лист можна знайти у Bohuz „Histoire de la Tauride“, стр. 32. У віденському Держав. Архіві ми не знайшли повної копії листа.

[2]) Як добре орієнтувалися в міжнародній аґітації представники нашої першої еміґрації! Дійсно, в XVIII в. в Криму Франція одна лише була державою, яка там осіла й зависно оберегала свої інтереси. Дивись про французьку експанзію в Криму »Lettres Edifiants«...

[3]) M. 3. C. Cor. Pol. Turquie. 1710. fol. 316—320.

Це була carte blanche для Дезайера й він виїхав в Царгород з думкою старатися за всяку ціну викликати війну з Москалями. Туди Дезайер прибув 24 червня 1710 р. В перших вже днях йому прийшлося вступити в боротьбу з анґлійським і голяндським послами, що весь час стояли за Московщину. Біля султанського сераю почалася боротьба між дипльоматією французькою і шведською та анґлійською, австрійською і голяндською. Врешті побідив Дезайер. 15 липня великий визир Алі-паша, москвофіл, був усунений.

Немов длятого, щоби ще більше роздратувати французький уряд, московський посол Толстой в Константинополі став вимагати собі рівної ранґи в церемоніялі при султані поруч з французьким послом. Це було річю несподіваною й нечуваною в дипльоматичних анналах й Торсі з обуренням писав 16 грудня 1710 свому представникови: „...ніколи в світі не було претензії менш мотивованої і більш смішної“.

Дезайер працював в контакті з Понятовським, аґентом Карла XII й висланцями Орлика; посол настоював, щоби сам гетьман приїхав до Константинополя; Орлик вже згодився і мав офіціяльне запрохання через бендерського сераскира, але з огляду на те, що Карло XII заявився проти цього, Орлик не приїздив. Спільна праця французької, шведської й української дипльоматії врешті увінчалася повним успіхом, й 10 листопада 1710 р. на нараді дивану була вирішена війна з Москалями. За два дні до цього Андрезель, секретар Дезайера, виїхав в Бендери, щоби на місці слідкувати за подіями. В письмі зі звісткою про вирішення війни, Дезайер „покладав великі надії на хана і на козаків Орлика“. Перше, що Андрезель застав в Бендерах, це було святкування в козацькім таборі прапора з короною і літерами „C. XII“, що мусів служити для охорони гетьмана [1]). Тодіж він сповістив: „козацький гетьман Орлик передерся на Україну“ [2]).

Загально відомі етапи прутської кампанії; як нечисленна московська армія була окружена Турками, Татарами й козаками, як Петро вважав вже свою справу загубленою й готовився до полону, як великий визир Бостанжим зробив мир „як швець“, ви-

[1]) Про це згадує також Fabrice, op. cit стор. 92.
[2]) Про похід Орлика в 1711 р. на Україну в документах архіву нічого немає.

пустивши царя. В той день, як обмірковувалися прелімінарні умовини, в кватирі великого визиря знаходився Орлик, Андрезель і Понятовський. Андрезель вимагав включення в мирові умови пункта про козаків, настоючи на їх заслугах перед союзниками: „Не проходило дня підчас кампанії — казав він, — щоби козаки не приводили полонених Москалів. Вони вирятували після Полтави шведського короля“. Орлик на протязі двох днів ходив від Андрезеля до великого визиря й назад та жадав, щоби Москалі негайно залишили Україну й повернули все майно, пограбоване на Україні. Але пункт про козаків був зредаґований дуже неясно, й тому в Константинополі прийшлося вести цілу кампанію, щоби мир на Пруті не був ратифікований султаном та щоби війна продовжувалася.

В кінці грудня 1711 р. в Константинополь прибуло козацьке посольство і в першийже день було приняте в Palais de France Дезайером [1]). При описі прийому Дезайер хвалить витриманість козаків. Козаки передали послови зміст своїх інструкцій і Дезайер обіцяв „настоювати, щоби Порта вимагала від Москви відмови від всяких претензій на Україну; козаки прохали мене настоювати, щоби їм була повернена Україна обох берегів. Я гадаю, Ваша Екселенціє, що це в наших інтересах, бо коли в Польщі осідає саксонський [2]) володар, немає рації залишати їй Україну. Козацькі посли особливо настоюють на амнестії й визволенні Українців, засланих в Московщину, й щоби Москалі, залишаючи козацьку країну, по своїм звичаям не руйнували України. Якже пічнеться війна, нехай Татари йдуть на Московщину, а не на Україну, де в останній раз вони так поводились, що стали ненависні всьому населенню. Тутешній московський посол ширить чутки, що ніби то Туреччина претендує на всю Україну й що церкви там будуть перероблені в мечети. Тому, щоби це не викликало обурення в християнському світі, я маю зазначити, що Україна обох берегів буде незалежна, тільки під захистом і протекцією Порти, як Молдавія й Волощина. Козаки бажають мати вічний союз з Портою, Кримом і Щвецією“ [3]).

Ось відповідь Торсі з 6 квітня 1712 р.: „...Король вповні похвалює Ваше поведення відносно козаків. Ви можете нагадати

[1]) Посли передали Дезайерови, що сам Орлик їхав до Царгороду, але в Бабах нагнав його шведський комісар і в імени Карла XII прохав вернутись в Бендери.

[2]) Август II, електор саксонський.

[3]) M. З. C. Cor. Pol. Turquie 1712. 3/II.

великому визирови, що Його Християнська Величність все цікавилась козацькою нацією; заразже, коли вона в союзі з шведським королем, старим другом Франції, в наших інтересах є союз козаків з Портою“ [1])

Дезайер розвиває надзвичайну енерґію, часто бачиться з козацькими послами, що мешкали в Пері. Мало того, він зводить козаків з патріярхом, який volens nolens мусів їх підтримувати, бо Дезайер прямо сказав йому „що після того, як Порта довідалась про зносини царя з східними християнами, в інтересах патріярха показати, що він не слідує за царем“.

Праця французького дипльомата увінчалась успіхом й в 1712 р. 11 травня він з радістю доносить: „...Наші інтереси на доброму шляху. Султан підписав грамоту Орликови. Мені прийшлося довго дискутувати з Соліманом пашею [2]). Він старався все покликатись на старі договори з Хмельницьким й Дорошенком, а козацькі посли не хотіли відступати від інструкцій Орлика. Надсилаю Вам текст“ [3]). Копія тексту, надіслана Дезайером не залишилась в архіві, але 20 років пізніще Віленев, посол Франції в Царгороді, знов переслав її. Ось цей текст [4]):

„Грамота султана Ахмета, забезпечуюча гетьманови Орликови володіння всієї України, перекладана з оріґінала паном Де Ляріа, королівським перекладчиком, передана кардиналови Флєрі.

Ця шляхетна ознака, украшена султанськими відзнаками, дана для нотифікації, що найсильніиший між великими особами реліґії Ісусової Пилип Орлик, гетьман козаків, що живуть на обох берегах Дніпра, також як і запорожських козаків, кінець якого нехай буде сповнений всякого щастя, надіслав до нас своїх послів, поважних і шановних панів: шляхтичів Константина Козія, кошового

---

[1]) Ibidem. [2]) Новий адмірал і начальник всеї фльоти.

[3]) Порівн. лист Юсуфа паші від 18/IV до Орлика й хана від 15/V (Єнзен, XX).

[4]) Turquie Cor. Pol. vol. 107. fol. 92. В „Сборнику статей...“ київської Комісії 1916. вип. II, стор. 75 надруковано з дрезденського архіва латинський примірник цього дипльома, пересланий Орликом до графа Флємінґа. Він ріжниться від французького переклада де Ляріа. Він більш докладний і вказує про Дорошенка, про що французький примірник мовчить. Далі, що важніще, наш примірник каже про всю Україну, а латинський про Правобережже лиш. Одно з двох або в французькім посольстві з якихсь особливих, нам нині невідомих причин, нарочито так їх переклали, або може були два списки, оден більш докладний. В справіж „Правобережжа“ и „всеї України“ нам неясно. Тільки турецькі архіви моглиб освітлити це питання. Текст дипльому див. в д о д а т к у I при кінці цеї статті.

отамана запорожського війська, Дмитра Горленка, прилуцького полковника, Клима Долгополого, ґенерального суддю України, Григора Герциґа, генерального хорунжого і Кирила полковника. Означені пани прибувши до нашої Блискучої Порти, покірно прохали подати їм слідуючі кондиції.

З огляду на їх послух відносно нашої держави —

1. Вони матимуть право вибирати й складати своїх гетьманів.

2. Що ніхто окрім них не зможе інтересуватися справами їх нації, керування якої буде знаходитись в руках гетьманів.

3. Що під претекстом, що козаки обох берегів й Запорожці будуть підлягати Порті, не можна буде вимагати від них гарачу, ні другого податку, ніякого роду взагалі повинностей.

4. Під умовою, що в майбутности вище зазначена нація козацька і запорожська буде міцна й постійна в своїх обіцянках, вона не матиме ніяких неприємностей, не зможуть бути ображені в справі їх земель. Їх крам, котрий вони будуть переправляти в наші володіння, буде обложений лиш митом і нічим більше.

По проханню вище зазначених козацьких і запорожських послів і по представленню найяснійшого татарського хана, хана Девлет Ґирея, могутність котрого нехай буде піддержана на віки, ми дали свою султанську згоду на перелічені тут артикули, під умовою одначе, що коли наші побідоносні й безчисленні армії виступлять війною на дніпровську територію, зазначена нація приєднає до наших армій стільки війська, скілько їй це буде можливо і провадитиме акцію спільно. Й щоби ґарантувати всі ці обовязки, старший син гетьмана буде заложником в руках татарського хана.

При цих умовах ми постановили видати цей султанський дипльом і згодились на умовини й артикули тут зазначені, тому що ми бажаємо, щоби вони були точно виконані; й оскільки вище зазначені нації будуть постійні й міцні у своїх обіцянках, ніколи ні з нашого боку, ні з боку наших славних наслідників, від їх визирів і міністрів та инших осіб не буде нічого неприємного зроблено відносно цих націй. Навпаки вони самі і їхні діти все матимуть особливу ласку в нашім славнім домі, що приняв їх під тінь своєї протекції. Нехай це буде всім відомо.

Дано в місті Царгороді в середині місяця зілкади, рік геджири 1123".

Надсилаючи султанську грамоту, Дезайер коментував її в таких виразах: „...Це річ без прецедентів, — козаки мають умови, більш корисні, як навіть господарі. Війна з Москалями вже вирішена. На Дунаї відбудеться зустріч султана з шведським королем

і козаками. Султан урочисто підтвердив, що не пійде на замирення без того, щоби Україна обох берегів не була повернута козакам" [1]).

Анґлійський і голяндський посли робили великі заходи, щоби примусити Порту відмовитись від вимог про повернення всеї України, бо вони кажуть, що „без Київа цар ніяк не може жити". Але на цей раз побіда була на боці француського амбасадора, котрий швидко з вдоволенням міг писати: „султан наказав послам-посередникам (себ то анґлійському і голяндському) не мішатися в московські справи, инакше всі маєтки їх підданців в Туреччині будуть сконфіскованi" [2]).

Тодіж був розісланий султанський циркуляр до всіх визирів й пашів збиратися на Дунаї для війни з Москалями, при чому Дезайер знов зауважив, що одна з причин війни, яка приведена в циркулярі, це те, що „цар втручався в козацькі справи" [3]).

Тому аґент Ракоція Клементе, що слідкував в Газі за міжнародньою політикою писав свойому князеви: „Турки не задовольняються Азовом, але жадають всеї України, підюджені козаками, Шведами, Поляками й Францією" [4]).

Здавалось, що для України наставали кращі часи, але... турецька політика в ті часи була одна незвичайно хитка й нараз 16 червня 1712 р. договір з Москалями, знов таки при посередництві голяндського й анґлійського посла, був ратифікований. Цар отримав лівобережну Україну, а Порта становилась якби господарем Правобережжа. При такім обороті справ Де Торсі прохав Дезайера (1. серпня 1712 р.) настоювати перед величним визирем, щоби правобережна Україна не верталася до Польщі, а з Орликом на чолі залишалась за Туреччиною [5]).

---

1) Лист з 11/V 1712.

2) 21/V 1712.

3) Ibidem, циркуляр надрукований в цілости в мемуарах De Theil'a про Карла XII, стор. 23.

4) Лист з 11/VII 1712. »Le Turc ne veule pas de contenter d'Asoff, mais il pretend toute l'Ukraine á l'incitation des cosaques, des Suedois, des Polonais, de France«, Fontes rerum austriacarum. IX, II, 187.

5) „...l'un des derniers actes de Louis XV fut ainsi de constituer le Turc gardien et protecteur de la liberté cosaque et polonaise; grace aux suggestions de notre diplomatie la presence des Osmans en Europe devenait pour certains peuples chretiens un gage de repos et une garantie d'independance". — „Одним з останніх актів Людовика XIV було таким чином зробити султана вартовим і протектором козацької й польської свободи; завдяки впливам нашої дипльоматії присутність Османів в Европі стала для деяких християнських народів закладом спокою и ґарантією не-

Дезайер не успів розвити демаршів у напрямі інструкцій Де Торсі, як 4 падолиста 1712 р. несподівано в французьке посольство явився Бостанджен паша, висланий султаном, і склав заяву, що султан вирішив війну з Москалями. Одночасно знов стали появлятися в посольстві козаки. І з огляду на нову ситуацію Дезайер пересилає у Версаль копію маніфеста Орлика, даного ще в квітні місяці в Демотиці[1]). Цей маніфест, оден з найважнійших документів акції Орлика 1711—1713 р., має головною метою виправдати перед Европою, особливо з огляду на аґітацію анґлійської і голяндської дипльоматії, союз з Туреччиною.

„Вважали ми потрібним поінформувати королів, володарів, республіки й инші христіанські держави про мотиви, котрі привели нас в турецьку державу й підняти сьогодня зброю проти московського царя". Вказавши, що в своїй діяльности він йде по слідам гетьмана Мазепи „великі прикмети, добродійність і христіянська побожність котрого дотепер відомі у всьому світі", Орлик знає також, що „це натуральне право визволятись від пригнічення і працювати на те, що несправедливість і вища сила відняла". далі, маніфест викладає історію українсько-московських взаємин, починаючи з часів Хмельницького аж до умови з Карлом XII — приблизно в тих самих виразах, як і в передмові до бендерських пактів. „Ні амбіція, ні навіть щирість, котру маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли присилувати нас зробити щось противне тому, що ми не можемо робити, як христіянська нація. Султан склав з нами урочистий трактат союза, трактат настільки почесний і корисний для христіянської нації, що міністри Порти заявили, що не знайшли в своїй історії й їх реґістрах нічого подібного" [2]).

„Його Величність запевнив нас, що не має бажання завоювати й приєднати до своєї держави Україну, але лише обновити цю державу в старій її конституції, щоби покласти барієр між отоманською державою і володіннями московського царя, сусідство

залежности" — міркування належать перу французького дипльомата й публіціста Рейнала. М. З. С. Mem et Doc. 1782. Memoire sur l'empire Ottomane. Вандаль, який користувався цими паперами, трохи змінив слова Рейналя, замовчав спеціяльно про козаків. Op. cit., 32.

[1]) Біля Адріянополя.

[2]) Таким чином, не тільки Дезайер (дивись вище) вважав договір з Турками дуже корисним для України...

з якими є приводом для великих і кровавих війн між Туреччиною і Московщиною“ [1]).

Здатний політик і зручний дипльомат Орлик мусить рахуватись з загальним настроєм в Европі, котра після 20 років війни прагне мира, повинен брати на увагу й антифранцуську коаліцію, що бажала за всяку ціну замирення на півночі, — й тому він деклярує в маніфесті: „Ми не можемо дивитись холоднокровно на нещастя, яким віддана наша нація, на порушення її прав у так богатьох випадках, ми одначе не будемо поступати зза почуття пімсти. але ми керуємося виключно мотивом справедливости та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету. Ми заявляємо, що невиновні в людській крови, яка може пролитися і щоби вказати, що ми не против посередництва християнських володарів, у специяльнім артикулі нашого трактату з шведським королем ми говоримо, що коли з допомогою Господа Бога, козацька нація буде обновлена в своїх правах, ми не відмовимось від посередництва безсторонніх держав для уреґулювання границь й других труднощів, що можуть зустрінутись“ [2]).

19 листопада Туреччина оголосила війну Московщині. Карло XII і Дезайер могли бути вдоволені. Мусіли також в цей осінний день почути приближення врешті так довго бажаного часу повороту на Україну й козацькі посли, що мешкали в Пері. До цього почування мало приєднатись і справедливе задоволення, що їх діяльність в значній мірі причинилась також до останнього акту Блискучої Порти. Вони добре виконали мандат свого гетьмана й справедливо Шафиров та Шереметєв, московські посли, писали до всіх послів в Константинополі, що „французький посол і козаки головні виновники нової війни“ [3]).

Дезайер, який не бажав робити шуму з своєї акції, виправдувався, що „подібні заяви (московських послів) є старий спосіб шкодити Франції“. Проте Людовик XIV похвалив його діяльність. „Все що — писав Де Торсі — в сучасній конюнктурі сприяє інтересам шведського короля, шкодить цісареви. Тому не може бути дороги. яку наша дипльоматія не вживалаб на сході, щоби зупинити

---

[1]) Ця арґументація є як раз ідеєю версальского кабінета.

[2]) Маніфест в повнім тексті в Archiv des Affaires Etrangéres, Transylvanie-Turquie 1738. Див. додаток II. Коментарі даємо у статті виготовленій для „Хліборобської України“.

[3]) Такіж реляції вони надіслали в Москву і тоді й були вивезені в Сибір родини еміґрантів-мазепинців.

тріюмф Австрії. Московський цар, якого дволичність й те, що він не додержує даного слова, всім відомі, звязався міцно з цісарем, й тому в наших інтересах піддержати також права козаків на Україні. Й про це ніколи не забувайте"...

Між тим приготовлення до війни продовжувалися. В Адріянополь прибув султан, шведський король, і 23 березня 1713 р. був викликаний і Дезайер. Новий великий визир Соліман-паша, старий друг Дезайера й України, прохав французького посла виготовити меморіял про сучасну міжнародню ситуацію в Европі. У відповіди своїй 30 березня Дезайер зазначив, що Петро піддержує в Польщі короля Августа, свого друга, щоби забезпечити собі союз з цісарем; колись настане день, як Турки матимуть страшенну війну, коли вони ниніж не розірвуть згоди між цісарем і царем [1]). І ось для цього є лише одна дорога — вимагати від Москалів евакуації Польщі й України. Після вже евакуації цих країн відповідно конюнктурі Порта зможе вести акцію. Але ясно, що в загальних інтересах є реставрація Станислава Лещинського в Польщі: він старий друг Порти, Швеції й Франції; відносно ж України буде справедливо її передати козакам на чолі з гетьманом Орликом, вірним союзником Порти й Швеції. Ці дві держави — Польща і Україна — будуть вже досить сильні, щоби затримувати Москалів і перешкодити їм зєднатися з цісарем. Мало того, треба ще вимагати від царя зруйнування твердинь, які він вибудував на Дону. Порта мусить бути переконана, що в разі, як вона зараз дасть підмогу шведському королеви й його союзникам, Франція беручи це все на увагу, подвоїть давню дружбу, яка істнує вже 200 років між нею і Портою отоманською

На цей раз, як і пізнійше, французька дипльоматія, висловлюючись катеґорично за визволення України від Москалів, нічого не каже, чи вона передбачає Україну в тісному союзі з Польщею, чи цілком незалежною, чи в союзі з Туреччиною. Воно і зрозуміле. Комбінація з Україною в цей час це була комбінація лише з запорожською армією і частиною старшини на еміґрації. Будувати щось вже дефінітивно на цих чинниках було важко. Проте дуже ясна тенденція меморіялу Дезайера. Україна для нього це держава, яка мусить вийти в східний барієр, щоби перешкодити союзови царя з цісарем. Беручи під увагу тодішній стан річей,

[1]) Меморіял Дезайера в турецьких справах за 1713 р. В 1736 р. така війна дійсно почалася.

можна вважати, що в час складання меморіялу Дезайер уявляв собі Україну евентуально під протекторатом Порти.

Соліман-паша прихильно прийняв цей меморіял, і військові підготовлення ішли своєю чергою, як знов стався сумний інцідент, що зруйнував весь дипльоматичний успіх Дезайера. Причиною у цьому була вдача Карла XII. Великий визир запрохав короля до себе; гордий Карло відмовився першим пійти, а Соліман-паша теж вперся. Даремно Дезайер надсилав свого драгомана, а потім сам прибіг в Демотику, де жив Карло XII, щоби його переконати. Нічого не допомогло. Король був невмолимий. Гордий визир був ображений і він передав Дезайерови: „Порта все доно вирішила воювати з Москалями, тільки від нині шведський король, щоби не мати претексту гніватися, не буде більш посвячений у справи війни“. Але помилявся і великий визир. В Сералі взяла верх партія, що бажала мира з Москвою і війни з Венецією. Чесний Соліман-паша, що хотів вдарити на Московщину, був усунений і на його місце став Алі-паша, старий москвофіл. Це сталося 11 травня 1713 р. Вся праця Дезайера пропала і 26 травня він повернувся в Константинополь. Дня 17 липня був підписаний проти протестів Карла XII і Орлика договір мира Порти з царем.

Потрібно буде 23 роки, раніш чим Порта спочує московську небезпеку й знов кинеться в обійми Франції, Швеції, Польщі і козаків.

Через рік, 1 жовтня 1714, Карло XII врешті залишив територію Туреччини, а за ним потяглась і козацька старшина. Починалися дні еміґрації...

II.

Початок 20-х років XVIII століття не був сприятливий для відносин Орлика з Францією; Франція в цей час досить прихильно ставилась до Росії, її посол в Туреччині Бонак був посередником в конфлікті між Росією та Портою в перських справах. В ті часи ворогами Петра були Анґлія, Голяндія, Іспанія; Орлик, який пильно слідкував за европейськими подіями, знаходився в цей період у більш живих відносинах з льондонським кабінетом, завдяки якому між иньшим він й отримав дозвіл переїхати з Серету до Салонік [1]).

[1]) На це є доказ в архіві Foreign office з Льондоні, документи якого сподіваюся опублікувати в спеціяльній розвідці про зносини Орлика з Анґлією.

Одного дня в Салоніки прибула вістка, яка мала відіграти велику ролю в житті гетьмана. Орлик довідався, що його старий друг, хресний батько його дітей, Станислав Лещинський, що досі жив бідно в Альзасі, став тестем француського короля Людовика XVI, а Марія, дочка Станислава, королевою Франції й Наварри. Далекозорому Орликови зразу стало видко, що рано чи пізно версальський кабінет мусить піддержати інтереси Станислава в Польщі, і в такому разі в Европі знов прийде до загального конфлікту, при якім українське питання зможе бути поставлене на міжнародній грунт. Й Орлик знов починає наближатись до Версалю, спершу при допомозі Станислава. В ті часи утворилася гановерська коаліція (23/IX 1725), в склад якої війшли Франція, Анґлія, Голяндія й Прусія. Коаліція мала метою утримати в силі трактати в Утрехті; Орлик вживає заходів, щоби звязатися з цією коаліцією, котра як не вороже, то принаймі не дуже прихильно придивлялась до зміцнення Москви [1]). Однаково гетьман пильно слідкує за відносинами Москви з цісарем і в серпні 1726 нотує в свому щоденнику повний текст російсько-австрійського союзного договору.

У гетьмана був старий приятель Блянк, колись француський консуль в Салоніках, а потім урядовець в Парижі. Старі приятельські, можна навіть сказати інтімні відносини робили особу Блянка особливо відповідною для того, щоби через нього бути в курсі справ міжнародньої політики.

2 серпня 1726 р. Орлик в листі до Блянка розвиває ідею, що його особа може бути дуже корисна для інтересів гановерської коаліції, знаходячись в постійному контакті з Україною, він може в слушний час викликати революцію й таким чином нанести удар Росії. Він певний, що „в европейському конфлікті Україна все матиме визначну ролю [2]). Нація козацька страшенно пригнічена російським урядом і чекає лиш хвилини, щоби скинути невиносиме ярмо, котре їй накинули. Особливо вона рішиться на повстання, маючи за собою допомогу запорожської армії, своїх співгромадян, котрих нині налічується до 60.000. Я в цій справі добре поінформований листами, котрі запорожська армія надсилає до мене через монахів з України, котрі проходять через Салоніки, направляючись на атонську гору.

---

1) Див. Weber. Die Quadrupelallianz von Jahre 1718. Prag, Wien. 1885.

2) ...qu'en conflit europeen l'Ukraine aura toujors un rôle prédominant...

Як тільки на Україні зачнеться рух, Запорожці потроюються в кількости й вони добються вільности України, чогоб це не коштувало“.

Майже одночасно, 6 серпня, Орлик пише лист до Станислава Лещинського в Шамбор біля Парижа, де вимагає, щоби король допоміг йому поставити українську справу в контакт з гановерською коаліцією. Він жадає „протекції для української нації й запорожської армії від всеї гановерської коаліції, що має таке гарне завдання, як установлення миру в Европі, а без спокою на Україні жадного миру не буде“. Колиж гановерська ліґа не згодиласьби на таку протекцію, Орлик прохає спеціяльно французького короля на міжнароднім конґресі, котрий має зібратися в Суасоні чи Камбре, зажадати внесення в загальний трактат пункта про евакуацію України Москалями. „Король французький має видати спеціяльний дипльом в цій справі, яким бере під свою протекцію Україну й запорожське військо; дипльом цей має бути в такій формі, як це склав блаженної памяти шведський король Карло в Бендерах. Я опублікую сей дипльом на козацькій мові по всій Україні“.

При цьому Орлик пропонував і конкретний плян що до своєї особи. Корабель фрянцуський має взяти його в Салоніках і перевезти до Ліворно, звідки вже французький консуль переправить його в Хотин; біля Хотина на Бозі завжди є передовий відділ Запорожців в 1000 чоловік.

Ці два листи до Блянка й Станислава Лещинського цілком ясно вказують тодішні думки й пляни гетьмана. Талановитий дипльомат — може найздібнійший дипльомат, якого Україна взагалі знала — він залишає на боці такі питання, з ким має Україна після визволення бути в дружбі, форму цієї дружби, що це дасть Франції й т. и. Він звязує українське питання з міжнародньою моралю, яка не може припустити, щоби в ній панували насильники.

Але поза цими, я сказавби, міжнародніми заходами, котрі викликались таким урочистим фактом, як скликання міжнароднього конґресу, Орлик добре знає, що всяка допомога заснована на інтересі. І він старається вказати цей інтерес й гановерській лізі і Франції і навіть Станиславу Лещинському, постійному кандидатові на трон у Варшаві. На ці інтереси він покищо вказує глухо, не обовязуючись, бо не знає ще, як до них поставляться міжнародні чинники. Одно він зазначає ясно — антимосковський характер руху на Україні. З цього вже міжнародні чинники могли

зробили свій висновок. Друге, чого гетьман вимагає невідступно, це міжнародньої ґарантії для України. Залишиться на завжди достойною поваги й пошани українського народу ця риса гетьмана в його акції. Це є квінтесенція його праці — ставити завжди українське питання на широкий міжнародній грунт. Научений гірким досвідом всеї попередньої української історії, коли політичні комбінації з одною якоюсь державою не виправдували себе, Орлик завжди шукає міжнародньої ґарантії Европи. Згадавши про дипльом Карла XII з 10 травня 1710 р. Орлик цим самим зазначив характер грамоти, котру прохав у французького короля. „Слідуючи по стопам наших славних попередників королів Швеції, бажаємо постійно спасення і вільности славної руської нації... і цим публичним дипльомом ми декляруємо, що не покладемо зброї й не зробимо миру, поки гетьман і запорожська армія не звільняться від московського ярма і не реституються в старих вільностях і поки незайманість їх території не буде певно ґарантована майбутнім мировим трактатом“.

Ось який був характер шведського дипльому... [1]).

Станислав Лещинський не обманув очікувань свого старого друга; він інтервеніював у Версалі, і звідси були надіслані до французького посла в Царгороді інструкції, зпочатку дуже обережні, як потім Орлик жалкувався Станиславови Лещинському. Андрезель, посол в Царгороді, спішить війти в контакт з гетьманом і 27 жовтня 1726 р. пише йому листа, де жалкує, що досі не мав нагоди війти в контант з такою славною особою, але сподівається нині це виправити... „Анґлійський і французький двір дуже серіозно поставились до Вашої справи“ [2]). „Всі гановерські союзники — писав Станислав — з свого боку абсолютно розуміють великі користи, які Ваша славна особа може принести справі, спільній для них всіх“ [3]).

І дійсно, французький і анґлійський посли в Царгороді дістали від своїх урядів розпорядження про грошеву допомогу Орликови, яка й була йому дана. Окрім того й Порта завдяки представленням цих дипльоматів збільшила субсидію, якою користався Орлик в Салоніках.

---

[1]) Цитую по фр. виданню 1916 р. в Лозані, укр. бюро.

[2]) ...La cour de France et celle d'Angleterre sont serieusement entrées dans les representations sur l'état de vos affaires.

[3]) Tous les alliez d'Hanovre comprennent parfaitement les grands avantages que votre Illustre personne peut apporter a la cause qui Leur est commune...

Французький посол в Газі інтервеніював перед станами, вказуючи, що революція, яку Орлик зможе підняти на Україні, буде дуже корисна для всіх союзників, бо вона причиниться до знесилення Московщини, союзника цісаря, котрий є ворогом всіх трох держав (Анґлії, Франції і Голяндії).

Між тим корґрес в Суасоні приближався й Орлик, не маючи змоги мабуть по підозрінням Порти самому прибути на конґрес — а як це було потрібно! пише він — звертається на всі сторони, мобілізуючи своїх прихильників.

Допомога Франції, Анґлії, Швеції була йому обіцяна. Головний його дипльоматичний захистник в Парижі це сам Станислав Лещинський, далі йде гольштинський посол граф Бассевиц, представник гольштинського князя Карла Фридриха, який дуже любив Орлика; свояк Карла XII й одружений з дочкою царя Петра Анною, Карл Фридрих мав велике слово на берегах Неви.

Дипльоматичний вигляд справи Орлика був досить непевний. Війни з Росією не було, та взагалі цей конґрес не був конґресом після війни, а одним з тих конґресів, котрі час від часу Европа, втомлена війнами, збирає думаючи знайти якийсь modus vivendi, котрий припинивби хоч на деякий час пролив крови. Коли приняти ще під увагу, що одним з дипльоматичних чинників, на який Орлик сподівався, був родич московського царя, то зрозумієш, наскільки утруднена була акція гетьмана.

В ноті, яку Орлик надіслав до численних достойників конґресу, він вимагає перше всього реституції переяславського договору 1654 р. „Обіцяв цар (Петро) подібно своїм попередникам протекцію козацькій нації“, бо „козацька нація після низки побід над Поляками, побідниця, тріюмфуюча й могутня добровільно пішла під московську протекцію, спільно з своєю великою країною по обох боках Дніпра; зроблений був одначе трактат про непорушення законів і вільностей козацьких, який був санкціонований клятвою Олексія Михайловича за себе і за його наступників; і син його Петро не тільки обнявши престіл, але і після полтавської баталії в 1709 р. негайно публичною грамотою підвердив це все“... Найважнійше жадання гетьмана — реституція переяславського трактату з боку московського царя, має бути підперта союзними державами: „per plenipotentiores suos restituendam genti cosacae libertatem pristinam in congresso soisonnico promovere“ — „нехай повноважні представники царя підтвердять на суасонськім конґресі реституцію давньої свободи козацької“.

Отже знов ми бачимо це бажання міжнародньої контролі над українським питанням. Тільки через такий шлях гетьман сподівався повної незалежности України. І вважав це він настільки потрібним й важним, що не дивлючись на поміркований тон його вимог з огляду на тодішній стан міжнародньої ситуації, Орлик ставить ясно це питання про міжнародню ґарантію.

Що переяславський договір був лише етапом в плянах Орлика, се видко з сього, що в тійже ноті він гостро критикує поводження Москалів на Україні, при чому він освітлює це питання теж з точки міжнароднього права — гнету одного народа другим. „Universam cosacorum gentem immani moscovitico iugo oppressam“ — весь козацький нарід притиснений жахливим московським ярмом — ось провідний мотив ноти. Настоюючи на добровільному характері українсько-московського союза 1654 р., Орлик підкреслює, що не дивлючись на обіцяну протекцію всій Україні, Москва в Андрусові уступила правобічну Україну Полякам. А тепер „contra pacta concluta Moscus ingentes suas copias in Ucrainam introduxit easque per urbes et pagos ad opprimendum durius populum disposuit... generales, coloneles humillime alios suplicio mortis affecit alios in exilium pepulit et in eorum locum Moscos, Moldavos et Serbes incoluit“ — на перекір заключеного договору Москалі ввели в Україну величезні свої війська й розложили їх по містах і селах задля жорствого пригнічення народа... Що до ґенеральної старшини й полковників одних Москалі низьким способом скарали на горло, других заслали на вигнання й на їх місце поставили Москалів, Молдаван, Сербів; „30 тисяч козаків — продовжує Орлик свою жалобу — були надіслані на будовання ладожського каналу й в Персію, де їх годували борошном, змішаним з каменюками. Колись квітуча Україна нині мертва, нібиураґан пройшов по ній, населення в жаху біжить в Січ — „qui est origo et radix gentis ucrainicae et asylum Ucrainae“.

Апостола Орлик не вважає законно обраним гетьманом, а посадженим Москалями, та й не козак він, а „Moldavus obscurissimo loco natus“. А поводиться він, щоби угодити Москалям так на Україні, що навіть камінь торкнувсяби від його знущання над населенням.

Конґрес в Суасоні тягнувся майже два роки й до нічого конкретного не довів. Вже через два роки знов в Европі почалася війна. Тому що протоколів у повнім значінню цього слова з конґресу не залишилося, важко установити, чи українське питання

було поставлене на пленарному засіданні. Але з листувань Орлика з ріжними достойниками конґресу та з документів французького архіву ми маємо живий образ української справи на зеленому полі дипльоматичної конференції 200 років тому назад. Кардинал Флєрі, голова французького уряду, Лорд Стангоп, анґлійський делеґат, барон Гослінга, голяндський делеґат, князь Бурнонвіль, еспанський делеґат були тими особами, хто вів поза засіданнями конференції — розмови з російським делеґатом Олександром Головкиним при посередництві шведського посла барона Гедди і гольштинського графа Бассевица. Точного змісту цих розмов документи не заховали, але одне ми знаємо — всі дипльомати запевняли Головкина, що „справа гетьмана Орлика є справедлива й що в інтересах всеї Европи негайне полагодження її“ [1]).

Головкин дуже холодно віднісся до цих демаршів і зразуже в грудні 1728 р. відповів Флєрі, що його уряд не може припустити дискутування української справи на конґресі, що на Україні тепер повний спокій, що російський уряд настільки прихильно ставиться до козацької нації, що навіть наперекір постанові покійного царя знов дозволив обрати гетьмана. „Чогож — питав Головкин — турбуватись европейським володарям?“ А що до гетьмана Орлика, то він є, по словам Головкина, бунтар і спільник Мазепи, але не дивлючись на це російський уряд готовий дати йому амнестію, як він від нині льояльно буде ставитись до уряду.

Вражені такою відповідю дипльомати певно більше не настоювали, а Флєрі через свого посла в Царгороді повідомив Орлика про його справу; зі слів кардинала Флєрі Гедда писав до Орлика й радив йому покористуватися амнестією, певний, що завдяки гольштинському князеви її можна буде дістати.

Гетьман в ці часи вів й другим шляхам переговори з російським урядом про реституцію переяславського договору, але вони — як він потім запевняв, завдяки — Меньшикову не довели ні до чого — й у відповіди до французького посла в Туреччині на лист Флєрі, він гірко пише: „московські міністри з непамятних часів були найбільше підозрілі у всьому світі, від яких не треба чекати ні доброї волі, ні правди“...

А проте високе значіння має ця спроба Орлика поставити українське питання на міжнародньому конґресі. Це було в перший і в останній раз до третього періоду будування української держави — коли міжнародній ареопаґ мав змогу ознайомитись з прав-

[1]) М. З. С. Cor. Pol. 1728. Лист з 11/IX Флєрі до Андрезеля.

ним характером українсько-московських відношень, з режімом терору на Україні, з бажаннями й вимогами України. Конґрес добре розумів, що Орлик а не Апостол є виразником українських змагань, й тому кардинал Флєрі й пише, що справа Орлика є справедлива. Але двіста років назад груба сила була такимже пануючим фактором, як і в наш вік, і конґрес нічого конкретного не зробив та й не міг зробити для „козацької нації". Як не вважати той факт, що завдяки тому, що Европа цікавилась українською справою, московський уряд дійсно повинен був змягчити режім на Україні і дозволити обрати гетьмана. Наша історіоґрафія завдяки тому, що навіть російські архівні матеріяли за ці часи ще не опубліковані, — не кажучи вже про закордонні — не звернула досить уваги на цей звязок між полегченням режіму на Україні й тим, що українська справа цікавила Европу. Російський історик і дослідник міжнародного права професор Нольде у своїй розправі про українсько-московські відносини відмічає цей факт, що завдяки деяким зовнішнім обставинам при Петрі II був змінений режім на Україні, але не маючи під рукою архівних матеріялів не завдає собі питання, в чому властиво полягали ці обставини [1]).

І в цьому знов була заслуга гетьмана Орлика. Якби вся дипльоматична акція Орлика виявилася лише в одному цьому факті поставлення української справи на конґресі в Суасоні, то за це одно українська державна ідея повинна лічити його найбільш здібним, найбільш певним палядином, яких вона мала після памятного дня 6 серпня 1657 року, коли Великий Богдан відійшов у вічність...

III.

28 травня 1729 р. новий французький посол в Царгороді маркіз де Віленев [2]) писав до міністра закордонних справ Шове-

---

[1]) Про суасонський конґрес папери в архіві М. З. С. Hoeffler, Der Kongress von Soissons. Wien 1876 2 vol. 8⁰, але взагалі це питання мало вистудіоване в европейській історіоґрафії.

[2]) Жан-Франсуа де Тур де Віленев, посол до 1741 р., місія якого в Туреччині була по словам німецького історика Гаммера (III, LXVIII) найбільш блискучою й успішною у відносинах Франції з Портою на протязі 300 років. Поборював московську політику і проводив ідею союзу Порти, Швеції, Польщі й України. При його посередництві був заключений білградський мир в 1741, що закінчив російсько-австрійсько-турецьку війну. Відріжнявся високою честністю і непідкупністю, в ті часи досить рідкою між дипльоматами. Помер в 1752 р. в Марселі.

лєна[1]): „...Анґлійський посол був у мене і вів розмову про ґенерала Орлика, але таким таємним способом, що маю переконання, ніби він щось ховає. Посол передавав мені лише, що П. Орлик командував корпусом козаків під час гетьманування Мазепи. Нині він знаходиться в Салоніках, де Турки тримають його по вимогам Москалів. Він має від Порти на день пять пястрів на своє утримання. Тому що я не знайшов нікого в Царгороді, хто бувби у зносинах з Орликом, я повинен був написати одному французькому купцеви в Салоніках[2]), котрого я знаю як серіозну людину, щоби він зібрав інформації про характер Орлика, як він живе й особи, з якими він у зносинах".

І ось за кілька днів до гетьмана явився оден французький купець, котрий заявив йому, що довідавшись, яка важна особа пребуває в Салоніках, він вважає своїм обовязком засвідчити йому своє поважання. Гетьман, радий всякій новій людині, приняв купця дуже чемно. Підчас візити купець сказав гетьманови, що, по його відомостям, з приводу особи Орлика багато людей передавали французькому послови приємні речі. На це між иншим, продовжував купець, Віленев відповів, що він персонально не знає Орлика, але ще в Парижі чув добре про нього. Він, посол, лише трохи здивований, що прибувши в Царгород, він не отримав листа з привітанням від Орлика — хоч всі закордонці на Леванті, особливо ті, що не мали своїх представників при Порті згідно старим капітуляціям підпадали під протекцію французького посла[3]).

З свого боку Віленев писав у Версаль, що він входить у контакт з Орликом дуже обережно, щоби якось царський й цісарський посол не довідались про це. Тому він не хоче надсилати якогось Француза з Царгороду — щоби не викликати підозріння — хоч гетьман можливо буде вважати себе ображеним такою манерою.

---

[1]) Шовелєн Жермен-Люї (1685—1/IV 1762). З 1727 р. державний секретар закордонних справ. Був сторонником активної політики й тому усунений в 1737 р. кардиналом Флері.

[2]) Французи грали в 17 и 18 в. велику ролю в Салоніках. До 1719 р. наприклад й иньші нації могли надсилати кораблі в Салоніки лише під французьким протекторатом.

[3]) Капітуляціями називаються договори, складені між европейською державою і Туреччиною в справі ріжних привилеїв для підданців цієї держави. Перша, що добилася таких капітуляцій, була Франція ще з XVI в. з часів Франціска I. До 18 віка вона одна мала такі капітуляції. З заяви Виленева видко між иньшим, що він не дивився на Орлика, як на російського підданця, бо останні мали вже тоді протекцію свого посла.

Так воно і сталося. Орлик був людиною з високо розвитим почуттям гідности. Він вважав себе „вибраним шефом вільної нації“; зрозумів заразже характер візити до нього салоніцького купця, він нічого не відповів йому конкретно і також не спішив з листом до Віленева. Тому французький посол 25 червня 1729 р. з огірченням писав до Шовелєна: „Візита купця не зробила великого враження на ґенерала Орлика, але я всеж сподіваюсь, що це підштовхне Орлика написати мені“.

Гордий амбасадор на цей раз помилився, він зустрінув такуж горду людину. Минули дні, тижні, місяці, листа від Орлика не було. А з Версалю приходили інструкції неодмінно війти в контакт з гетьманом. Орлик, що мав безпосереднє листування з Станиславом Лещинським, знав про ці інструкції й тому особливо не турбувався з відповідю до Віленева. Невідомо, як довго це обосторонне мовчання продовжувалосьби, але на цей раз Віленеву допоміг випадок. Станислав переслав через нього вина в подарунок Орликови й Виленев поспішив 5 жовтня написати гетьманови, що має для нього пакунок і користується також нагодою запропонувати Орликові свої услуги в Туреччині й запевнити його про свою відданість.

13 жовтня гетьман з видимим задоволенням нотував в свому щоденнику „врешті дістав листа від французького посла п. Віленева“. Тільки 24 жовтня Орлик написав докладного листа до Віленева. Почавши з вибачення, що довго не писав ізза „хворости“, гетьман поздоровляє Віленева з його новою посадою, до якої, він певний, Віленев має всі необхідні дані, велику бистрість, солідний дар судження, розумну обережність. Дальше Орлик переходить до описання свого сумного життя в Салоніках, „цім Вавилоні“ для нього, куди він засланий Портою без жадних причин, і протестує проти свого інтернування, котре противне міжнародньому праву. Але не стільки пригнічує гетьмана його персональна доля, як „доля сумна мого народу й армії запорожської, де російський двір, користуючись моєю відсутністю, вживає всі зусілля, щоби повернути Запорожців під свою владу. Не дивлючись на це, запорожське військо збільшується кількостю і доходить нині до 100 тисяч, бо весь нарід, роздратований Москалями, вся козацька нація чекає лише хвилини, щоби повстати проти тиранського ярма Москалів“. І гетьман прохає Віленева вплинули на Порту, щоби вона йому дозволила приблизитись до України, властиво в Запорожже, де він збере вірних йому козаків й таким чином зможе послужити інтересам аліянтів, якби його справи, котрі трактуються на конґресі не довели до жадного висліду.

Віленев був дуже вдоволений, отримавши врешті листа від Орлика, сповістив про це Шовелена і від цього часу він входить у постійні зносини з Орликом. Европейська ситуація швидко мала дати конкретний характер цим відносинам.

Старий польський король Авґуст, реституований на троні баґнетами царя Петра, вмирав й навколо саксонської палати готувалася вже велика боротьба між майбутніми кандидатами на спадщину Ягайлонів. Як і 40 років назад, були дві головні партії: російсько-цісарська, для якої провідною лінією залишалась інструкція Петра до свого посла Анникитина в 1697 р. „вжити всіх заходів, щоби не був обраний принц з бурбонської Франції" — і французька партія, котра й на Вислі боролася против тогож австрійського дому. На цей раз версальський кабінет підтримував кандидатуру Станислава Лещинського, що був вже раз польським королем і який після Полтави втратив свій трон. Станислав жив в Шамборі на Люарі. Шовелен був виразником всеї тодішньої французької опінії, коли писав: „Наш король одружений лише з звичайною панночкою і треба булоб, щоби королева наша була дочкою справжнього короля на троні" [1]). Ця заява не була тільки якимсь вередливим бажанням короля Людовика XV і його оточення. Вона виходила з державних інтересів Франції й пізнійше підчас конфлікту пруський король Фридрих Вільгельм мав повну рацію казати: „Всі Французи готові жертвувати своєю кровю та грішми, аби їх король не залишив свого тестя". Ось чому вже в 1728 р., себто за пять років до смерти короля Августа, Монті [2]), новий французький посол в Польщі, отримав інструкцію: „Зробити все, щоби при новій конюнктурі король Станислав мав перевагу над иншими кандидатами" [3]).

Ситуаціяж европейська була досить прихильна для Франції. Анґлія, якою кермував мирний Вальполь, була в добрих відносинах з версальським кабінетом і навпаки косо дивилася на збільшеннє Росії. Еспанія, яка мала французьку династію, була у формальнім союзі з Францією. В Італії Франція мала також союзника в особі савойського дому. Проти цісаря Франція мала цілий ряд німецьких князівств; Прусія, в інтересах якої ніяк не було, щоби

---

1) Memoires D'Argençon XII, 45.

2) (1684—1736) підчас захоплення Данціґу був взятий в полон Міріхом. Про нього Pinarel. Op. cit. t. V, 189.

3) Instructions... Pologne, II, 16

саксонський князь укріпився на польськім троні, теж піддержувала Францію й Станислава.

Але вже заздалегідь можна було сказати, що не дивлючись на успіхи, які мала одержати Франція в Німеччині і в цісарських володіннях Італії, доля війни за польську спадщину вирішиться перед Варшавою. Що могло затримати ред 50.000 московської кавалєрії на Варшаву? Швеція після ніштадського мира була знесилена, цісар у союзі з Росією. Прусія хоч і не бажала бачити саксонського князя польським королем, з другого боку мала сама апетит на польські землі, та взагалі „король-сержант" Фридрих Вільгельм не бажав втручуватись у війну.

Залишилася Туреччина, одна лише держава, яка завдяки тому, що межувала з Польщею, була ніби призначена відіграти відносно Польщі ролю протектора від хижацьких намірів Росії. Це не була сучасна мала держава, а імперія, яка ще пів віку назад загрожувала одночасно Відневи й Київу. Вже минулося 20 років після прутського трактату, де була клявзуля про невтручування Росії в польські і козацькі справи [1]). Ця клявзуля була так загально зредаґована, що все давала можність Порті сказати своє слово в польсько-російських відносинах.

Ми вже бачили вище, яке велике значіннє придавала французька дипльоматія цій клявзулі, завдяки якій вона бажала зробити з Порти протектора Польщі й козаків проти московської експанзії. Настрій Турків до Москалів в цей час був такий, що Віленев писав до Монті 11 травня 1731 р.: „Кожний Турок при самім вже народженню дізнається, що повинен ненавидіти Німців і Москалів — й до цього зводиться тут вся політична система" [2]). Французькій дипльоматії тільки й залишилося нагадати дивану цей артикул прутського договору, зробити відповідні для Порти висновки і почекати наслідків.

IV.

28 жовтня 1729 р. маркіз де Монті давав баль в посольстві для варшавської аристократії, де кажучи словами сучасників: „Не

---

[1]) Articulus tertius tractatus... Ab hac Parte Borysthenis Kyovia et adiacentia ei nonnulla oppida cum tota ab altera parte Borysthenis Ucraina debent manere uti et antea in possessione Moscovitica, exceptis vero Kyovia et oppidis ei adiacentibus non debet Czarus immiscere se possessioni Ucrainae ab hac parte Borysthenis Cosacicae neque ullum ius sibi praetendere...

[2]) M. З. C. Cor. Pol. Turquie 1731.

щадив жадного засобу, щоби придбати собі сторонників між маґнатами: одних підкупив ласкавістю, других грішми, третіх постра-хом". Отже на цьому самому балі де Монті зробив в одному з сальонів таємничу нараду, на якій були присутні шведський посол барон Цюрліх, примас Польщі, коронний гетьман і київський воєвода. Монті представив своїм гостям молодого старшину, який своєю статною й гарною фіґурою звертав на себе загальну увагу підчас балю. Це був син гетьмана, Григор Орлик, якому було тоді 27 років. Монті почав тоді розмову про майбутню елєкцію короля, вказав, яке має значіннє вибір Станислава Лєщинського для польських патріотів й спеціяльно для Швеції, якої союзником був Станислав. Після цього говорив Григор Орлик. Він прибув недавно з Рівного, де знаходився як осаул ґенерала Понятовского й був весь у зносинах з козаками в Січі і деякими особами на Гетьманщині. По його думці, можна бути певним, що Росія збройно буде противитись виборам Станислава на трон. Отже в цьому неминучому конфлікті козаки повинні відіграти велику ролю. Тільки контакт і підтримка гетьмана Орлика, справжнього виразника змагань козацької нації, може забезпечити тріюмф спільних інтересів. Примас відповідав, що дійсно польські патріоти мусять підтримувати гетьмана Орлика; особливож горячо виступив Цюрліх, що „вважав своїм обовязком підкреслити ту відданість, з якою гетьман Орлик ставився до особи славної памяти короля Карла XII". Від імени Швеції Цюрліх обіцював повну допомогу особі Орлика [1]).

Наслідком цієї наради було складене pro memoria, підписане всіма участниками наради і яке 1 листопада 1729 р. Монті надіслав у Версаль [2]).

Ось текст цього pro memoria:

„Козацький ґенерал Орлик, що служив під прапорами славнозвісного Мазепи, гетьмана України, яко ґенеральний комісар і писар (comissaire général et sécrétaire), що є перший після гетьмана уряд у козаків, був вибраний на місце вищезгаданого Мазепи козацьким гетьманом, після смерти останнього в Бендерах, і залишився з корпусом в 7—8.000 чоловік на службі бл. п. Й. В. короля Карла XII. Після насилля, зробленого Турками у відношенню до шведського короля, козаки стали під протекцією Порти, але гетьман Орлик послідував за королем в Швецію, де користувався привілеями і прероґативами шефа союзної нації [3]),

---

[1]) M. 3. C. Pologne. Cor. Pol. 1729. [2]) Ibidem.

[3]) ...d'une nation allié.

і де він знайшов з своєю родиною піддержку навіть після смерти короля. Коли в час ніштадського миру цар не побажав включити гетьмана Орлика в амнестію, він мусів поселитись в Константинополі (sic !), де отоманська Порта доси давала йому пенсію. Але що ця пенсія невелика й не відповідає його умовинам і ранзі, син гетьмана капітан Орлик сподівається, що завдяки Його Екселенції французькому послови в Константинополі, становище його покращає. Ми знаємо гетьмана Орлика як людину з великою ворожнечею до Москалів, розумну і відважну людину, дуже поважану і люблену між козаками на Україні, у яких цар відібрав майже всі їх старі вільности, але які, хоч 18.000 московських драґонів тримають Україну в тяжкім гнеті й рабстві, тільки й бажають нагоди, щоби повстати проти гнобителів й повернути стару вільність. Це бажання і настрій настільки міцний на Україні, що колиб настали сприятливі умовини, козаки виберуть гетьмана Орлика своїм шефом, особливо як він буде піддержаний гановерськими аліянтами і признаний отоманською Портою". Під pro memoria була підпись Цюрліха, Монті, примаса, коронного гетьмана Польщі і київського воєводи.

Посилаючи цей документ, Монті просив дозволу у кардинала Флєрі направити у Версаль Григора Орлика, який бажав особисто підтримувати й захищати інтереси козаків і свого батька.

Молодий Орлик, хоч мав всього 27 років, був підготовлений добре до завдання, яке мав був виконати. З ранніх років мандрував спільно з батьком і добре знав Европу; широко освічений, він добре володів цілою низкою европейських мов і знав навіть татарську мову, він був старшиною в королівській шведській і потім саксонській ґвардії, — одним словом це був „повний шляхтич", як про нього пізнійше писав Віленев.

З Версалю прийшов дозвіл, і 9 вересня Григор Орлик виїхав до Парижа[1]) під іменем шведського старшини Бартеля[2]). В Парижі Орлик поселився в Passy, знов, таки під чужим іменем й тут війшов у зносини з міністром закордонних справ Шо-

[1]) В архиві М. З. С. (Pologne, 1742) ховається власноручне справозданнє Григора Орлика відносно його діяльности за 1729—1730 р. Воно є найкраще й головне джерело при слідкуванню за його життєм в цей період. Назва цього справоздання: „Detail des voyages que y'say faits pour la service du Roy de France".

[2]) Pierre Boyé, історик Станислава Лєщинского, не знав хто ховається під іменем Бартеля, і тому в його книзі низка непорозумінь, — він вважав, що Григорий Орлик і Бартель ріжні особи.

веленом. Це був оден з найвидатнійших дипльоматів, яких взагалі колись Франція мала. Рішучий сторонник активної політики, він розумів небезпеку для Франції зі зміцнення Росії; і був одним з найбільщ енерґічних захистників східнього барієру [1]).

Отже 11 жовтня 1729 р. Шовелен прийняв Григора Орлика в авдієнції, яка тяглася біля трьох годин. Орлик ознайомив Шовелена з проєктом саксонської дипльоматії про передачу трону в Варшаві синови Авґуста, про таємну умову між московським і віденським кабінетами відносно піддержки саксонського кандидата; і тут Орлик вказав, наскільки буде важно в інтересах французької політики для зупинення московсько - австрійських плянів в Польщі опертися на кримських Татарах і українських козаках, які будуть допомагати французькому кандидатови, Станиславови Лєщинському.

Наскільки Шовелен був переконаний арґументами Григора Орлика, видно з того, що в місяць після авдієнції він писав до Монті: „...Я вважаю п. Орлика сина дуже здібною людиною і допоможу йому". Дійсно, Шовелен дотримав слова: аж до дня його димісії Григор Орлик мав в ньому завжди оборонця і протектора, що розумів добре його пляни й наміри.

Григор прохав у Шовелена направити його з листами в Константинополь, де в згоді з французьким послом він мавби переконати Порту звільнити гетьмана Орлика з Салонік, допомогти йому знов звязатись з Україною і стати на чолі Запорожців в Криму.

Станислав Лєщинський, з яким Григор теж піддержував звязки, з Шамбору писав з свого боку до короля Людовика XV в інтересах Орликів.

Віленев був дуже задоволений, як отримав листа від Пилипа Орлика. Він передав до Шовелена копію гетьманського листа, і після докладу останнього Людовик XV писав до Віленева: „Ми згідні підтримувати п. ґенерала Орлика в сучаснім його стані" [2]).

1 березня 1730 р. Григор Орлик сів в Марселі на пароплав, прямуючи в Константинополь, а Віленевови дана була інструкція придивитись до особи молодого Орлика і бути з ним зразу дуже обережним.

Як Григор прибув в Константинополь, спершу поселився в Пері і став бувати у Віленева, де знайомив посла з плянами

---

[1]) Дивись „Chauvelin" Revue d'histoire diplomatique 1893.
[2]) M. З. C. Turquie. Cor. Pol. 24/II 1730.

гетьмана, з яким весь час був у листуванню. Виленев швидко зобачив, що молодий Орлик цілком виправдує довіре Франції і запрохав його поселитись в будинку посольства. Тут він становиться дорадником Віленева в північних справах і посол в донесеннях до уряду зазначує, наскільки поради Григора Орлика були йому корисні: „Відноснож гетьмана Орлика — доносить Віленев королеви 18 квітня 1730 р. — я буду працювати згідно інструкціям Вашої Великости“.

Дійсно два дні пізнійше Віленев мав конференцію з Рейс-ефенді [1]), на якій він дав зрозуміти турецькому дипльоматови, що гетьман Орлик буде дуже корисний для Порти не тільки своїм військовим хистом, а також завдяки свому великому впливови між запорожськими козаками. Портаж не завжди буде жити в спокою з своїми сусідами і тому важно для міністрів, в руках яких знаходиться доля їх батьківщини, придбати прихильність і відданість гетьмана Орлика, тим більше, що коли Порта не зверне на це досить уваги, цею справою займуться инші держави, вороги султана, як на приклад Московщина. Врешті Віленев прохав Рейс-ефенді війти у розмови з великим везиром відносно збільшення субсидії, яку отримує Орлик в Сальоніках, щоби „гетьман Орлик міг жити в умовинах, що відповідають його ранзі“. „Якже — закінчив Віленев — Порта не може задовольнити ці прохання, нехай вона дозволить Орликови виїхати в Бендери чи в Швецію“.

Григор Орлик, свідок всіх заходів Віленева, всеж не вдоволявся енерґією французького посла і в листах до батька жалувався, що Віленев не є здібний використати як слід ситуацію, котра склалася в Туреччині.

По пораді Віленева Орлик написав з Салонік листа до кримського хана, який переслано через французького консуля в Бахчисараю, Ґлявані. В цім листі гетьман витав Каплан-Ґерея з вступленнєм на трон і прохав надалі показувати свою протекцію запорожському війську, до якого він писав окремо. З другого боку драгоман французького посольства Лярія виїхав в Крим з місією від Віленева переконати хана, щоби підтримав перед султаном претенсії гетьмана.

Каплан-Гирей був старим другом гетьмана ще з часів Бендер. Він дуже зрадів, дізнавшись, що Орлик ще живий й обіцював особисто прибути в Константинополь задля захисту інтересів Орлика; він вважав, що Орликови найкраще осісти в Ясах.

---

[1]) Ibidem.

Віленев все більше й більше був задоволений Григором і в листі до Шовелена хвалить його „розум, дискретність, перфектну компетентність в справах північної Европи й Німеччини, вміння триматися" [1]). Посол часто брав з собою Григора під іменем старшини швайцарської ґвардії на дипльоматичні сніданки, котрі улаштовували його колеґи. Так, 1 жовтня 1730 р. Григор обідав у цісарського резидента й з задоволеннєм писав після цього батькови: „Резидент і не підозрівав, хто сидить за його столом". Таксамо бачився Григор на сніданках і з московським резидентом.

7 жовтня гетьман по пораді Віленева написав власноручного листа до кардинала Флєрі: „Не знаючи особисто Вашу Еміненцію, я не відваживсяб ніколи війти у зносини з Вами і тим самим перешкодити дуже важним державним і громадським справам, котрим Ваша Еміненція постійно віддана. Пишу тільки тому, що син, який недавно прибув сюди, повідомив мене, Монсіньор, як богато робить Ваша Еміненція для виправлення вироку моєї долі. Ви поступили зі мною з такою ласкою, звичайною Вашій добродійній души, що я мавби погане серце, якби не був зворушений тим. Це завдяки Вам французький посол при Порті отримав наказ, згідно Вашим мудрим інструкціям, інтересуватися долею моєї особи і козаків і працювати рішуче в цьому напрямі, щоби я отримав те, до чого маю всі справедливі права. Я не маю досить виразів, здібних посвідчити, як я відчуваю це, що така висока особа приняла прихильно участь в моїх справах і інтересах моєї нації" [2]).

[1]) Bibliot. Nat. Franç. 4787, fol. 67.

[2]) ...Sans avoir l'honneur d'être connu de Votre Eminence, ye n'oserais pas prendre la liberté d'entrer en commerce avec Elle et le hasarder cette lettre dans la foule des affaires publiques et tres importantes que V. E. est continuellement occupées si ce n'etoit que mon fils arrivé icy depuis peu ait après avec quel zèle avons a peu, Monsigneur. d'employer tous les soins possibles pour reparer les desirs de la fortune. En vérité, Monsigneur, vous m'avez prévenu d'une manière si gracieuse suivant les mouvement de votre âme bienfaisante que y'eusse le coeur mal placé de ne pas tâcher d'y prendre de mon pieux. Car c'est par votre canal que M. l'ambassadeurs de France à la Porte a reçu l'ordre avec vos sages instructions de s'y interesser pour moy et les Cosaques et de travailler tout de bon à m'en faire obtener ce que ye souhaite avec tant de raison, ye mai point d'expression capable de vous marquer, combien ye suis sensible à part qu'une personne de votre mérite, de votre qualité a bien voulu prendre à mes intérêts et les intérêts de ma nation. Personne ne le recevra ni ne le reconnaitra ces

Порушений листом Орлика, Флєрі знов наказав Віленеву робити енерґійні заходи задля задоволення інтересів гетьмана. Але революція, яка сталася як раз в цей час в Константинополі і яка виразилась в зміні султана, а з ним і всіх вищих урядовців, затримала основне вирішення справи Орлика. Проте всеж йому успіли ще при султані Ахметі збільшити пенсію, і сальоніцький паша дістав строгий наказ поводитись з Орликом великою чемністю, як це належить його разі.

„Сучасний стан Порти (себто після революції) — писав Віленев до короля — не дає можности сподіватися на швидке виконання плянів і намірів гетьмана Орлика, який рішив до кінця тримати сторону Франції. Я знайшов в ньому всі прикмети, котрі роблять його достойним довіря Вашої Великости“.

Вдячний гетьман розумів допомогу Віленева і запевняв його в листах, що він „одна лише утіха для мене в сумному стані моєї справи“.

---

4 листопада 1731 р. Орлик полишив Константинополь. Підчас півтора року перебування там, він ознайомився добре з ситуацією в Туреччині й Криму, і війшов у безпосередні зносини з достойниками Порти. З новими інструкціями від батька відносно дальшої діяльности він поїхав до Франції.

3 грудня вже у Версалі Григор представив до уряду меморіял [1]), дуже цікавий з ріжних боків, перед усім для орієнтаційного змислу обох Орликів. Акція батька і сина — цього ніколи не треба забувати, — все була спільна і досить часто важко відріжнити, що належить батькови, а що синови; правда, останній завжди в листах до гетьмана пише, що він керується виключно інструкціями батька, що без нього він нічого не мігби зробити; але до цих заяв треба ставитись обережно і бачити одну з проявів високої пошани і кохання, яке мав Григор до свого батька. Все, що ми знаємо про діяльність Григора, доказує, що він і сам добре розумів політичну і дипльоматичну ситуацію, хоч і був молодий. Але правда, що політичне керовництво належало гетьманови, бо вінже був „законно вибраний шеф запорожського війська“. Оба Орлики розуміли й орієнтувалися добре в міжнародньому поло-

---

grâces plus de vénération, d'estime et de respect que ye suis Monsigneur de votre Eminence. Le Humble Serviteur Général Dux P. D'Orlic.

[1]) M. З. C. Cor. Pol. Turquie, 1731.

женню Европи, арґументи меморіялу, хоч їм двіста років, ніби написані в наші дні, його тези залишилися актуальні дотепер.

Меморіял цей починається з того, що в свій час, в 1711 р., коли князь Ракоцій був розбитий цісарем, він знайшов собі притулок у Франції, яка піддержувала його змагання. Гетьман Орлик є в такомуж стані. Законно обраний шеф козацької нації, він є ворогом Росії, союзника цісаря, а знаходиться сьогодні як і князь Ракоцій, в Туреччині. Відношення Орлика до Туреччини й Криму опиралося на трактатах 1711 р. і 1712 р., які Орлик й прикладає в копіях до меморіялу; рівночасно долучається виписка 3 пункта прутського трактату, котрим по інтерпретації меморіялу, „Москалі повинні були відмовитись від всіх претенсій, які вони несправедливо мали до козаків". Отже в останні часи помічається концентрація московських військ на Україні, що має певно своєю метою війну з Туреччиною. Також московські аґенти їздять в Січ, де аґітують за поверненнем козаків під московську протекцію. В інтересі Порти є, щоби постанови прутського трактату безумовно виконувалися. Також і Польща має всі інтереси, щоби Україна була незалежною від Москалів, бо поки на Україні будуть панувати Москалі, польська республика ніколи не матиме спокою, — занадто близькі ці обидва краї. Населення на Україні, що належить нині до Польщі, теж незадоволене своїм режімом й рано чи пізно піде за Україною, що належить до Москалів, як це було в часах Хмельницького й Мазепи. Отже в інтересах Польщі, щоби на чолі всеї України, як тої, що належить до Москви, так і цеї — що до Польщі, став гетьман Орлик, якого прихильність до Польщі і до особи Станислава Лещинського всім відома. Це тим більше буде справедливе, що в 1711 р. султан урочистим фірманом підтвердив права Орлика на правобічну Україну. Відомо також всім, що особа гетьмана на Україні дуже поважана і як видко з прикладів Хмельницького, Виговського і Мазепи, від них залежить вся політика, за котрою йдуть вже звичайно всі козаки.

Не менш зацікавлена Швеція в тому, щоби Україна звільнилася від Москалів. І хоч славні традиції блаженної памяти Карка XII нині в Швеції не додержуються, і хоч московський посол нахабно нині розпоряджається в Стокгольмі, всій шведській країні ясно, що як Московщина не буде ослаблена на півдні, вона в одень день забере всю Фінляндію й навіть Померанію.

Франція, яка все вела свою політику в напрямі піддержки інтересів Туреччини, Польщі й Швеції, повинна взяти під увагу інтереси козацької нації, які, як вище було зазначено, тісно зв'я-

зані з інтересами союзних і прихильних до Франції країн. Крім того інтерес Франції і її слава зазиває її дати захист пригніченим націям, а чи можна нині знайти більше пригнічену націю, ніж козацьку?

В ярких барвах меморіял малює московський режім на Україні, приблизно в тих виразах, які Орлик вживав в ноті до конґресу в Суасоні: „Немає вже на Україні жадних вільностей; істнує лише фантом свободи. Факт вибрання гетьмана стався лише для того, щоби перевабити на свій бік Запорожців, що є під кримською протекцією; поки козаки жиють в спілці з ханом, Москва не заспокоєна, бо Січ це є азіль й промінь для всеї козацької нації. В той час, як це станеться, як Запорожці знов будуть під московським пануванням, не буде більше і гетьмана і вся Україна стане рабинею Москви, навіть назва козаків буде знищена...“ А між тим козацька нація споконвіку була вільною нацією і вільність її була кілька разів визнана і тою самою Москвою і Польщею і Туреччиною і Татарами і Швецією. Не може вона нині переносити московскког тиранства й тільки чекає слушного часу, щоби скинути московське панування.

Таким моментом, поки прийде до загально-европейського конфлікту, може статися диверсія на Україну кримського хана, який не є звязаний мировим трактатом з Москвою, при умові, що Татари не повторять тактики 1711 р., коли грабунками і знущаннєм над населеннєм вони поставили проти себе всю Україну, яка з початку зустріла їх прихильно.

Франція повинна виянснити ханови весь його інтерес в диверсії на Україну й піддержці козацької нації. Григор Орлик пропонує себе як французького висланця для переведення в життя цього пляну і прохає лише власноручного королівського листа, котрий з одного боку акредитувавби його в очах хана, а з другого, ґарантувавби йому, Орликови, особисту безпечність, бувби в очах козацьких старшин, з якими йому прийдеться звязатись, доказом, що за татарською диверсією стоїть „така могутня і славна держава як Франція“, а тим самим всякі московські інсинуації про те, що гетьман Орлик веде Татар за для обісурманення України, не будуть мати успіху між козаками.

Передбачаючи закиди, що в історії Франції не було прецедентів про висилку листів до хана, меморіял покликається на те, що небіж Людовик XIV посилав таємного аґента до хана Девлєт Ґирея, який обіцював привезти в другий раз королівського листа, але незабаром „славетний монарх“ помер.

Що торкається Москалів, меморіял кілька разів вертається до їх історії й походження. Для автора чи радше авторів меморіялу, Москалі є нащадниками тих диких народів, котрих колись Скити вигнали на північ, де вони й змішалися з Калмуками (sic!) і Татарами. Тому то, пояснює меморіял, московський нарід такий темний й несвідомий. Таж жорстокість, тіж звичаї й характер, таж дикість. жадність — що у Татар. І ось такий нарід панує нині на Україні, над козацькою нацією, нацією відважною й численною. Це тому, що після нещасної полтавської баталії страшні репресії придавили козаків. Але історія показує, що козацька нація дуже швидко виправляється після гнету. І по всім відомостям на Україні настрій вже готовий для повстання. Французький двір, як зв'яжеться з Україною, може все мати в козаках доброго союзника задля удержання рівноваги в тому разі, як Москалі в союзі з цісарем виступлять проти Франції, або її друзів Польщі чи Швеції. Україна буде міцним баріером між Московщиною, володіннями султана і Польщею.

11, 14 і 16 грудня Григор Орлик мав довгі конференції з Шовеленом, якого ще більше переконав своєю арґументацією. Шовелен обіцяв на королівській нараді підпирати меморіял гетьмана. Григор зумів знайти дорогу також до старого маршала Вілера, славнозвісного переможця при дивані. Вілер теж обіцяв допомогти справі, бо Григор писав до батька: „Маршал Вілер дуже розумна людина й добре розуміє сучасну конюнктуру".

2 січня 1732 р. відбулася королівська рада. На раді Шовелен обговорив меморіял про українську справу і в доказ того, на скільки рух на Україні небезпечний для Росіян, покликався на донесення французького посла в Петербурзі Маняна, котрий передаючи 16/III 1730 р. історію вступлення на трон цариці Анни, писав: „Шляхта не хоче обмеження абсолютної влади цариці, бо вважає, що в такому разі козаки на Україні повстануть і скинуть московське панування..." [1])

За тим, щоби прийняти арґументацію меморіялу, висловлювалися Шовелен, Вілер, Ґупсевіль. Оден Флері наставав на тому, що з огляду на це, що Франція не знаходиться в стані війни з Росією, треба обережно поставитися до козацької справи, хоч „в інтересах короля є сприяти козацьким змаганням" і що гетьман Орлик, видко „людина розуму й ввічливости".

Наслідком цієї наради 1 березня 1732 р. з Марлі Людовик XV

---

[1]) M. З. C. Cor. Pol. Russie 1730.

над слав докладну інструкцію до Віленева відносно Орлика. З черновиків архіву видко, що проєкт інструкції був вироблений Станиславом Лещинським, принайменше від його імени. Але за всім цим стояв Григор Орлик, котрий в ці дні розвивав незвичайну енерґію, відвідував то Флєрі, то Шовелєна, то Бель-Іля, часто їздив в Шамбор[1]).

„Тому що я цікавлюсь — читаємо в інструкції — богато долею і станом пана Орлика, пишу те, що вважаю найбільш корисним. Перше, щоби обмежити його сучасне положення; друге — щоби в майбутньости він міг мати поважне і відповідне його заслугам становище. Що до першого мій посол з одного боку і прихильний хан з другого, мають переконати Порту про потребу більшої підмоги для пана Орлика, відповідно до обставин, поки конюнктура не буде більш сприятлива для війни з Московщиною, бо в цьому разі сама Порта вже пійде на все, щоби настановити авторитет п. Орлика, котрий знаходячись раз на чолі своєї армії, може сподіватись не попасти знову в мізерне становище, в якому він сьогодня знаходиться завдяки війні, що не може добути прав, які він придбав через підвищення в достоїнство гетьмана України.

Що до другого, я переконаний, що пан Орлик і його нація бажають, щоби привернено трон нашому коханому тестеви, королеви Станиславови. Тому треба зобразити Порті і ханови небезпеку від Польщі, як вона буде під управою чужинця, котрий буде зєднаний в інтересах з цісарем і Московщиною; колиж король Станислав буде мати владу, він буде очевидно союзником Франції й Швеції й що обі ці держави ніколи не можуть бути підозрілими Порті, то таким способом союз Порти з Польщею буде істнувати міцно. Треба абсолютно настоювати, щоби Порта твердо трималася пунктів прутського договору, щоби Москалі не втручалися в справи Польщі і козаків. З другого боку нехай Порта допомагає п. Орликови стати на чолі своєї армії і зібрати під свої прапори свою націю в такій кількости, яку зможе“.

Ця інструкція це цілком конкретна програма. Французький уряд ясно й недвозначно підтримує перед Портою інтереси Орлика, бо гетьман тільки й бажав того, про що трактує інструкція. Визволення України мало прийти вже потім, коли він буде на чолі Запорожців.

---

[1]) M. З. C. Cor. Pol. Turquie, 107, vol. 137.

Місія Григора Орлика мала повний успіх. Оден з другів його, близький до короля Станислава, що мав постійний контакт з Версалем, писав йому: „Тут задоволені Вами. Згодом Ви зможете добитись більше“ [1]). 12 лютого він був принятий на авдієнції у королевої. Григор дістав також, як бажав, грамоту до хана, в якій король писав: „Дізнався з особливим задоволеннєм про те, що маєте намір продовжувати пімсту Москалям за ярке нарушеннє прутського трактату відносно недоторканости території Польщі і козаків, котрі тепер пригнічені страшенною жорстокою силою. Цей намір, вповні відповідаючий Вам і Вашій нації, на чолі якої знаходитеся, ще більше зміцнив ту велику повагу, з якою ми все ставилися до Вас за Ваші великі прикмети. Пан ґраф Орлик, який заслужив, щоби ми взяли його спеціяльно на нашу службу, передасть Вам всі наші найкращі побажання відносно продовження такого великого і хвального рішення, яке залишить Ваше імя між найдальшими нащадками. В нашому замку Марлі 1 січня 1732 р. від Р. Х. і нашого королівства 19. Ваш дорогий і найліпший друг Люї“ [2]).

Те, що в Версалі, де панував такий суворий етикет, де кардинал Флєрі косо дивився на дружбу з невірними, вирішено надіслати такого ласкавого листа до хана, було без сумніву великою дипльоматичною побідою Григора Орлика. Гетьман міг бути задоволений своїм сином!

Григор виїхав в Крим, куди дібрався після довгих пригод, про які будемо мати змогу говорити в иншому місці [3]). Спільна

---

[1]) З листування гетьмана Орлика з сином. [2]) „Nous avons apprès avec une particulière satisfaction la favorable disposition dans laquelle vous voulez continuer à venger sur les Moscovites l' enfraction manifeste de la paix du Pruth en ce qui regarde l' immunité du territoire de la Pologne et des Cosaques opprimés aujourdhui par les plus odieux violences un dessein aussi digne de vous et de votre nation à laquelle vous commandez, ne pouvoir que confirmer l' estime distinguée que nous avions déjà de vos grandes qualités et M. le comte D'Orlick qui a mérite que nous l'attachions particulièrement à notre service, ne manquera pas de vous asseurer de tout le gré que nous vous saurons de la poursuite d'une aussi grande et aussi louable résolution qui ne pourra manquer de faire vivre votre nom jusque dans la postérité la plus reculée. Donné en notre a chateau de Marly le 1-er janvier de l' an de grâîce 1732 et de notre règne le 19-e. Votre cher et parfait amy. Louis“.

[3]) Маємо надію швидко закінчити для друку розвідку, присвячену життю Григора Орлика, де буде розяснена докладно його місія в Криму.

акція Віленева в Царгороді, Григора в Бахчисараї давала свої наслідки і 17 травня 1732 р. французький посол писав до Версалю: „Ханський посол прийшов до мене дати справозданнє в справі його переговорів з Портою відносно гетьмана Орлика. Великий визир сказав, що Порта з задоволеннєм виконує прохання хана і дає змогу Орликови переїхати в Ясси. Алеж при цьому великий визир додав, що Москалі великі вороги п. Орлика, котрий був гетьманом України, і це вони спонукали Порту тримати його в Салоніках, немов на засланню. Порта нині ще бажає гарних відносин з Москвою і тому є небезпека, коли п. Орлик буде біля запорожської армії, він може викликати козаків на акцію, яка дасть Москалям привід виступити з жалобами на Порту і може навіть потягти за собою розірваннє зносин між султаном і Запорожцями. Тому Порта моглаб піти на зустріч проханню хана під умовою, що він поручиться за поведеннє гетьмана Орлика, що Запорожці зустрінувшись з своїм шефом, не зроблять ніякої диверсії, якаб викликала жалоби Москалів. Я написав з свого боку листа до хана, в котрім вказував, що хан добре знає характер гетьмана Орлика, його ненависть до Москалів, його любов до козаків. Я гадаю, монсіньор, що ми повинні вживати всі заходи на користь гетьмана Орлика і що це в інтересах Франції...“

Але за кілька днів великий визир Топал Осман паша, був усунений султаном; це був відважний вояк, щасливий вожд, державний діяч з великим розумом. У вік занепаду своєї раси він був виїмковим явищем. Він розумів небезпеку, якою загрожує Москва, і явно готувався до боротьби. Це був великий друг Франції; в молоді роки французький старшина вратував йому життє і з того часу до останніх днів життя він був відданий Франції. „Ви можете написати королеви — казав Топал паша Віленеву — що колиб навіть султан вибрав великого визира поміж Французами, цей великий визир не мавби більш французького серця ніж я“. Дійсно, поки він був на чолі уряду, Віленев був його дорадником. Тому то так добре пішли справи Орлика у блискучій Порті [1]).

Усуненнє Топала було великим ударом для антимосковської політики взагалі і для Орлика зокрема. Віленев признавався в листі до гетьмана: „Я дивлюся на цю подію, як на перепону успіхови всіх демаршів, котрі доси робив й які збирався робити“.

[1]) Hammer, op. cit. т. XII, гл. III.

Дійсно, 8 жовтня Флєрі дізнався від свого посла, що „Порта збільшила пенсію Орликови, алеж справа про відїзд гетьмана не може вирішитись з огляду на складну політичну ситуацію“.

Більше успішно вів свою акцію Григор Орлик в Криму. Хан дуже добре приняв його і молодий Орлик на протязі місяця конферував з ханом і великим визиром: він розвивав їм образ небезпеки від Москви для Криму, вказував, наскільки могутний французький король, що „за прибутки в оден рік з його королівства можна купити всю Саксонію“, прохав хана і далі протеґувати Запорожців, поки батько його не прибуде. Григор запевняв хана, що від нині французький король бере під свою протекцію козацьку націю, а що він є старий друг Порти, Швеції й Польщі, то договір 1711 р. між Кримом і козаками не тільки не втратив значіння, а навпаки придає ще більше сили й ваги.

Хан прийняв ласкаво Григора, обіцяв йому, що він твердо стоятиме на антимосковській політиці, що не припустить вибору у Варшаві саксонського принца, що як він був так і є другом козаків. В цьому розумінню хан дав Григореви і листи для Людовика XV, короля Станислава, Вилєнева, Пилипа Орлика і великого визира в Царгороді.

V.

14 січня 1733 р. старого стилю гетьман Орлик привітав з Салонік кардинала Флєрі з приводу нового року, він бажав йому довго працювати ще на посаді першого міністра Франції, дякував „за доброту відносно сина під час його перебування у Франції“ і прохав протекції для себе і козацької нації.

Між тим у Варшаві чекали з дня на день смерти короля Авґуста і присутність Григора Орлика була тут потрібна. Монті кілька разів прохав Флєрі надіслати Григора, що після повороту з Бахчисараю перебував у Парижі. 26 лютого 1733 король писав до Віленева: „Нам дуже приємно було дізнатися, що Ви задоволені поведенкєм і успіхом в Криму ґрафа Орлика. Тому ми вважаємо корисним відїзд ґрафа Орлика до п. Монті, звідки він поїде знов до Криму“.

І дійсно 6 березня, вже по смерти короля Авґуста, Григор повіз у Варшаву королівський лист до Монті: „Надсилаю Вам пана Ґега (це було таємне імя Орлика), якого Ви зможете використати внутрі Польщі, між козаками на Україні і в Криму“. 22 квітня вже з Константинополя, куди він поїхав з Варшави, Григор писав до Флєрі: „Мій батько вчора прибув сюди і мав секретну авдієн-

цію у великого визиря, з яким довго конферував про сучасний політичний стан. Батько покликався на істнуючий з 1726 р. формальний союз між Москвою і цісарем, нагадав про прутський трактат і прохав знова протекції, як в 1711 р. Порти і шведського двору. Великий визир прихильно приняв батька, котрий сьогодня вертає до Салонік, але нічого певного не відповів. Пан Віленев казав мені, що Порта все ще лякається Москалів. Алеж я настоюю на тому, що потрібно енерґійно працювати в справі визволення мого батька, бо маю певні відомости, що Москалі з одного боку залицяються до Запорожців, а з другого вживають всі заходи, щоби знищити решту свободи на Україні. Ваша Емінекція добре знає характер віроломних Москалів. Я писав до п. Кастелія, прохаючи його підтримати перед шведським кабінетом нашу справу. Швеція має більш ніж инша держава зобовязання що до козацької справи“ [1]).

У відповідь на це Людовик XV писав до Монті: „Вплиньте на турецького посла, щоби Порта за всяку ціну відправила гетьмана Орлика до Запорожців. Відносною сина п. Орлика, це є людина певна, розумна і щира“.

Між тим у Варшаві назріли великі події. Конвокаційний сейм приняв постанову, що чужоземці не можуть кандидувати на трон. Це була побіда Версалю, бо тим самим відпадала кандидатура Фридриха Авґуста саксонського, російського кандидата. Григор Орлик повіз вістку про постанову 23 травня в Париж. Там „я мав честь здати повне справоздання Його Величности христіянському королеви і Його Емінекції про мої подорожі в Туреччині, Криму й про мої переговори. Його Величність розпитував мене про нашу націю, про її змагання, про те, де я навчився татарської мови, про славної памяти гетьмана Мазепу, про мою службу під прапорами блаженної памяти короля Карла XII шведського...“ [2]).

Залицяння Москалів до Запорожців занепокоїли версальський кабінет, і 11 липня Віленев мав знов побачення у великого везиря, на якім настоював на швидке вирішення справи гетьмана Орлика.

Одночасно у Версалі працювали над майбутніми виборами в Польщі. В розпорядженнє Монті було надіслано міліон фльоренів, і маґнатам було дано зрозуміти, що все золото французької державної скарбниці в розпорядженню короля Станислава. Після

---

[1]) M. З. C. Cor. Pol. Turquie, 1733.
[2]) Detailes des voyages...

довгих нарад на зазив Монті Станислав рішив особисто їхати до Варшави. Це була нелегка справа, бо цісарські війська охороняли східний кордон Польщі, і за Станиславом Лещинським саксонські аґенти пильно слідкували.

Григор Орлик мешкав то в Шамборі, то в Парижі, то в Версалі, і природна річ, звернено на нього увагу, як на товариша подорожі короля Станислава на елєкцію. Томуж ще 4 серпня Монті писав: „Сам Господь Бог післав нам ґрафа Орлика і як тільки я побачив його в перший раз, то зрозумів вартість цієї людини. Мало знаходити певних людей, треба ще, щоби ці люди мали инші прикмети. Ґраф Орлик давно вже відомий королеви Станиславови і таким чином цей володар не буде мати товаришем дороги зовсім невідому особу. Ґраф Орлик відважний старшина, розмовляє ріжними мовами; польську і німецьку мову знає так гарно, ніби народився в цих країнах — вся нижня Німеччина й Польща йому добре знайома“ [1]).

22 серпня [2]) король Станислав в товаристві Григора Орлика й якогось шляхтича Андльо виїхав в Польщу. Станислав був переодягнений в Німця крамаря з паспортом на імя Бавер, Орлик їздив як челядник під іменем Ернест Брамбляк. 8 вересня вони були вже у Варшаві, і таким чином скінчилась подорож, про яку кардинал Флєрі писав: „Нащадки ніколи не повірять, що король, котрий знаходився на 400 миль від своєї столиці, з двома тільки товаришами перебрався через ворожі країни на протязі 15 днів“.

12 вересня 1733 на полі елєкції у Волі примас Потоцький проголосив Станислава Лещинського королем Польщі й великим князем Литви. В другий раз одолянівський староста війшов на трон. В той самий день Григор Орлик повіз цю щасливу вістку у Версаль, куди й прибув за вісім днів. Двір був у Фонтенеблльо. „20 вересня о 11 годині в ночі прибув вістник з важною новиною. Кардинал Флєрі спав. Він відразу піднявся і побіг з депешою до короля. Король сповістив королеву, що заплакала від радости. Вся Франція стала в цей день польською й розмовляли лише про Варшаву. Курієр надзвичайно швидко переїхав дорогу від Варшави“ [3]).

Але в Варшаві події приняли инший напрям для Станислава, московський ґенерал Лассі наступав. й новий король з своїми пар-

---

1) M. З. C. Cor. Pol. Pologne 1733.
2) Про це докладно у Pierre Boyé op. cit.
3) Barbier, Mémoires, IV, 7.

тизанами мусів переїхати в Данціґ. Війна за польську спадщину почалася.

Тим більше потрібна була допомога Запорожців і евентуальне повстання на Україні. 5 грудня Віленев писав: „Я вживаю всіх заходів, щоби Татари напали на Московщину, щоби п. Орлик міг врешті покинути Туреччину і наближитись до своєї армії. Вповні згідний з Вашою Еміненцією, що в разі визволення цей ґенерал чи гетьман, як кажуть в країні козаків, буде серіозною небезпекою для Москалів. Щоби розірвати союз Московщини з Німцями, щоби припинити насильства Москалів в Польщі, негайно потрібна диверсія Запорожців на Україні, де населення не забуло ще повстання гетьмана Мазепи. Цими днями був у мене скарбник запорожської армії“.

Меморіялом з 17 грудня Віленев знов вимагав від великого визиря: „випустити Орлика й підтримати диверсію Запорожців для визволення України“.

1 лютого 1734 р. в другий раз Григор Орлик виїхав знов у Крим, як повноважний від французького короля; Віленев спільно з ханським представником в Константинополі розвиває велику енерґію, щоби нарешті довести справу Орлика-батька до кінця. 2 березня він сповіщає Флері: „Великий визир сповістив мене таємно, що він вирішив дозволити п. Орликови залишити Салоніки і виїхати в Крим. Я був очарований таким станом справи, але не виявив свого настрою, знаючи підозрілий характер Турків. Всеж в кількох словах я дав зрозуміти великому визиреви, наскільки п. Орлик на чолі своїх військ буде корисний для наших спільних інтересів“ [1]). До цього листа долучено постскриптум: „Тільки що урядовець великого визиря приніс мені вістку, що Порта доручила свому азі поїхати до Салонік, забрати ґенерала Орлика і провожати його до Бендер. Був надісланий також султанський наказ по всіх містах, де ґенерал Орлик має переїздити, постачати все необхідне для п. Орлика і його світи. В Бендерах він зможе жити, згідно його ранзі. Тому що аґа виїхав без мого листа до п. Орлика, я поспішаю негайно відправити яничара в Салоніки, щоби привитати ґенерала Орлика врешті з визволенням, над яким прийшлося так довго працювати. Що п. Орлик матиме потребу у видатках, я передам через нашого консуля фонди для нього — для згоди з козацькими старшинами те, що він дістав від Порти, не вистарчить“.

---

[1]) М. З. С. Cor. Pol. Turquie 1734.

Пилип Орлик поїхав з початку в Кавшани, де був хан і де знаходився також і Григор. І після довгих часів старий гетьман мав радість працювати на користь своєї нації разом з своїм рідним сином!

Виленев з Константинополя вів жваве листування з Орликами, особливо з Григором; так 29 березня французький посол писав йому: „Дуже радий, що нарешті Ви працюєте спільно з Вашим славним батьком!“

В Росії також зрозуміли, наскільки важні будуть Запорожці в майбутній війні з Турками, і як раз до цих часів відноситься енерґійна акція з приводу приєднання Запорожців. Ґенералови Вейсбахови на Україні дані були відповідні інструкції. Московський резидент в Туреччині Неплюєв дістав 27 березня 1734 р. „секретнійший“ запит, що зроблять Турки, як імператорський уряд прийме Запорожців під свою протекцію. Неплюєв у відповіди радив приняти Запорожців, бо „едва ли не противъ Запорожцевъ отправлены Орликъ и его сынъ“ [1]). Московський посол мав добрих інформаторів в Блискучій Порті!...

Між тим Віленев настоював на тому, щоби Порта оголосила війну Росії. Великий визир погоджувався, але вимагав формального офензивного й дефензивного союзу. На авдієнції 5 квітня Віленев дістав ось яку пропозицію від Порти: „Має утворитися ліґа з Франції, Туреччини, Швеції, Польщі з королем Лещинським на чолі, козаків на Україні; метою цієї ліґи повинно бути підтримання й укріплення короля Станислава на троні. ослаблення Росії, повернення Азова Туркам, Лівонії Шведам; Україна має бути вільною під турецькою протекцією, на підставі договорів 1711 і 1712 р. Франція має одночасно з Туреччиною оголосити війну Москалям і цісареви й не заключати без згоди Порти миру з ворогами“.

Виленев вповні згоджувався з Портою й у своїх депешах настоював, щоби складено формальний союз з Портою, бачучи лише в цьому „можливість широкої політики для Франції“. У Версалі горячим оборонцем ліґи з Портою і малими державами був Шовелен, що все життя мріяв про „приниження австрійського Дому“. Посли в Варшаві — Монті, в Стокгольмі — Сен Северен — все приклонники політики Шовелена, надсилали депеші в дусі Віленева. Шовелен пішов ще дальше; він бажав опертися на цей „східний барієр“ перекроїти й західню Европу — вигнати Ав-

[1]) Соловєв, Op. cit. т. 18, ст. 74, 75.

стрійців з Сардинії і Сицилії, посадити нового короля в Еспанії. Смерть Авґуста і втручення віденського кабінету в польські справи давали право Франції розірвати договір, яким вони в свій час визнали праґматичну санкцію Карла VI.

На жаль для української справи, Шовелєн не сам оден вів закордонну політику Франції. Справжнім паном ситуації був кардинал Флєрі, колишній вчитель короля й тепер перший всемогутній міністр. Це був впертий старик. Війна й військо здавалися йому грубими речами, відповідаючими варварській епосі, негідними державного діяча з справжніми широкими горизонтами, особливо кардинала римської церкви. „Нездібний до великих плянів, обмежений в своїх політичних поглядах, рівночасно також обмежений в особистих горизонтах, підозрілий до страху", так характеризує Флєрі французький історик Д'Осонвіль [1]). Томуж Флєрі занадто лякався конфлікту з Анґлією і всю свою політику вів так, щоби не дратувати сен-джемський кабінет. Настільки, що зобовязався не збільшувати фльоти, що як відомо, все було чутливим місцем анґлійської політики. Але була ще одна важна умова, котра вплинула на французьку політику в цей час: кардинал Флєрі не любив королевої Марії, і тому не спішив з допомогою її батькови Станиславови, тому він не надіслав фльоти в Данціґ, де сховався Станислав, тому він відмовився заключити формальний союз з Портою. Флєрі бажав лише використовувати ситуацію, але не витворювати її. Шовелєн був усунений. Флєрі оден вів всю політику. Портаж бачучи таке відношення не спішилася з оголошеннєм війни Росії.

До цього періоду треба віднести меморіял, складений і підписаний Шовелєном, але в дійсности складений Григором Орликом для Шовелєна. Це перший офіціяльний документ, де Франція проклямувала незайманість Туреччини, як необхідність европейського порядку, вказала загальний інтерес держав проводити цей принцип і рішила вжити всі свої моральні і матеріяльні сили для здійснення цеї ідеї. „Король Карло XII — читаємо в меморіялі — зробив Европі погану прислугу, навчивши Москалів побивати других. Незабаром Москалі перейдуть з України через Дністер, займуть Молдавію і Волощину — вони займуть Константинополь. Союз Москви з цісарем буде все істнувати, бо він з порядку річі відповідає інтересам обох дворів. І тоді в слід за Україною, вже

[1]) Cte D'Haussonville. Histoire de la reunion de Lorraine, II, 116.

майже московською провінцією, такаж доля стріне Крим, Кавказ, Польщу, бо нема меж для московської амбіції“ [1]).

1 квітня 1734 р. в ханську ставку прибув турецький старшина з власноручним листом від великого визиря. На першійже авдієнції у хана цей старшина відкрився, що він секретар французького посла. а переодягнувся в Турка, щоби обминути пильність російських аґентів. То був Пейсонель, що починав свою дипльоматичну каріеру. І з цього дня до кінця життя він буде випробованим другом Криму й України. Пейсонель мав завданням з одного боку впливати на хана в антимосковському дусі, — з другого боку бути посередником між ханом, Віленевом і Орликом.

Листування Пейсонеля до Віленева ясно свідчать, яку ролю відограв французький посол у маніфесті Орлика до Запорожців. „Мені показував гетьман Орлик проєкт свого маніфесту до козаків, який я прикладаю для Вашої Ексцеленції“... На що Віленев відповідав: „Маніфест п. Орлика добре складений. Особливо слушно вказано про жорстокости Москалів на Україні“. І ще одно місце листа Віленева до Пейсонеля: „Що до маніфесту п. Орлика, я прохавби вказати також на блискучі побіди короля в Італії і в цісарських володіннях, бо певно Москалі ховають це на Україні“. І справді Орлик під впливом Віленева вставив у маніфест це місце про французького короля [2]).

23 квітня Пилип Орлик оголосив свій маніфест до Запорожців [3]). Прийшов нарешті давно бажаний час визволення України і всього українського народу зпід московського ярма. „Настав час, коли не только житія, але и послѣдней крови капли не жаловати для визволенья тойже отчизны своей от тяжкого и тиранскаго подданства московскаго... И здавна пожаданий пришелъ час, когда зъ єдной стороны найяснѣйшій Король Французскій найсильнѣйшій и найпотужнѣйшій въ цѣлом христіанствѣ непобѣдимий монарха, соединившися съ королевським Величеством Гишпанським дядьком своим и зъ королевскимъ Величествомъ Сардинским братом своим против цесаря его милости христіянскаго и противъ Москви, праведную и слушную высказалъ имъ войну и знатные уже, помощью божією, не тилько над войсками цесарскими въ Италіи звѣтяжество одержал, але и цѣлое тамъ королевство ломбардѣйское

[1]) Про цей меморіял згадує Вандаль (op. cit., 270), приписуючи авторство Шовеленови.

[2]) Cor. Pol. Turquie, 1734.

[3]) Костомаров, Мазепинци, 782; Еварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, III, 568—570; Кіевская Старина 1882, IV, ст. 107—118.

и два великія княженія медіоланское и мантуанское за малижъ барзо часъ, бо тилько въ трехъ мѣсяцевъ отъ цесарскаго величества одобрал. А опричъ тих силъ и войскъ союзныхъ французских, гишпанских и сардинских, которых 150.000 въ Италіи теперь знайдуеться, особливо двѣстѣ еще тысячей самого войска французскаго, одобравши два княженія отъ князя лотарингскаго, зятя цесарскаго, и добывши кілько фортецъ цесарских над рѣкою Реном, переправилися уже через тую рѣку и идутъ теперъ до панства цесарскаго и до Вѣдни, которымъ такъ великимъ въ Италіи силамъ французскимже цесарское величество малолюднымъ своим войскомъ не выдолаетъ постояти, звлаща когда и отъ Турковъ треба стерегтися и въ поготовности быти и же не тилько союзной собѣ Москвѣ жадной помощи давати, але и себе самого оборонити не може"...

І в такий зручний час — питає Орлик — запорожське військо дало себе заманити хитрими та знадними обіцянками Московщини, які вона взагалі рідко виконує, а тим більше ще відносно Війська Запорожського і всього нашого народу, тому що з давних часів вони наші закляті вороги. Ніколи я не дивувавсяб, колиб Військо Запорожське перейшло на бік Москалів, не бачучи на собі їх лукавства, алеж Ви вже знаєте ціну московської обіцянки. Невже Ви забули, як Москва підманила військову старшину і рубала їй в таборі голови? Самі потім пізнаєте й будете жалкувати, що нерозумно, не дивлячись на задні колеса, зробили також, як цілий український нарід не послухав розпорядження небіжчика славної памяти гетьмана Мазепи...

„Як скоро зъ Шведами таяж Москва войну скончила и покой съ ними потвердила, так зараз обѣтницы свои поприсяжные и грамотами царскими отвероженные отмѣнила, вольности всѣ поломала, судъ и права свои мучительскіе въ Украину впровадила и установила"... Гетьман запитує Запорожців: Чи Ви збалакались з Москалями відносно наших вільностей? Чи Ви встигли добитись, що Москва не знищить гетьманського уряду, що не постановить своїх військ в наших городах? „Признаюсь Вашмостям добрымъ молодцемъ, милой братіи моей, же мушу тепер не тилько пред Портою оттоманскою, але и предъ таким великим монархом королевским величеством французским, королевским величеством польським и королевскимъ величествомъ шведским стыдитися для теперешнего Вашего непостояннаго поступку, поневаж такъ Порта оттоманская яко и вси тіе монархи будучи отъ мене многими письмами (гдыжъ я въ Солонику чрез 12 лѣтъ руки зложивши даремне не сидѣлъ)

упевненими и добре увѣдомлениыми о мужествѣ, отвагах и о статечномъ и непоколебимомъ Вашмостей добрѣхъ молодцов Войска Запорожскаго єдностайномъ и поприязненомъ ку высвободженню отчизны предсявзятіи и замыслахъ, обѣщали нам при помощи божіей и при помощи наяснѣйшого хана цѣлымъ сердцем намъ жичливаго и ласкавого всякими способами и войною и мирными договорами въ томъ допомогати".

Не забувайте добрі молодці про присягу, котру ми спільно дали на євангелії захищати батьківщину від тяжкого і неможливого тиранства московського. Пожалуйте батьків, братів, родичів і весь нарід, який стогне від грабунків, катування й тиранства московського; будуть вони прохати Господа Бога помстити Вам, коли Ви збільшите їх неволю, як перейдете до Москви. Тільки на нас окрім Господа Бога вони мають надію — про що мені передавали київські та других українських монастирів монахи, котрі йшли через Салоніки на Атон. Все це пишу Вам від щирости до Вас, від любови до батьківщини... Підписано: „Приятель Ваш і брат Пилип Орлик, гетьман Війська Запорожського".

Алеж ми знаємо, що цей красномовний лист не зробив того враження, якого чекав старий гетьман. Запорожці вже задеклярували своє підданство Москві. Коли Віленев дізнався про злуку Запорожців з Москалями, 5 травня писав: „Гасан аґа привіз мені Вашого листа з поганими вістками в справі Запорожців, що спричинило мені велике огірчення. Дійсно, це дуже сумна подія, але Ви краще ніж хто инший знаєте, що я нічого не залишив, щоби не допустити до цих подій. Я ніколи не переставав клопотати перед Портою відносно Вашого визволення, і Ви добре знаєте цей двір, щоби зрозуміти, чому я так пізно добув його. Козаки приняли своє вирішення як раз тепер, коли, здається, присутність їх гетьмана повинна булаб їх одушевити, а Порта готова на все, щоби заховати союз з козацькою нацією. Всеж мені відома Ваша енерґія і патріотизм, і тому сподіваюсь, що можна буде примусити козаків змінити їхні пляни. Чи не вважаєте Ви можливим, пообіцяти від імени Порти та моєї особи козакам більші користи, ніж вони дістали від Москви; добре булоб знов їм нагадати про всі жорстокости, котрі вони потерпіли від Москалів — цієї хитрої та поганої нації [1]), яка не заспокоїться, поки не знищить всіх козаків. Я гадаю, що Ваш лист до козаків повинен вплинути на них, так красномовно і переконуючо він складенний. Нічого не треба ща-

[1]) ...cette rusée et abominable nation.

дити, щоби відняти у наших ворогів цю підмогу. Прошу Вас надалі працювати з тою енерґією та зрозумінням, яке мені добре відоме".

Тільки маючи перед собою тодішню політичну ситуацію, можна зрозуміти турботи зрівноваженого посла французького короля відносно врешті не такої вже великої скількости Запорожців. Версальський кабінет, переконаний Орликом, дивився на Січ, лише як на базу, а мав на увазі евентуальне повстання на всій Україні.

Переговори Орлика з Запорожцями ішли дальше; 20 травня, маючи весь час контакт з Орликами, Віленев писав у Версаль: „Мене сповіщають, що гетьман Орлик, що перебуває при хані, має добру надію привести під свою владу Запорожців і що старшини цієї нації писали султанови в Перекоп, що залишили своє перебування в Криму лише тому, що Татари їх переслідували". Григора Орлика Віленев утішав: „жалкування про минуле безкорисне, особливо коли нема чого закидати собі, і одно, що треба радити, це вжити всі заходи і знайти найкращий вихід з стану, який утворився".

В Версалі теж перехід козаків зробив прикре враження, і 28 липня 1734 король писав до Віленева: „Прошу Вас негайно надіслати курієра до п. Орлика і передати йому, нехай не забуває, що потрібно все зробити задля того, щоби мати на нашім боці старшин запорожської армії". Віленев дійсно що 10 днів надсилав курієра до Орлика. Орлик інформував французького посла досить докладно, і Віленев мав змогу 27 листопада писати до Флєрі: „Декілька днів я отримав відомости, що хан виїхав з Бесарабії в Перекоп, а гетьман Орлик залишився в Кавшанах, де він зібрав вже богато козаків і кожного дня чекає нових. Порта згідно його вимогам, а також завдяки моїм заходам, знову підвищила пенсію йому, і головним старшинам, котрі знаходяться при особі гетьмана. Вона видала також наказ постачати все необхідне для його війська". Таким способом з кінцем 1734 р. з допомогою Франції і Туреччини Орликови повелося зібрати біля себе якусь кількість Запорожців, звичайно нечисленну.

12 березня 1735 р. Орлик-батько писав до Віленева з Кавшан: „Після повороту мого курієра з Константинополя я весь час мовчав через те, що не міг писати Вашій Ексцеленції за браком нового курієра. Я бажавби дати В. Е. більш приємні новини ніж ті, котрі передав Вам волинський воєвода та мій зять Дзержановський. Бажаю відповісти на Ваші два листи — оден з 18 жовтня

через мого курієра, другий з 5 січня через мого зятя. Перш всього приношу Вам щиру подяку за вплив на Порту в справі підвищення пенсії моїм чотиром старшинам, п. Мировичови старшому і молодшому, мому beaufrere Герцику і п. Нахимовському. Завдяки Вам також Порта наказала молдавському господареви утримувати моїх жовнірів. Стара пенсія не підходила ні до ранґи, ні до походження моїх старшин. Обидва Мировичі нині находяться при хані; п. Нахимовський і мій beaufrere знаходяться зі мною. Сам я назичив тут богато гроша. Колиб Ваша Ексцеленція знала як великі мої видатки!... Скажу щиро та по совісти, що неможливо ні в якому разі проістнувати на ту пенсію, яку давали мені в Салоніках, через те, що не кажучи вже про инші видатки — одні тільки коні коштують мене щодня 5 пястрів. Судіть самі, чи я можу жити за ту пенсію і знайте, що живу, сподіваючись лише на Вашу протекцію. З останнього листа, надісланого Вашою Ексцеленцією через мого зятя, я бачу з якою пильністю Ви слідкуєте за моїми інтересами. Тільки вороги могли поставити мене в такий жахливий стан, про котрий пишу далі.

„Коли мій зять [1]) повернув з Константинополя без жадних певних інструкцій, без фондів, козаки зібрались озброєні біля мого помешкання і стали голосити — закидуючи мені, що я привів їх сюди, де вони загинуть від холоду і других тягарів зими; їм приходиться жити у відкритім повітрі, в болотистих місцях, по коліна в болоті, чи в снігу. Вони нині зовсім без чобіт і убрання. Жалкувались також козаки, що повинні рубати великі дерева і таскати потім на пісках. Нема у них грошей навіть на те, щоби купити собі сорочок, через те, що не отримують жадної плати з того часу, як приєдналися до мене. Вони загрожували залишити прапори і піти геть скрізь по Україні, попереджувати своїх товаришів не становитися на мою сторону, на що я так сподіваюсь на весну цього року. Я заспокоїв козаків, обіцяв кожному по два пястри, а також чоботи й убрання. Це, я гадав, мусіло їх заспокоїти, але даремно; швидко козаки трохи по трохи почали тікати, і ось декілька днів як 60 козаків-їздців в ночі, коли їх товариші спали, перейшли Дністер, ще покритий ледом. Кажуть, що очаківські Татари, котрі вартують на Дністрі, напали на козаків і захопили в полон, але потвердження ще цьому нема. Після утечі цих дезертирів інфантерія стала зовсім неможливою і готова була поступити по прикладу кінноти, про що їх полковник попередив.

[1]) Дзержановський.

мене. Я прохав тоді сераскира Мехмета перевести інфантерію з Дністра й помістити її на території буджацьких Татар, але сераскир відмовився без наказу хана виконати моє прохання. Пишу це все Вашій Ексцеленції через те, що, коли напишу Великому Визиреви — я все пишу по латині, переклад буде вимагати богато часу, а їжі тут залишилось тільки на два тижні, і коли хоч оден день не зможу дати їсти козакам, вони без сумніву повстануть".

Отже, було якесь нечисленне військо при Орлику, з яким він мусів вести складну „дипльоматію", щоби удержати його при собі. 20 квітня Віленев надіслав через свого драґомана Лярія 10.000 секинів для гетьмана — квота дуже значна. Про це вже після цього Флері писав: „Дуже бажано й надалі підтримувати наших приятелів між козаками".

Для характеристики гетьмана цікавий оден його лист з 7 липня 1735 р. до Віленева: „Не можу замовчати про нового представника короля Станислава при хані, не кажучи вже про те, що він не знає ні тутешніх обставин, ні татарської мови, він повівся дуже нерозумно з запорожською старшиною. Так в розмовах він суперечив їм, нагадував про старі часи, коли козаки були під польським пануванням. Так що п. Мирович старший відповів йому, що нехай Поляки памятають Жовті Води (це тоді гетьман Хмельницький знищив польську силу). Ви розумієте, Ваша Ексцеленціє, як мені важко бачити таких представників короля Станислава, котрі зовсім не знають нової конюнктури. Ніколи козацька нація при сучасних умовинах в Речі Посполитій не поверне до минулого".

Неприродність польсько-українського союзу, що збила з справжнього шляху державної будови Івана Виговського, стояла яскраво також перед Пилипом Орликом, і коли московський уряд, вірний своїй демаґоґічній політиці, оголошував скрізь Орлика „Поляком" — (правда, иноді в урядових московських актах цей „Поляк" перевертається в „Турка-бисурманина"), то нам треба памятати, що старий гетьман в ґрунті речі, як цього не вимагала певна часова дипльоматична тактика, — стояв все непохитно на охороні і захисті козацької нації, з якою „на завжди присяга звязала його".

Григор Орлик ще 12 грудня 1734 р. залишив Крим, прямуючи до Версалю. В Марселі він занедужав й з лікарні 6 травня 1735 р. написав великий рапорт до Флері, в котрім аналізує

тодішній політичний стан в Европі в звязку з пляном акції на Україні [1]).

„...Хан дав численні докази свого співчуття інтересам Його Величности: він прихильно ставиться до козаків. Завдяки йому я міг своєчасно сповіщати п. Віленева про наміри й заходи наших ворогів. Ґенерал Вейсбах, командуючий російськими військами на Україні, писав ханови листа по російськи, переклад якого я сам зробив і надіслав п. Віленеву. В цім листі Вейсбах протестував проти того, що не дивлючись на мирний стан з Туреччиною, Татари нападають на російські кордони, підтримують аґентів безчесного Орлика (це так Москалі називають мого батька). Хан відповів московському ґенералови в дуже гідній формі. Він писав, що незнайомий з декляраціями, зробленими Портою московському резидентови, але він вважає, що суверенність Порти і трактат на Пруті нарушений Москалями, як вони втручаються в польські справи, як вони інтриґують між Запорожцями.

„Політика Великого Визиря відносно Московщини подвійна. Так з одного боку він обіцяв послови (Віленеву) зібрати численну армію в Румелії, заготовити збіже для неї; обіцяв також підтримувати у всьому мого батька з його запорожськими козаками. Він дозволив синови хана вступити з 20.000 військом на московську територію — з другогож боку дав строгий наказ хотинському паші не підтримувати хана і взагалі нічого не робити проти Москалів. Між тим це перешкоджує ханови в його головнім завданню — вигнати Росіян з України. Щож торкається мого батька, Порта дійсно видала йому 12.000 екю, щоби працювати між козаками, й обіцяла нічого не пощадити задля того, щоби Запорожці знов залишили Москаля. Одначе мій батько часто вказував Порті, що потрібно наказати ханови не чекати козаків, залишити їх у спокою на умовах трактату 1711 р., тоді навіть инші козаки, що живуть нині під Москалями, прийдуть до батька. Алеж доси на великий жаль не удалось добитися виконання цього прохання від Порти. Будемо сподіватися, що п. посол Віленев зуміє врешті переконати великого визиря, наскільки небезпечна для них Москва і наскільки через те важко бути в добрих відносинах з козаками.

„Батько в страшному горю, що Запорожці відмовились йому підлягати. Ця подія не дає змоги батькови використати дуже зручну конюнктуру не тільки для того, щоби дати доказ його від-

---

[1]) M. З. C. Cor. Pol. Turquie, vol. 107, f. 62.

даности інтересам Й. Хр. Велич., але також щоби пімститися за свою власну справедливу справу“.

Григор різко критикує тактику Віленева, який занадто мягко поводився з Портою і довів до того, що гетьман міг залишити Салоніки аж тоді, коли було пізно. Врешті Григор прохав у кардинала повновласти на ведення переговорів у Криму і навіть в Туреччині у справах, що відносяться до козаків, бо „критичний стан річей й далекий протяг між козаками і Версалем вимагає швидких вирішень“. Лист, який Орлик привіз від хана до короля, запевняв, що кримська держава й надалі бере до свого серця інтереси козаків.

---

7 травня 1736 р. Мирович з радістю сповіщав Григора Орлика в Парижі, що хан оголосив війну Москалям, що офензива на Україну починається швидко і 28 травня Порта в свою чергу оголосила війну Росії й цісареви.

Отже Франція добилася того, що не заанґажувавшись формальним союзом з Туреччиною, вона всеж довела до того, що турецька імперія підняла зброю проти обох ворогів її, і цариці й цісаря. В цій війні Флері хотів зруйнувати могутність обох державсоюзників.

В осени 1736 р. легкий корабель привіз в Константинополь з Марселю спеціяльного курієра від Флері, барона де Тота. Він мав інструкцію для Віленева: „Треба вжити всіх заходів, щоби Москалі не добилися вільного плавання на Чорному морі, від якого їх треба за всяку ціну віддалити. Порта повинна почати кампанію нападом на Україну, куди Поляки з радістю перепустять війська турецькі. Одночасно гетьман Орлик на чолі своїх Запорожців піде на Україну поруч з ханом і будуть кликати мешканців цієї країни скинути ярмо московської тиранії!“ [1]).

Таким чином війна проти Московщини, на котру 25 років чекав Пилип Орлик, в яку він вкладав всі надії на здійснення національних ідеалів України, стала доконаним фактом. І він спішить зарані все обговорити. Він заклинає Порту вплинути на Татар, щоби вони шанували українську націю й не поводилися як в 1711 р. До Флері й Віленева пише листи, де знов на підставі трактатів 1710—1712 вимагає від Порти диплъому заґарантованого Францією, як посередницею про те, що „козацька нація обох берегів Двіпра має бути вільною і незалежною“. На цьому у нього

---

[1]) Інструкція Тотови, M. З. C. Cor. Pol. Turquie 1736 з 6/VIII.

вийшов конфлікт з Поляками, конфлікт, на який архіви французькі не дають повної відповіди. Видно, що Поляки, хто саме, точно невідомо, протестували проти претенсій Орлика на Правобережже; 23 грудня 1736 р. він пише синови: „Я тремчу від жаху, від цієї гидкої політики розділу України. Таким чином знов бажають перешкодити визволенню козацької нації. О нещасна наша батьківщина!“ [1]).

Але хід військових подій змінив ситуацію. Турки терпіли поразки й від цісаря і від Москалів; в 1737 р. війна перервалася і в Немирові зїхався мировий конґрес. В світі турецьких делеґатів були переодягнені Французи Де Тот, Де Лярія й Пейсонель. Григор Орлик знов був в Криму при хані. Гетьманови повелося добитися знов таки завдяки Віленеву, що Порта в особі своїх делеґатів підняла питання про Запорожців, але російські делеґати, які були взагалі панами ситуації, стали лаяти Запорожців, про що два роки пізніще гетьман писав в листі до Січі. Немирівський конґрес був страшним приниженням для Туреччини: Росія жадала Кубані, Азова, Очакова, Кінбурна, Криму, Бесарабії; Молдавія і Волощина мали стати вільними державами з тим, що Росія все малаб змогу втручатися в їх справи. Цісар жадав Сербії і Боснії. Це був розділ Туреччини. 17 липня султан прохав посередництва французького посла.

Одночасно, як це бувало вже в Туреччині, нова хвиля енерґії обхопила країну, і здивований світ побачив в 1737 р. знов різку переміну успіхів на війні: вся Сербія була звільнена від Німців, Крим був евакуований Мініхом. 24 травня 1738 р. великий визир Веген паша виступив з Адріянополя на чолі нової армії, щоби перейти російські межі. У Відині 30 жовтня зустрінувся з Пилипом Орликом, якого викликав до себе. Авдієнцією у великого визиря Орлик залишився задоволенний, бо писав синови: „Великий визир приняв мене з усіми можливими почестями і гонором. Він розглянув зі мною всі справи, питав про сучасний стан Росії, чи варто продовжувати війну, чи козацька нація твердо рішена скинути московське ярмо. Він розпитував мене про Україну, про її природу і натуральні богацтва. Особливо він цікавився, наскільки можливо, що козацька нація визнає мене своїм головою. Я відповів йому, що сторона України дуже родюча у всіх відношеннях, має богато міст з фортецями, що цариця все удержувала на Україні 40 тисяч війська, що козацька нація дуже пригнічена, що вона шукає лише сприятливого моменту, щоби ви-

[1]) Cor. Pol. 1740, vol. 107, fol. 113.

магати стару свободу, що вона мені дуже віддана, що вона негайно стане під мої прапори, як дізнається про піддержку отоманської Порти. Великий визир заявив мені урочисто, що він й амбасадор французький, його друг, працюватимуть біля султана, щоби мене підтримано і що він сподівається реставрувати мене на Україні в моїх прероґативах шефа козацької нації“ [1]).

Але і з цього нічого не вийшло. Туреччина війни не продовжувала, а Франція, в руках якої були тоді ключі мира і війни, бажала замирення, щоби дістати в компензацію за посередництво від Туреччини нові капітуляції.

На початку 1739 р. біля Білграда почались мирові переговори під головуванням Віленева. Старий гетьман рішився особисто направитись у Білград, куди й прибув в лютім 1739 р.[2]). В оден з днів лютого відбулася зустріч Віленевя з Орликом. 10 років вони були в контакті, не знаючи особисто оден одного. Ми не маємо доказів, яке враження зробила на Віленева зустріч з Орликом; в своїх депешах він досить скупий на це. Гетьман розумів, що при тій ситуації нема змоги поставити на конґресі українську справу, але він настоював, щоби Віленев вніс в трактат пункт про козаків анальоґічний тому, що був в прутськім трактаті: „Це — казав гетьман — ясно вкаже, що Москалі не запанували ще на все над козаками“. Вірний оборонець української справи розумів добре вагу актів міжнародного права.

Віленев дійсно пробував вставити такий пункт, але Росіяне катеґорично відмовились і, наскільки можна судити по листуванню Віленева з урядом, страшенно лаяли при цьому козаків. Соловйов приводить з московських архівів лист Орлика до Запорожців в 1739 р., де він описує, як погано відзивалися московські делеґати на немирівському конґресі про козаків; ці слова „Запорожцы плуты и воры“ мабуть були повторені в Білграді [3]). Флєрі, якого сповіщав в цих справах Віленев, велів не настоювати на пункті про козаків, щоби не дратувати Москалів і не зірвати мира. Кардинал Флєрі хотів за всяку ціну покінчити життя з ореолом миротворця.

Таким чином, не повелося вставити в білградський трактат 3-го пункту прутського договору — „Москалі запанували на завше над козаками“. Проте через 42 роки Вержен, тоді міністр закор-

---

1) Лист з 1 листонада 1738 р.
2) Bibl. Nat. franç. 1791 про зустріч Віленева з Орликом.
3) Op. cit., vol. 20, 155.

донних справ Франції, розбираючи білградський трактат, вважав його головною хибою „мовчанку про Польщу і козаків“. Вслід за ним повторяє це історик кінця XIX в. Альберт Вандаль.

11 березня 1739 р. „в великій мізерії“ залишав гетьман Білград, прямуючи в Букарешт, де мав перебувати. Віленев всеж прохав великого визиря „приняти під увагу, що Москалі природний ворог Порти й тому все буде в інтересах її мати на своїм боці Запорожців“. І дійсно, переговори з Росіянами і цісарем тяглися ще — Мініх настоював на продовження війни; тому великий визир знов надіслав в Букарест аґу запевняти Орлика в протекції Порти. Тому то мабуть гетьман і надіслав листа до Запорожців, котрий вони надіслали нерозпечатаним до Мініха.

18 вересня 1739 трактат в Білграді був підписаний. Але проте назрівав конфлікт Росії з Швецією, і Орлик звертає свої очі в знайомий йому Стокгольм. Версальський кабінет кінчав війну на сході, але бажав, щоби Росія мала конфлікт на півночі. Сен-Северін, посол в Швеції, все робив, щоби викликати війну. Його піддержував у Версалі маршал Бель - Іль [1]), внук Фуке, що мріяв про великі війни, і противник обережної політики Флєрі. Бель-Іль познайомився з Григором Орликом, котрий переконав його про вагу і ґрандіозність завдання зруйнувати могутність Росії й звести на нівець працю царя Петра. Користуючись своїм особистим впливом на короля, Бель Іль вів русофобську аґітацію при дворі. Туреччині дано зрозуміти, що якби вона заключила союз з Швецією, це булоб дуже приємно французькому королеви. Швеція надіслала таємного аґента в Царгород, майора Сінклє а. Григор Орлик прибув також туди; старий товариш Сінклєра із Швеції, він зручно веде переговори між Віленевом, великим визирем і Шведами. В значній мірі завдяки йому. 10 листопада був заключений аліянс між Портою і Швецією. Сінклєр з Орликом поїхали спільно до Стокгольму [2]), але по дорозі Сінклєр був зарізаний віроломно на Шлеську московськими старшинами, а Григор Орлик вратувався завдяки своїй зручности. Він таки дібрався до Стокгольма і розвинув там таку акцію, що Сен Северин писав урядови: „Сам Господь Бог надіслав мені пана Орлика“.

---

[1]) Стосунки Бель-Іля з Григорем Орликом заслугують осібного розділу.

[2]) Це в перший раз взагалі в історичній літературі ми маємо змогу установити, що товаришем Сінклєра був Григор Орлик. „Revue historique“ в одному з своїх номерів має видрукувати нашу арґументацію відносно цього питання. Зазначу тут лише, що він був під чужим іменем Connorier.

Швеція оголосила війну Московщині; Орликови було обіцяно в разі побіди поставити на конґресі українську справу. Сен Северин з свого боку обіцяв теж. Отже в цей час гетьман знов надіслав листа до козаків, вже до нової Січі. Це мало бути вже в 1740 р., копія листа не захований, але з переписки з сином видно, що Пилип Орлик нагадував козакам про „славної памяти короля Карла XII, вірного протектора Запорожського Війська".

Швеція мала з початку успіх, і новий французький посол в Константинополі Кастелян, перед відїздом між иншим писав 7 січня 1741 до короля: „Що торкається п. ґенерала Орлика я буду керуватись бажаннями Його Еміненції і засобами, які мені вкаже пан Віленев" — настоював перед Портою, щоби вона на підставі союзного трактату оголосила війну Росії. Григор Орлик знов перебував при ньому; це він інформував Кастеляна про стан на Україні. Тому Неплюєв писав в Петербурзі: „Кастелян внушаетъ, что въ Украйнѣ вспыхнулъ бунт и вся Малороссія ждетъ удобного случая къ возстанью, что Порта должна воспользоваться этими обстоятельствами и сдѣлать диверсію въ пользу Швеціи" [1]). Це справді є мова листів і меморіялів Орликів до французьких достойників!

Але незабаром Швеція була побита, трактат в Або ще більше знищив її силу. На цей раз гетьманови не було звідки чекати конфлікту. Він ніби тільки жив, поки була надія на визволення рідного краю. Йому пішов вже 70 рік. Сили вже залишали його. 30 серпня 1741 він надіслав великого листа до Флері, прохаючи на далі оказувати протекцію синови й всій козацькій нації, бо „якийби малий інтерес не уявляла справа козацької нації в великій машині, якою Ви так розумно й ґеніяльно керуєте, одначе неоспоримі права цієї нації на Україну, узурповану московським势 пануванням, ярмо, котре на неї наложили, що становиться з кожним днем більше і більше невиносимим — все це примушує мене виконати свій довг й мої вірні обовязки, котрі я приняв на себе під час вибрання в гетьмани. Ніколи я не перестану шукати всіх леґальних засобів, щоби заявляти мої права й права моєї нації на Україну"...

До цього листа гетьман знов приклав копії грамоти Карла XII з 1710 р., диплому султана, трактату з ханом, цілої низки листів від Віленева — одним словом всі міжнародньо-правні докази його прав на Україну. Тим самим він вказав нащадкам, в якому напрямі треба вести боротьбу за здійснення національного ідеалу.

[1]) Op. cit. vol. 20, ст. 72. 274.

Це була його лебедина пісня: до останніх днів він залишився вірним присязі, складеній 32 роки тому назад в Бендерах: „...милость, вѣрность и печаливое ку отчизнѣ малороссійской матцѣ нашой, о добрѣ оной посполитом, о цѣлости публичной, о розширенью прав и вольностей войскових, старанье, сколько сил, разуму и способов станет, мѣти“...

Писано на еміґрації, Париж 1920 –1921.

ДОДАТКИ.

1. Дипльом султана Ахмета Пилипови Орликови, 1712 р.

Diplôme du Grand Seigneur Sultan Achmet qui assure à l' Hetman Orlick la possession de toute l' Ukraine, traduit de l' original par le sieur de Laria, interprête du Roy, dédié au Cardinal Fleury.

Ce noble signe, orné des marques impériales est pour notifier que le plus glorieux d' entre les grands de la Religion de Jésus Philippe Orlick Hetman des Cosacques qui habitent l' un et l' autre rivage de Borysthène, de même que de la Nation Zaporovienne, dont la fin soit comblée de toute sorte de bonheur, a envoyé en qualité de ses ambassadeurs auprès de nous, les très honorés et distingués Seigneurs: les nobles Constantin Kosia, ataman Kochowy de l' armé Zaporovienne, Dmitri Horlenko gouverneur de Prilyki, Kilim Dolhopoli, Juge général de l' Ukraine, Grégoire Hertzig, maître général des camps et armées, et Kyryl, colonel; lesquels s' estant rendus à Notre Porte de félicité, nous ont suppliés de leur accorder les conditions suivantes.

Or, en consideration de l' obéissance qu'ils témoignent avoir envers cet Empire.

1° Qu'il leur fût libre d' élire et de déposer leurs Hetmans.

2° Que personne autre qu'eux ne puisse s'interesser aux affaires de leur nation dont la direction leur serait affectée.

3° Que sous le prétexte que les cosaques des deux rives et les Zaporoviens seroient soumis à la Porte, l'on ne puisse point exiger d' Eux le kharag ni aucun autre impos ni charges d' aucune nature.

4° Pourveus qu'à l' avenir la susditte nation cosaque et zaporovienne soit ferme stabile et constante dans ses promesses, l' on ne s'enquerera point de rien qui les concerne et les ne pourroient point être molestés ni vexés à l' occasion de leurs terres. Leurs marchandises qui viendront trafiquer dans nos États payeront seulement le droit de douane de leurs marchandises et autres effets qu'ils porteront et rien de plus. Sur la prière des dits ambassadeurs cosaques et zaporoviens et à la requisition du très magnifique Khan des Tartares Deulet Gierey Khan dont la puissance soit soutenue à perpetuité, nous avons donné notre consentement imperial pour les articles ci-dessus expecifiés sous la condition pourtant que lorsque nos armés victorieuses et innombrables iront porter

la guerre vers les regions du Borystène, les dittes nations joindront autant des trouppes qu'il leur sera possible aux notres et agiront entout unanimemens.

C'est à les conditions que nous avons donné et fait délivrer ce diplôme impérial et avons consentis aux conditions et articles ci dessus expecifiés que nous voulons qu'ils soyent exactement executés, et pourveus que les dittes nations soyent permanentes et constantes dans ces prommesses, il ne sera jamais rien fait de notre part, de cela des notres glorieux successeurs, de leurs visirs ministres, ni autres personnes qui puisse y porter aucun atteinte, au contraire Eux de même, que Leurs enfents recevront toujour des particulieres faveurs de notre glorieuse maison, qui Les a pris sous l' ombre de sa protection, qu'on le sache ainsi.

Et pour garant des touts les engagements le fils ainé de l' Hetman sera mis en ôtage entre les mains du Khan des Tartares.

Donné à la ville de Constantinople dans le milieu de la lune de zilkade, l' an de l' Egire 1123.

II. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика з 4 квітня 1712 р.

Au nom du Père, du Fils et du Saint-Esprit. Les princes jaloux de leur réputation et de leur gloire. exposés plus que les autres hommes à la vue et aux jugements du public, se regardent par cette raison, comme responsables à ce même public, des motifs de leur conduite et de leurs démarches, quoique d' ailleurs ils ne soient comptables qu' à Dieu seul de leurs actions. Dans cet esprit nous avons cru devoir informer les Rois, Princes, Républiques et autres états chrétiens des raisons qui m'ont porté à venir dans l' empire ottoman et à prendre aujourd'hui les armes contre le tsar Moscovite, ne doutant plus que cette démarche ne soit mal interprétée par plusieurs, surtout par ceux qui ignorent la justice de notre cause, ou qui sont prévenus par les artifices de nos ennemis. Nous pourrions dire d' abord que nous avons cru ne pouvoir manquer en suivant les vestiges et les exemples de feu général des cosaques Jean Mazeppa, notre predécesseur de la glorieuse mémoire, dont les grandes qualités. les vertus et piété chrétienne ont été assez connues dans le monde. Nous savons d' ailleurs qu'il est du droit naturel de se tirer de l' oppression et de travailler à recouvrer ce que l' injustice et une force supérieure nous ont enlevé; personne n'ignore le traitement que nous avons reçu de l' empire moscovite.

Personne n'ignore que l'illustrissime hetman Bogdan-Chmilinski, d'immortelle mémoire, de sa propre volonté, sans être obligé. a soumis le peuple ruthène et la nation cosaque à l'empire moscovite. Et dans le pacte solennel le czar moscovite Alexis Michailevitch a confirmé par serment de garder à perpétuité sous sa protection la nation cosaque et le peuple ruthène. Personne n'ignore qu'après le décès de l'illustrissime hetman Bogdan Chmilinski de la pieusse mémoire, l'empire moscovite viola de différentes manières les lois et les libertés de la nation cosaque, confirmées par lui-même; le czar moscovite voulait réduire en ésclavage le libre peuple ruthène.

Personne n'ignore que le czar moscovite Pierre désirait transfermer les libres cosaques en une armée régulière, et violer nos lois

et libertés et même exterminer à parpétuité l'armée zaporogue. Alors l'illustrissime hetman Jean Mazeppa de pieuse mémoire, pour défendre les droits de sa patrie, pour sauvegarder l'armée zaporogue se donna à la protection du sérénissime roi de Suède. Il suivait en cette tactique l'exemple de son prédécesseur de pieuse mémoire l'hetman Bogdan Chmilinski, qui s'unit avec le sérénissime roi de Suède Charles par une entente et une alliance d'armes pour la délivrance de sa patrie du joug polonais, sous lequel gémit alors le peuple ruthène.

La nation cosaque gémit sous le joug tyrannique de Moscou depuis la funeste bataille de Poltawa et n'aspire que pour rentrer dans la liberté.

Après la mort de l'hetman Jean Mazeppa, de pieuse mémoire, à Bender, l'armée cosaque avec l'aide de Dieu et la protection du sérénissime roi de Suède m'ont élu selon les lois anciennes comme nouvel hetman. Bien que la conjoncture est très lourde en ce moment grave et fort périlleuse, je consentis à prendre cette tâche immense, de gouverner avec l'aide de Dieu dans les intérêts publics de notre très chère patrie de l'armée zaporogue et de toute l' Ukraine Aussi j'acceptai cette dignité qu' à la condition que le sérénissime roi de Suède assurât à la Nation cosaque de revendiquer ses droits sur les Moscovites; et pour cet effet ce sérénissime roi de Suède déclara par un diplome solennel qu' il ne mettrait pas le armes bas ni entrerait en aucune sorte de négociations avec la Moscovie sans y comprendre les intérêts de la nation cosaque.

Cependant ny l'ambition, ny le zèle même que nous avons pour notre chère patrie ne nous ont rien fait faire de contraire que notre devions et nous, en qualité de la nation chrétienne, le grand Seigneur nous assurant per le traité solennel d'alliance qu' il vient de conclure avec nous, traité si honorable et si avantageux pour une nation chrétienne, que les ministres de la Porte ont déclaré, n'en point trouver d' exemple de cette nature dans leurs histoires et leurs registres.

Sa Hautesse nous assurant que son dessein n'est pas de conquérir et de réunir à son empire l'Ukraine mais de rétablir cet état dans l'ancienne constitution de leur gouvernement pour mettre une barrière entre l'empire ottoman et les etat du czar moscovite, leur voisinage étant l'occasion de grandes et sanglantes guerres; ainsi si nous paraissons d'abord à coté d'un corps de troupes ottomance on ne doit pas juger par là que nous nous réunissions aux Turcs pour leur faire faire des conquêtes sur les chrétiens, mais ce n'est qu'en attendant que nous puissions commander toute l'armée cosaque pour travailler avec l'aide de Dieu à délivrer notre chère patrie du joug sous lequel elle gémit depuis tant d'années.

Nous ne pouvons voir de sang-froid, les maux dont notre chère nation est accablée, la violation de ses droits en tant d'articles, nous n'agirons pas par un sentiment de vengeance mais nous sommes conduits seulement par un motif de la justice et selon le droit qui permet à chacuna de défendre sa propre cuse et son propre but. Nous nous déclarons par la innocent du sang humain qui pourrait être répandu et pour montrer cependant qu'on ne s'éloigne pas des bons offices des princes

chrétiens, il est stipulé dans un article de notre traité avec le roi de Suède que quand avec l'aide de Dieu on aura rétabli la nation cosáque dans ses droits, on ne refusera pas la médiation des puissances impartiales pour le réglement des limites et le justement des autres difficultés qui pourraient se rencontrrer.

Enfin quelque succès qu' ait notre entreprise et quel que soit le sort des armes que nous croyons devoir prendre avec justice, nous aurons la consolation d'avoir travaillé au péril même de notre vie, pour la gloire et l'avantage de notre chère patrie et d'avoir fait connaître à toutes les personnes équitables, la droiture de nos intentions et la justice des motifs qui nous font agir.

Fait à Demotica
le 4 avril 1712.

Général des
Cosaques Zaporogues
P. D'Orlik.

З життя українського духовенства львівської епархії в другій пол. XVIII. в.

(На основі візитацій М. Шадурського 1759—1763).

Написала ***Мелянія Бордун.***

Лев на Шептицях Шептицький, львівський митрополит, повідомляє пастирським листом, даним в Монастириськах дня 26. вересня 1759 р. деканів своєї епархії, що відбудеться ґенеральна візитація. Сам митрополит по причині ріжних перешкод не може сповнити сього пожиточного і богоугодного обовязку і на своє місце назначує ґенеральним візитатором о. Миколу Шадурського. Він дає йому владу візитувати церкви і парохії, і загалом все, що з права і звичаю підлягає зверхности духовній, — інформуватися про поведення і життя парохів і їхніх парохіян і по приписам замойського синоду винних карати і здержувати від злого. Деканам приказується в імя святого послуху розіслати відписи сього листу по всіх парохіях і монастирях, так мужеських, як і жіночих. Парохам поручається сей лист відчитати по три рази в церкві перед зібраним народом, а відпис його прибити на церковних дверах. Вкінці взивається вірних, щоби в часі візити громадно збиралися, щоби дати візитаторови потрібні інформації та вислухати християнської науки.

Ґенеральний візитатор Микола Шадурський, апостольський протонотарій і суддя, делеґат у справах за двором митрополита, виконав свою працю протягом 1759—1763 рр. Вислід її зібраний в шістьох грубих томах, що знаходяться тепер в бібліотеці Національного Музея ім. Шептицького у Львові. Переглядаючи ті старі, пожовклі листки, писані гарним, читким письмом, хоч ріжними характерами, муситься прийти до пересвідчення, що ґенеральний візитатор сповнив незвичайно сумлінно своє діло. Він звидів всі парохії львівської епархії з їх церквами і землями, оглянув книги, ризи й образи; розслідив всілякі грамоти ерекціо-

нальні і презентаційні; вивідався про поведеннє і знаннє парохів, вислухав скарг покривджених, розсудив спорячих, наложив кари на тих, що провинилися. Після візитації кождої парохії зокрема і кождого деканату, він видавав реформаційні декрети, де поміщував свої помічення, поручення і засуди. Помічення робив ґенеральний візитатор самостійно, але його розпорядження є тільки відгомоном і повтореннєм розпоряджень і поручень митрополита Льва Шептицького і попередника його Атаназія, які всіми силами змагали до всестороннього двигнення українського клєру в Галичині і видали завзяту боротьбу всім темним силам, що стояли на перепоні поступови духовенства. Сі декрети становлять найцікавійшу частину візитацій. Декотрі з них читається просто з захопленнєм як повісти давно минулих днів.

Повні життя і ріжноманітности стають перед нами постати давних парохів і їх парохіян зі всіми своїми прикметами і хибами, зі своєю грубою темнотою і своїм змаганнєм до світла. Бачимо священиків, що задивлені в свої душпастирські обовязки ревно працюють в Христовій винниці, бачимо инших, що пильнують більше корчми, як церкви. Статочні братчики заходяться коло придбання церковного добра, несумлінні пропивають церковні гроші. Дяки учать діти і дзвонять на хмари. Баба знахорка лічить чарами хорих. Циган ворожить дівчатам на Андрія. Українка, що віддалася за Поляка, зневажає обидливими словами свій обряд і нарід. Черці в самітних келіях працюють, моляться і мріють про вічне щастя. — Богато бачив в своїй подорожі ґенеральний візитатор, можна сказати пізнав всесторонно життя-буття тодішніх священиків і їх прихожан. Він стрінув богато ревних душпастирів, яким у своїх декретах подав похвалу і обітницю нагороди в небі, стрінув доволі таких, яких мусів зганити і засудити на кари, а найбільшеж таких, про яких, як сам зазначує, не дасться нічого особлившого сказати.

Підімо слідами ґенерального візитатора, познайомитися з деякими давними панотцями, що тоді були одинокими моральними провідниками села. Наше село в половині XVIII століття мало чим ріжнилося від нинішнього. Життє було так само одноманітне, як сьогодня. Чергується зима з літом, сійба зі жнивом, праця зі спочинком. В давнину село було ще тихше, ще спокійнійше, ще більше відокремлене від світа. Щож було робити священикови, серед сеї усипляючої тишини? Байдужні механічно сповняли свої обовязки і попадали в сонну дрімоту, були се ті, про котрих писав ґенеральний візитатор: „нічого особливого не дасться ска-

зати"... Инші занималися господарством, або по ярмарках та в чарці шукали розривки і розради. Але люди ідейні зпоміж духовенства, що не могли свойого труду посвятити ширшому загалови, бо не було тоді ніяких відповідних до сього орґанізацій, віддавали ціле своє життє своїй парохії і своїй церкві. В декретах читаємо часто імена ревних священиків, що з батьківською печаливістю дбали про добро повірених собі душ і не жалували свого майна і труду, а навіть здоровля, щоби гарно побудувати і гідно прикрасити церкву, „свою обручницю".

Візитуючи парохії, Шадурський в першій мірі звиджував церкви і тому опис церков і утвари церковної занимає перше місце у візитаційних протоколах. Опис церков дає ґенеральний візитатор лишень дуже побіжний і шабльоновий, каже з чого вони були збудовані, кілько мали бань, кілько дверий, чим були криті, от і все. Правда, про одні висказується з захопленнєм, називаючи їх величавими, а инші своєю структурою нагадували йому (по його власним словам) шопи, а навіть хліви, і не дивниня, бо бачив у своїй подорожі кілька церков, критих соломою, без вікон, підлоги і стелі. Та хоч з описів ґенерального візитатора тяжко булоб сказати щось докладнійше про архітектуру старинних церков, все таки бачимо, що було немало парохів, які власним заходом і навіть власними коштами поставили гарні святині, як се було в Черниховї, Скнилові і Теребовлі[1]). І таких фактів

---

[1]) В декреті виданім в селі Черниховї читаємо таке: „Z obfitym umysłu swego ukontentoweniem widząc cerkew parochialną, tak foris co do struktury, iako et intra co do ozdoby, niemałym nakładem opatrzoną, a w tym tu kraju z innemi wspaniałością in superficie nieporównaną, consideratoque eo, iż W. X. Stefan Biliński właśnie swoim staraniem onę ad eius modi esse przyprowadził, y żeby jej per viciniam rezydencyi swoiej przedtem in confinitate z cmentarzem zostającej (broń Boże) ogień nie zaszkodził, opodal na wieś, gdzie teraz mieszka, chociaż z krzywdą swoją, przeniósł się"... XIX, 448

В Скнилові візитатор висловлює похвалу пароховн: „przyznawszy we wszystkiem wynaleziony porządek staraniu y zabiegom W. X. Łukasza Kiernickiego, loci parocha, który zdrowia y dobytku swego na wystawienie oncy wspaniale na przybranie zewnątrz ozdobnie niemało łożył". XXIII, 95.

В Теребовлі „z niemałym serca swego ukontentowaniem widząc tę stą bazylikę i dzwonicę przy niej bez pryncypalnego w szczególności fundatora, industria et sollicitudine W. X. Antoniego Rymbały, parocha loci wspaniale wymurowane, decentique ab intus et extus ozdobione, sprzętem i dzwonami dosyć licznemi i dużemi uprowidowane, in vim korrespondującej satysfakcyi onemuż i wszystkim ad id operis przykład-

є дуже богато, можнаби вичислити цілий ряд імен священиків, котрі поклали великі заслуги при будові церков.

Але немало було таких сіл, де церкви були крайно занедбані, де нехарність і нелад переходили всякі межі, де парохи зовсім не журилися своєю церквою [1]).

По описанню церковного будинку візитатор переводив ревізію церковного інвентаря; тут знову мав богате поле до найріжнороднійших помічень. Він вглядав у найменші дрібниці і ніщо не заховалося перед його очима. Порозривані книги, подерті фелони, поваляні обруси, а навіть павутиннє над образами не уйшли пильної уваги ґенерального візитатора. В декретах видавав відповідні дрібничкові поручення і в них показався вельми практичною людиною, н. пр. коли оправити церковні книги при-

nym wieczną w niebie rekompensę od sprawiedliwego dzieł dobrych płaty Boga wygotowaną obwieścił i o tej w swoim czasie osiągnięciu ichże wiarą dobrą upewnił". XVIII, 234

[1]) Напр. в Гайворонці „po uczynionej w cerkwi hayworońskiej rewizyi wynalazszy całą do upadku pochyloną, słomą pokrytą, y z wierzchu przedziurawioną, a mianowicie w ołtarzu nad mensą niedobrze opatrzoną, tak dalece iż podczas przepadających deszczów ulterius w niey D-na citra periculum peragi nie mogą, a do tego antemis we trzech miejscach od mysz znacznie poprzygryzany ad exercitium missae sacrificii stał się niesposobny". XVIII, 19.

В Бертниках „adinvento statu cerkwi parochialney bertnickiey quam desolatissimo, y upatrzywszy ją bardziej do szopy, niżeli do świątnicy bożej podobną, wewnątrz ciemną, extus pod słomą, całą bez posadzki, na zasów drewniany zamczystą, in circuitu (prout moris est) ani ogrodzoną, ani okopaną, słowem nic w sobie, coby chrześcijaństwo jure parochiae do niej należące commendaret, nie mającą. W której insuper mensa ołtarzowa tam y sam facile mobilis pod brudnemi y grubemi płatami nawskróś przeciekła", XIX, 572/3.

В Жабні: „Upatrzywszy circa revisionem cerkwi parochialnej żabińskiej wielorakie nieporządki, mianowicie ex quadam aviditate et supina inattendentia W. X. Bazylego Dudczyńskiego, parocha tamecznego wynikłe, jako to iż w niej samej z gont ultimo opadłej miejscami porysowanej, wilgoci i błota pełnej, żertownik szczupły i nieprzybrany, obrazy stare z farb opełzłe, drzwi popsute i bez żelaznego zamku, dzwony nad prytworem, nie na dzwonicy wiszące, na mensie tuwalnie poplamione, apparatów mało i te poszargane, płaszczenicy, bursy i posadzki wcale nie masz, coby wszystko dawno in suo esse stało, gdyby był rzeczony X. paroch gontów cerkewnych na reparacyą domostwa swego w Pomorzanach kóp kilkanaście nie wyexpensował, tarcic z cerkwi na ułożenie ścieli w rezydencyi swoiej nie zebrał, pieniędzy lat temu ze dwanaście za miód cerkewny, od żony swoiej przedany, u siebie nie zatrzymał". XIX, 40.

казав коштом дяків, бо тоді будуть книжки шанувати і не будуть вивертати їх з коріння, щоби не наразити себе на видатки. Де инше поручав понаправляти старі фелони, або подерті переробити на епитрахилі і воздушки, покупити тонкі обруси, де їх не було, нечисті випрати, очистити з бруду мирниці, пообмітати павутиння, прибити міцнійший замок до церковних дверей, вирізати обширнійше вікно, щоби доходило більше світла, перетопити або заміняти розбитий дзвін і инше. Де в церкві був лад і порядок, візитатор стрічав пароха „веселим духом“, „мило“, „з вдоволеннєм“. Але винуватим не щадив догани і церковних кар[1]).

Дальше візитатор описував ще парохіяльні ґрунти, переглядав ерекціональні і презентаційні грамоти і переходив до характеристики пароха. Особа пароха відгравала може найвизначнійшу ролю в цілій візитації і була осередком всіляких справ. Тут маємо нагоду за ґенеральним візитатором пізнати найріжноріднійші типи людей, дбалих і недбалих, учених і неуків „in crassa simplicitate“, ревних душпастирів і таких, що „вівці собі повірені не стерегти, але стригти привикли“ (XIX, л. 139).

Шадурський старався вглянути в суть всіх справ, злучених з особою священика, а його увагу занимали не тільки загальні відносини, які заходили між парохом і громадою або двором, але і приватне життє священика підлягало строгій цензурі ґенерального візитатора. Він вглядав у все, навіть у родинні справи і домашню господарку. В кождім випадку, де запримітив що не-

[1]) Напр. в Доброводах „po uczynionej rewizyi cerkwi dobrowodzkiey, która ex incuria et supina negligentia W. X. Symeona Czekanowicza, loci Parocha, cała od ptactwa ab intus gnieżdżącego się zeszpecona, bez posadzki, y należytego w sobie ochędostwa, abominationem desolationis wschodzącym prezentuje, że tak obruśy na prestole podziurawione, jako defectus olei w myrnicach, y inne nieporządki same przez się tegoż Parocha inculpant, za winnego uznawszy na rekollekcye dwoniedzielne do Zarwanicy, w miesiącu teraznieyszym wypełnić się mające, et ad fiscum Officii sui na grzywien 5 kondemnował. Melioracyę zaś wyżej rzeczonych defectów, y większą super introducenda munditie do świątyni bożey pilność onemu i parafianom jego serio zalecił, y aby okna, przez które ptactwo do cerkwi wlatuje, w iednym tygodniu poreparowali, do cmentarza fórtkę dali, y o posadzkę intra annum postarali się, sub poena interdyktu mieyscowego przekazał“. XVIII, л. 13.

Подібно в Золотниках „zastawszy mensę obrusami bardzo brudnemi y woskiem poplamionemi przykrytą, tudzież około myrnic na żertowniku nieochędostwo, za to culpabilem W. X. Stefana Nemyrycza, parocha loci uznał“. XVIII, 20.

відповідне або негідне, старався лихо направити, поучити несвідомих і спровадити на дорогу обовязку. Парохів, що провинилися чимнебудь, візитатор карав грошевими гривнами і ріжними церковними карами.

В Мозелівці візитатор зустрів пароха Якова Сулятицького „з женою своєю міцно запитих“, так що не міг приступити до візитації. В церкві було безладдє і нехарність. Візитатор засудив пароха „на дисципліну, яку має виконати зараз через псалом Miserere, і на двонедільні реколєкції у Зарваниці та 5 гривен кари“ (XVIII, 14). Парох Година, Григорій Гаванський, з жінкою запивається, їздить по ярмарках і там робить всякі „історії“ [1]). О. Іван Ринкевич з Озерян більше пильнує коршми як церкви [2]). Парох Глібова „підпивши має звичай гіпохондризувати, руками розкидати і щонебудь говорити“ (XXII, 21). О. Іван Єднак з Налужа не тільки віддається пянству, але й залюбки танцює по домах парохіян [3]). Инші парохи гіршать нарід своїми сварками і бійками. (XXIII, 326).

---

[1]) „W. X. paroch Grzegorz Gawański pijaństwem się bawić, po iarmarkach z żoną swoją włóczyć się, historye nie tylko w swojej parafii, lecz i po sąsiedzkich wsiach i miastach przez walki, bicia się i nieprzystojne dyskursa, z któremi piany, et sub actum praesentis visitationis obszerniej popisywał się, zwykł czyn ć. Do Kijowa lat temu kilka, nescitur quo fine, iezdził, caeteraque absurda mianowicie z pijaństwa wynikające, o czym in circuitu fama volat, popełnił“. XIX, 5.

[2]) В Озерянах „cerkew parochialna eius loci iako sama w sobie należycie opatrzona, tak et in numero parafian iakożkolwiek zamożnych profitująca, mogłaby nad inne w porządku eminere, gdyby W. X. Jan Rynkiewicz jej rządca usilności i starania do tego przyłożył, ale że więcej karczmy, niżeli świątyni bożej, częściej kieliszka niżeli kielicha zwykł pilnować, przeto in suppelectilem ecclesiasticam nieochędostwo i różne defecta, in oeconomiam domesticam spustoszenie i ostatnie wkroczyło ubóstwo, a co największa periculum zguby dusz in gregem onemu powierzonych tuż imminuit, któremu pro modulo władzy niniejszej subveniendo, najprzód W. X. Rynkiewicza wielekroć za pijaństwo i teraz corporaliter skazanego, aby najmniej niepoprawnego, iako formalnego piiaka ac perinde nic prawie, quod est status eius, nieumiejącego ab exercitio omnium ordinum do dalszej solius saedis ordinariae dyspozycyi suspendował“. XIX, 579/2.

[3]) „W. X. Jan Jednak o pijaństwo a raczej w tym niepoprawę, tudzież o różne inkonweniencye, iako tańce publiczne po domach parafian z zgorszeniem ich, częste z różnemi bójki, niepilność co do nabożeństwa, został zkonwinkowanym, a do tego wszelka w cerkwi indyspozycya i nieochędostwo wynalezione, onego quinplurimum reprehendunt, ile że zamiast przygotowania się w sam dzień wizyty w karczmie za-

І так посипалися щедро на голови нетверезих панотців з рук ґенерального візитатора гривни, реколєкції, дисципліни і бичовання, бо поставив собі за головну мету викорінити пянство зпосеред духовенства[1]). В тійже ціли поручав деканам заводити тайних цензорів, якіб по ярмарках і коршмах слідили священиків[2]). І в сій справі ішов Шадурський слідами своїх зверхників. Митрополит Атаназій Шептицький в своїм посланню з дня 24 мая 1739 р. між иншим приказує, „щоби духовні по торгах і ярмарках з жінками до коршем не заходили". Те саме повторяє митрополит Лев Шептицький в посланню з дня 15 мая 1750 р.

Ґенеральний візитатор старався не тільки викорінити пянство, але загалом здержати священиків від всього, що не лицювало з гідністю духовного стану, чи то були невідповідні заняття чи непристійне поведеннє. Парохови с. Харабузне, що був завзятим господарем, візитатор не дозволив ходити самому за плугом та їздити на нічліг з кіньми[3]). О. Михайло Гаикевич, зрештою зразковий парох Ярчівець, дістав напімнення, щоби не

bawił i pianym irrecenter suo coram officio stawił się, pro his ac aliis onego culpabilem et in tanta nec per psalmum miserere castigandum uznał, ad effectum zaś corrigibilitatis na rekollekcye czteroniedzielne przy cerkwi s. Mikołaja trembowelskiej po świętach zmartwychwstania pańskiego w tydzień zasieść et interruptim circa mortificationes corporis kontynuować się mające osądził". XVIII. 200.

1) „Pro primo objecto in reformandis to sobie założywszy, aby piaństwo e medio duchowieństwa radicitus wyplenione zostało". XXIII, 45. Який пострах поширився між духовенством з приїздом візитатора можемо здогадуватися по тім, що парох Сновидова, о. Теодор Мільцевич, утік з дому перед Шадурським: „Sub actum terazniejszej wizyty prae metu poenarum z domu uciekł". XIX, 623.

2) „Przewielebny X. Dziekan constituat censora skrytego iednego lub i dwóch, którzyby włóczących się po iarmarkach i gospodach, nieprzystojnie tym bardziej zapijających i zgorszenia czyniących notowali, a o to okonwinkowanych ex amore solius justitiae et honestatis dyscypliną lub grzywnami karali". XVIII, л. 85 об.

3) „W. X. Filipowi Chomickiemu parochowi tamecznemu (село Харабузне) in crassa simplicitate i w robotach tylko gospodarskich całym sobą zatopionemu, przyznał, od których onego ex parte przynajmniej chcący abstrahere, aby nigdy sam za pługiem (iako to observatum było), nie chodził, na noclegi z końmi nie jeździł i robot stanowi swemu nieprzyzwoitych nie robił pod karami in Synodo Zamosciana i konstytucyach dyecezyalnych opisanymi i za każdy raz pod karami 10 grzywien zakazał". XIX, 48.

курив тютюну в присутности парохіян, бо нарід тим дуже соблазняється (XIX, 518).

Що більше — заборонено священикам їздити на одному возі з своєю жінкою; секретні цензори і деканальні інстиґатори мають доручення нотувати такі провини парохів!

Убрання духовенства підлягало також строгій цензурі. Богатьох парохів дістало упімненнє, а навіть кару за те, що презентувалися „non in habitu competenti“. Декани і деканальні інстиґатори дістали приказ ужити на неслухняних кар і репресій і ними присилувати їх до ношення приписаного одягу[1]).

Як зазначено вище, ґенеральний віиитатор звертав також пильну увагу на родинні справи і на домашню господарку підчиненого собі духовенства. Деяким священослужителям поручив „здержувати злобу своєї жінки“. Иншим приказав „жінку свою любити подружньою любовю“. Одним казав вислати діти до школи, другим розігнати фамілію, яка пообсідала церковні землі. Але найбільше клопоту мав зі священиками вдівцями, які по втраті законних дружин шукали щастя де инше[2]).

---

[1]) В Кодмерині „Powziowszy informacyą, iako W. X. Teodor Szewaga, paroch eius leci non in habitu competenti, ale w niebieskim kitajkowym żupanie et male tonsus, o włosach długich, zwykł etiam na publicznych miejscach znajdować się, za co luboby ad mentem constitutionis dioecesanae immediate powienien być na grzywny skazany, nihilominus, że onemu undique o dobrych obyczajach i statku wiary godne assistunt testimonia, compatiendum tantisper sentencyował, interea, aby odtąd w sukni stanowi jego przyzwoitej, zwłaszcza inter popularitatem wychodził czyli wyjeżdżał“. XIX, 619/2.

„Przewielebny X. Dziekan (зарваницький) ad mentem konstytucyi tegorocznej dyecezalnej, co należy do przystojności stroju kapłańskiego, spuszczanie włosów, mocno attendet, i oddziś osobliwie na tych, którzy mogliby byli dawniej suknie i obuwie juxta formam demandatam kazać sobie porobić, kary pięciu grzywien nałożył“. XVIII, 84 об.

Поручення золочівському інстиґаторови о. Іванови Барутовичеви: „aby włóczących się i upijających, czyli też z żonami na iednym poieździe scandalose przyjeżdżających kapłanów w tym przestrzegał i do wyższej zwierzchności donosił, pijanych z szynkownych domów, etiam adhibitis ad id sociis, wyprowadzał, kożuchy siermieżne, opanczy, kuczmy, czapki świtne, także i buty dziegciowe z nich zabierał, i za te sprzedane pieniądze in pios usus udzielał. Circa injunctam disciplinam pobłażać lub niepotrzebną nad kres sprawiedliwości kommizeracyą uwodzić się nie ważył, sub nexu concientiae go obowiązał“. XXI, л. 138 об. 139.

[2]) Парох Боршева дістає порученнє: „żonę zaś swoją złości pełną, aby z parafianami kłótni nie wszczynała, w prynosach cerkewnych nie-

Вища духовна влада бажала не тільки морального, але і матеріяльного двигнення сільського духовенства, зрештою зовсім справедливо, бо моральний і просвітний рівень міг піднестися лише тоді, коли мав оперте о добробут матеріяльний; тільки заможнійші священики могли дати своїм дітям вищу освіту і ліпше виховання. І тому то ґенеральний візитатор так пильно вглядав в справи домашньої господарки. Хвалив дбайливих і господарних, ганив тих, що не вміли провадити „curam oeconomiae domesticae“ [1]).

Причиною богатьох недостатків, які запримітив ґенеральний візитатор, була в першій мірі темнота, яка, як відомо, панувала тоді майже загально посеред сільського духовенства. Навіть найгарнійшим парохам мусів ґенеральний візитатор часто

---

wymyślała, powściągnął, i sam z matką swoją jako najprzystojniej ob chodził się, braci zaś rodzonych obydwóch precz od się oddalił, pod karą dyscypliny nakazał“. XXI, 289.

О. Гнат Підсонський, парох Данилович, „wszedłszy w ścisłe przystawanie z Hanuśką Krawczychą, wdową, malae cum eadem conversationes zaciągnął, wzajemnie siebie często nawiedzając, na jednym wozie do pobliznych miast jeździli, zboczywszy trochę z drogi, miód pili. Za to na rekolekcye sześcioniedzielne in carceribus circa Rmum oficium Brzezan. reperiundis cum disciplina per psalmum Miserere co piątek osądził“. XIX. л. 524—528.

Більш обережний був парох Волиці, о. Семен Мігович про якого ходили тільки неясні чутки і ґенеральний візитатор дає йому раду, щоби „przez powściągliwość i przykładne życie, co o nim malevoli mussitant, omnimodo zatarł i zagładził“. XX, 540.

[1]) О. Савицький, парох Звенигорода „in statu paupertatis nimiae jest wynaleziony, zkąd resultat praesumptio, że curam oeconomiae domesticae prowadzić nie umie, czyli też nie chce, ile że ad mentem erekcyi na polu do orania onemu nie zbywa“. Але він віддає поле в наєм своїм парохіянам, — візитатор забороняє сього на будуче і поручає „żeby sam na siebie orał et ex collectis fructibus i siebie pro honestate i rezydencyę sporządził“. XIX, л. 715/II об.

В Гарбузові „facta revisione, upatrzywszy gruby nieporządek verius abominationem desolationis tak w cerkewnej, jak domowej ekonomii W. X. Piotra Stefanowicza, parocha loci, a zważając iż utrumq. częścią z przyczyny owdowienia et exinde opuszczenia się ze wszystkiem jego, częścią też, iż brat rodzony z żoną i familią na dworzyszczu kapłańskim osiadłszy, eundem summopere extenuat, to wyniknęło. Subveniendo świątnicy bożej i onego ostatniej ruinie, ante omnia wspomnionemu bratu, aby z gruntu cerkewnego in spatio niedziel dwóch actu wyniósł się pod karą stu plag, W. zaś X. Stefanowiczowi, aby odtąd z matką swoją staruszką pilniej gospodarował, o wyżywienie dzieci staranie miał“. XXI, 51.

поручати „kupić księgę kazusów i czytać ją pro commoditate czasu".

Бували й такі парохи, що й служби Божої не вміли належно відправити [1]).

Аке були між духовенством і такі, що особлившими своїми прикметами вибивалися зі сірої маси сільських панотців і здобували собі вплив і признаннє далеко навкруги в сусідних селах. Одні своїм зразковим життєм і душпастирською ревністю ставали прикладом не тільки для вірних, але і для своїх братів по званню, инші, як проповідники слова божого, набирали розголосу в околиці [2]). Деякі, — але таких було дуже небогато —

[1]) Нпр парох Глібович о. Данило Михайлевич „w odprawianiu mszy sw. deficit". (XXII. л. 521); о. Теодор Томашівський, парох виписецький „księgi kazusów pro rectificando sese in sciendis nie trzyma, a przeto nic i nie umie" (XXI, 286 об.). А вже скінченим типом неука і простака мусів бути парох любянський, про якого так написано в декреті: „Wielebnego zaś X. Jakuba Hołowkę, loci parocha in sciendis nieuka, in curando ecclesiae decore niedbałego, w obyczajach et in civili progressu prostaka dla wyćwiczenia tak i caeremonialibus, iako et in politicis do Przewielebnego X-a Jana Lewińskiego, dziekana rozdolskiego na naukę odesłał". (XXII, 789). В бережанськім деканаті „pars potior duchowieństwa in caeremoniis ritus, tudzież i w umiejętności stanowi swemu przyzwoitej (co examen z niemi odprawiony pokazał), quinplurimum defecit, niektórzy zaś i ksiąg teologii moralnej świeżo na dyalekcie ruskim drukowanych ac unde sese instruant, nie mają".

[2]) В Рогачині, „maiąc wzgląd tak na zachwaloną undique in cura animarum czułość W. X. Jana Leszczyńskiego, parocha rohaczyńskiego, iako i nie na skąpe ku pomnożeniu ozdoby cerkewnej nakłady iego, za któremi in paucitate parafian od lat blisko czterydziestu tam chwała Boża co raz wzrasta i w należytei przyzwoitości pomnaża się"... XVIII, л. 312.

В Васючині зіставив візитатор тамошньому пароxови декрет такого змісту: „nie chcąc ubliżyć należytej pochwały W. X. Eustafiemu Lewickimu, parochowi wasiutyckiemu za to, iż w statku, trzeźwości, zabiegach około ozdoby i porządku w świątnicy Bożej iako najprzystojniej zachowując się innym w okolicy kapłanom stał się przykładem, aby i na potym tak zbawienne prace i dzieła równym ciągiem i w dalszym życia swego biegu kontynuował, dla wiecznej w niebie nadgrody onemu zalecił". XXIII, л. 253

Про пароха Лисинич під Львовом о. Андрія Красноставського читаємо таке: „Predykacyą słowa bożego po różnych miasta Lwowa i w okolicy ambonach chwalebnie, po konfesyonałach около zbawienia dusz w owczarni sobie powierzonych, spokojnie i przykładnie wiek swój ad senium usque przepędził, aby też y do ostatniego życia swego kresu podobnym świątobliwości krokem postępował". XXIII, л. 81 об.

Подібні похвали дістали ще нпр. о. Василь Андрієвич в Задвірю

звернули на себе увагу візитатора теольоґічним знаннєм і замилуваннєм до науки[1]).

Щоби усунути хоч в части недостачі в освіті духовенства, поручав Шадурський деканам взивати до себе по кількох священиків і підучувати їх так практично, як і теоретично в річах потрібних душпастирському званню. Митрополит Атаназій Шептицький в посланню з дня 24 мая 1739 р. приказує всім деканам відбувати з підчиненим собі духовенством чотири рази до року іспити, щоби пересвідчитися про їхнє знаннє, тойже приказ повторяв часто митрополит Лев Шептицький.

Не менше пильну увагу звертав ґенеральний візитатор на образованнє поповичів, будучих кандидатів до духовного стану. Він зчаста особисто ексамінував священичих синів і старався пересвідчитися про їх спосібности і знаннє[2]). В кождім декреті деканальнім займає важне місце розділ про науку священичих синів[3]).

(XXI, 394 об.), о. Михайло Анденський в Зарудю (XIX, 429 об. — 430), о. Степан Прислоецький в Рукомиші (XIX, 720 об.), о. Григорій Терлецький в Кошелеві (XXI, 457) і ин.

[1]) О. Микола Ласковський, парох Хринева, „z egzaminu uczynionego pokazał się, że et in sciendis wielu uprzedził". (XXI, 512). Пароха Голгоча о. Таньчака „capacitas co do umiejętności kapłanom przyzwoitej specialiter commendat". (XVIII, 44). Про о. Александра Тарнавського, пароха Мармушович, написано: „a że capacitas onegoż i ochocza ad praedicandum verbum Dei rzeźwość, a do tego ksiąg niektórych zasób rokuje w rzeczonym X. Parochu pomyślną spiritualitati nadzieję". (XXI, 212).

[2]) Відбувши такий іспит зі сином о. Теодора Горбачевського, пароха Яблонова, поручив батькови. „by syna swego, którego capacitas examinata wiele mu czyni dobrej nadziei, od szkół, aż dojdzie i wysłucha sw. teologii, nie odrywał". (XVIII, 160). Парох Білковець, о. Іван Мацкевич, дістав приказ, „by Jana syna swego jeszcze in minorennitate zostającego i już po części w domu rozhultajonego intra trimestre do szkół łacińskich oddał" (XIX, 372).

[3]) В декреті заваліского деканату читаємо: „Kapłani niepamiętni tylu konstytucyi wzruszających ich do edukowania synów swoich w szkołach łacińskich, serio i pod karą 50 grzywien co rok in rem cerkwi swojej obstringuntur ażeby intra trimestre a publicatione praesentis decreti onym zadosyć uczynili". XVIII, 129.

В декреті козлівського деканату сказано знов в тій справі таке: „Synowie kapłańscy dawnemi konstytucyami do traktowania szkół łacińskich wzbudzeni, powinniby dotychczas aliquem fructum suaemet dioesesi przynieść, a że post habitis legis motivis jedni tylko po rusku, drudzy zaś i tak mało co przyuczywszy się, do stanu kapłańskiego na miejsca ojców swoich i na inne beneficia ultro wpychają się, przyłoży

Не забував ґенеральний візитатор і про народню освіту по селах. Всюди, де не застав школи, приказував строго під загрозою інтердикту виставити її до року від дати своєї візити. А щоби тим певнійше присилувати парохіян до сього, забороняв дякам під карою принимати уряд в такім місці, де не було будинку шкільного, „в якімби дяк мешкав і діти у християнській науці едуковав“ [1]).

Відносини між парохом і парохіянами були в ріжних місцях ріжні, відповідно до індивідуальних прикмет обох сторін. В деяких селах селяне не вміли оцінити щирої праці свойого душпастиря, залишаючи йому весь труд і працю і навіть малою лептою не хотіли причинитися до видатків на церкву. Так в Чернихові громада відмовила парохови проскурного (XIX, 448); в Баличах доводить до руїни церкву, яку поставив парох своїм коштом (XX, 335); у Форостівці дзвіниця під соломою, пліт завалився і под. (XIX, 271). Було й противне: у Крупську парохіяне побудували церкву і вивінували її у все потрібне, — але парох о. Данчевський завів у церкві крайну нехарність і своїх парохіян карає дикими карами [2]). Були очевидно й зразкові гро-

czułości i starania Przewielebny X. Dziekan ad retinendum onych w dekanacie swoim od takowego przedsięwzięcia et insuper compellet grzywnami ich rodziców, aby intra trimestre dzieci swoje od ośmiu lat aż do ośmnastu mające do szkół na studya wyprawili, którym consumatis iisdem do stanu duchownego przyobiecana jest wszelka łatwość". XIX, 288.

[1]) В Доманоричі „diakom zaś wszystkim i każdemu w szczególności tam bez szkoły na kondycyą stawać pod karą stu plag zakazał“. XIX, 231 об.

В ґенеральнім де реті для деканатів стрілиського, долиньского, болехівського, журавенського і жидачівського (р. 1761—1762) Шадурськии пише: „niemało i to przydać powinno do utrzymania in statu rytuału i osób ad exercendam animarum curam zdałych, aby wszędy po parafiach szkoły dla diaków, w którychby dzieci rudimenta literaturae et fidei uczyli się in satisfactionem konstytucyi 1754-ti anni diecezalnej wystawione były“. XX, 623.

[2]) Візитатор засуджує сього пароха на кари „na zabieżenie dowiedzionym zdzierstwom, a na poskromnienie despotyzmu, z którym W. X. Bazyli Dańczewski, paroch krupski, sadząjąc za dług pewnego z parafian swoich głową między dyle w parkan cmentarzowy, quin plurimum wydał się, takową onemuż karę naznaczył, aby najprzód pro attento ukrzywdzonego przeprosił, co mu winién był ten człowiek, plene utrącił. Za absolutność ludzi gorszącą rekollekcye spiritus ośmiodniowe intra trimestre przy cerkwi przewielebnego X. dziekana swego rozdolskiego wysiedział“. XXIII, 353.

мади, де панотець і парохіяне працювали у повній згоді і візитатор все зазначував такі радісні прояви (нпр. село Ярчівці, XIX, 518).

Шадурський у своїх візитаціях звертав також увагу на болючі переходи Українців на латинський обряд. Коли шляхтянка Анна Савицька безправно кинула свою церкву [1]), візитатор приказав їй вернутися до свойого обряду протягом трьох тижнів; колиб вона не хотіла того зробити, парох перед зібраним народом мав проголосити її виклятою. Шадурський давав також українському духовенству вказівки, як має відноситися до неоправданих жадань латинських ксьондзів, що немов уважали Українців підчиненими своїй зверхности [2]).

Польські пани відносилися до уніятської церкви або рівнодушно або цілком ворожо. У візитаціях Шадурського є цілий ряд записок про се, як патрони відбирали і касували презентаційні і ерекціональні грамоти, домагалися від священиків десятин пчільних і збіжевих, відбирали парохіяльні ґрунти, вмішувалися у внутрішні справи церкви, заставляючи священиків ждати на себе з богослуженнєм, розганяли брацтва, забирали свічки і скарбони під свою управу і обертали дохід з них на свій пожиток і ин.

В Библі, завалівського деканату, майже все, що в церкві знаходилося, а навіть і сама церква була побудована заходом

Пароха Русилова упоминав ґенеральний візитатор, „aby W. X. paroch przyczyny do gniewu i alterhacyi nie dawał, na ulicę dla poswarów to z diakami, to z parafianami swemi nie wybiegał, wymysłów żadnych co do zdzierstwa i nieuszanowania owieczek swoich nie wynajdywał. nakoniec sam też applikacyi i starania do pomnożenia ozdoby cerkwi swojej przykładał et alias we wszystkim cicho, skromnie i jako najspokojniej sprawował się“. XIX, 650, II.

[1]) „Szlachetna Anna Sawicka, szlachetnych Bazylego i Taciany Kulczyckich rodziców r. g. córa będąc a natalibus w obrządku ruskim wychowana dopiero w roku terazniejszym tego obrządku swego podobno dla męża, który jest obrządku łacińskiego, odstąpiwszy, swięta ruskie i posty gwałcić. po łacinie w kościele kapucyńskim komunikować się, o Rusi z pogardą wiele mówić zaczęła“. XVIII, 152.

[2]) Так до духовенства завалівського деканату візитатор видав декрет в справі святковання свята Божого Тіла: „W samo święto Bożego Ciała mogą się zebrać in assistentiam sanctissimi na procesyę do pobliższego kościoła, nie za uniwersałem jednak przewielebnych x. x. proboszczów łacińskich, którzy nihil iuris nad niemi mają. i znowu kiedy in taliter assistendo doznawać będą wzajemności, a przynajmniej statui suo w niczym nieubliżenia, inaczej ne audeant“. XVIII, 230 об.

і коштом пароха, о. Івана Юзефовича, лише при незначній помочі парохіян. Помимо тих заслуг двір відобрав парохови поле, яке від непамятних часів належало до церкви, і якого границі були докладно означені. Двір не відразу загарбав парохіяльне добро, спершу забрано десятину ріжного збіжа, 40 снопів, а відтак відібрано поле зовсім. Тойже двір в супереч всім законам і звичаям вимагав чиншу від дяка, який мешкав на церковнім ґрунті. Через те церква стала підупадати. (XVIII, л. 104 об. — 105).

Павох Яблонова о. Теодор Горбачевський вніс був скаргу на свій двір за домаганнє пчільної десятини і знищеннє парохіяльного ліску. (XVIII, 123).

В Красносільцях посесор забрав церковну пасіку, поорав ґрунти і розігнав брацтво (XIX, 69—70).

В Дідушицях пан загарбав церковні ґрунти, забрав ґонти зпід церкви і ин.[1])

В Батятичах колятор взяв у свої руки скарбону, продажу свічок і всю управу церкви [2]).

За прикладом дідичів ішли зарядці й економи, а навіть мельники і арендарі домагалися в млинах мірки і силували священиків купувати напитки в своїх коршмах. Відважнійші зпоміж духовенства протестували і ставили опір таким насильствам, але инші, для святого спокою або зі страху, піддавалися і зносили терпеливо всякі тягарі. Візитатор давав вказівки, як боро-

---

[1]) В Дідушицях малих, „zważywszy, krzywdy, uciski i różne wiolencye tak W. X. Stefanowi Kobłockiemu, parochowi, małodziedoszyckiemu, jako i jego diakowi przez Wielmożnego Wyszpolskiego, cześnika sieradzkiego poczynione, za którego rozkazem kapłan do czekania siebie ze mszą świętą nad czas prawem opisany adigitur. Diak uczciwy Michał Jurkiewicz bez żadnej do tego danej przyczyny horrende został zbity. Grunta antiquitis cerkewne poodbierane. gonty z pod cerkwi na potrzebę dworską nullo iure wzięte, przez co ani X. Paroch ani minister jego in rite exercendis muneribus suis rozpostrzenić się nie mogą". XX, л. 322.

[2]) В Батятичах „skarbona, świeczek małych przedaż. i rząd wszystek obydwoch cerkwi jest przy W. Kollatorze i zakaz, aby się nikt do tego nie interesował, przez co ani diaka formalnego, ani pałamarza, jak quondam bywało, pro nunc niemasz, Cerkiew parochialna in declivio sui ma się do upadku. Wielebny zaś ksiądz Jan Błoński paroch batiatycki w różnych od dworu przez lat więcej jak pięćdziesiąt na tej parafii nagabaniach zostając dawniejsze grunta anterius i później nadane w tych już leciech utracił". XXII, л. 143.

нитися духовенству від таких надужить і як поводитися з дідичами [1]).

[1]) „W. X. Teodor Andrzejowicz, paroch jakubowski, bojaźnią niepotrzebną zdjęty, pod arędę żydowi, co do brania u niego trunków, a nie gdzieby chciał, niepotrzebnie poddał się". Ґенеральний візитатор приказує застрашеному панотцеви не посилати більше ніколи до Жида по горівку, тільки „swego prawa i wolności przez podwiezienie sobie zkądinąd gorzałki i miodu zażyć. Natręta zaś żyda si et in quantum vim czyli zabór zuchwale attentującego vi repellet, pozwolił". XX, 190.

В ґенеральнім декреті зарваницькому деканатови читаємо: „Cerkwie erekcyi należytych, czyli bardziej specyfikacyi gruntowo zdawna ich własnych in dotem na dostateczną sustentacyę parocha nie mające, przy których też W. W. X. X. parochowie z tej przyczyny przeciwko wyraźnym prezent oblokwencyom, jako to w Podhajeczyznie practicatum extitit, jedni dziesięcinę pszczelną dać adacti, drudzy in summam status ecclesiastici contumeliam od impetycyi orędarzów co do brania trunków i mełcia zboża swego, gdzieby chcieli, stali, się niewolni. Gdyby in antecessum wyraźny zakaz od dworów żydom de non molestando nie nastąpił i dziesięcinę odtąd z pasieki na gruntach cerkewnych stawionej brać chciano, a primo attentato za doniesieniem przewielebnemu X. dziekanowi wszystkie czyli niektóre z nich, gdzie się taka niegodziwość pokaże, exnunc interdyktowi miejscowemu podpadać mają. I na ten koniec W. W. X. X parochowie respective do swoich patronów każdy o podpis gruntów od ludzi gromadzkich pryncypalniejszych in actis wizyty generalnej pod sumieniem przyznanych et fideliter wszędy adnotowanych tenebuntur uczynić, et de effectu officium suum visitatoriale w czasie miesięcy czterych informować. Dobrowolnie zaś pod takowe stanowi ich nieprzyzwoite ciężary poddawający się lub per collusionem z dworem czyli z żydami pisanie pasiek, pociąganie do aręd dopuszczający lub sami pszczoły odwożący dyscypliną per psalmum „beati immaculati" indilate od przew. x. dziekana loci i na grzywien 30 pro re ecclesiae mają być skarani". XIX.

В тімже декреті видано в справі богослуження таке розпорядженнє: „Zapobiegając niewygodom parafian przez zwłokę mszy sw. po niektórych miejscach w samo południe odprawować się zwykłych, przez co lud nieraz pod cerkwią divina oczekujący, inaudita missa do domu powrócił, a często po wczesnej zrana odprawie także mszy sw. nie słuchał, statuitur, aby nie uważając na dworskie rozporządzenia, każdy respective paroch suum morem gerat i służbę bożą o godzinie dziewiątej zaczętą, najdalej o dziesiątej exceptis missis et temporibus privilegiatis kończył. Dworowi zaś inquantum divina wysłuchać żądającemu dzwonieniem a przez akkomodacyę i umyslnym posłańcem dał znać, a opóźnionych cum taedio suo i parafian bynajmniej nie czekał". XIX, 83 об.

Візитатор зазначує з признаннєм, що один з парохів судовою дорогою добув собі належне право: „prae primis W. X. Piotra Neronowicza, parocha bzowickiego exactitudine, który grunt cerkewny na dni ośmnaście orania, Góra Święta zwany, per vim dworu niedopiero od cerkwi odpadły, prawem etiam cum extenuatione sui odzyskał". XIX, 308 об.

Так представляється в короткім огляді ґенеральна візитація львівської епархії, довершена Миколою Шадурським в 1759—1763 р. Микола Шадурський, ґенеральний візитатор, представник найвищих духовних сфер, людина освічена, перенята духом реформи, який оживляв тоді всі кращі одиниці зпоміж настоятелів церкви, з висоти свого становища, з кімнат митрополичої палати, де панувала вища освіта і культурні товариські форми, сходить в сірі маси сільського духовенства, під соломяні стріхи приходських хат, де серед найпростійшої обстанови жили духовні отці, які освітою і вихованнєм мало ріжнилися від своїх парохіян, панських крепаків. Наступає свого рода конфлікт двох світоглядів, аристократичного, яким була перейнята культура вищого духовенства і який репрезентував Шадурський, і мужицького, який панував майже загально серед сільського духовенства. Шадурський ідучи за порученнями свого зверхника, забрався енерґійно до реформи, покликуючись на постанови замойського синоду, та приписи ріжних дієцезальних конституцій, заставляв неуків купувати і читати церковні книги, неокресаних висилав до деканів на науку доброго тону. Заборонив грубої селянської праці, бування у парохіян по весілях і хрестинах. Деканальним інстиґаторам поручив слідити священиків на ярмарках і празниках, виводити з коршми нетверезих, а з невідповідно одітих здіймати дехтеві чоботи, сіраки, свити, кожухи та кучми, щоби в сей спосіб силувати опірних до ношення приписаного одягу. Щоби запобігти на будуче неграмотности між духовенством, приказав священикам під загрозою значних кар посилати своїх синів до латинських шкіл. Такі і тим подібні зарядження видав ґенеральний візитатор. Ті реформаторські заходи настоятелів нашої церкви, підперті пізнійше австрійським урядом через основаннє семінара для українських кандидатів духовного стану, вінчалися бажаним успіхом, підняли духовенство на вищий щабель освіти і образовання. З піднесеннєм освіти піднеслась і життєва стопа, а священики з хлопів стали перетворюватись в аристократичну верству, що брала собі за взір польське панство, перейняла і його панську — польську мову, якою говорено у всіх священичих домах майже до 70 р. XIX ст. Обряд охоронив наше духовенство від винародовлення; згодом воно виеманципувалося зпід впливу польської шляхти, вернулося до рідної мови і причинилось немало до витворення перших кадрів української інтеліґенції в Галичині.

ДОДАТКИ.

I. Edictum Visitationis.

Leo na Szeptycach Szeptycki, z Bożey y Stolicy S. Apostolskiey łaski, Biskup Lwowski, Halicki y Kamieńca Podolskiego, Opat-Kommendariusz Mielecki.

Nayprzewielebnieyszemu Xiędzu Iózefowi Lipnickiemu, Officyałowi y Dziekanowi Brzeżańskiemu, Przewielebnym X. X. Buczackiemu, Trembowelskiemu, Tarnopolskiemu, Skałackiemu, Kozłowskiemu, Rohatyńskiemu, Zborowskiemu et ct. Dziekanom, tudzież y całemu Duchowieństwu tak świeckiemu, iako y zakonnemu in cura animarum zostającemu, oraz wszystkim wiernym Chrystusowym w. pastwie, a officium naszym Brzeżańskim znajdującym się, nam w Chrystusie miłym pokóy w Panu, y błogosławieństwo nasze pasterskie przesławszy, wiadomo czynimy, iż kiedy dla publicznych Dyecezyi naszych interessów, y wielu zatym przyczyn, nie przyszło nam samym w osobie, zbawienney, z prawem kanonnym, y synodów dekretami nałożoney pracy, to iest wizyty generalney z urzędu y czułości pasterskiey nam przyzwoitey, im zaś w Duchu Świętym pożyteczney (w czym chęć nasza, y ufność zawsze pokładana była) wypełnić, umyśliliśmy, vices nostras Nayprzewielebnieyszemu Xiędzu Mikołajowi Szadurskiemu, spraw za Dworem naszym Sędziemu Delegatowi, infra praesentes podpisanemu udzielić, y onegoż za Wizytatora Generalnego Dyecezyi naszey Lwowskiey deputować, dawszy mu zupełną moc y władzę cerkwie, parochye, y cokolwiek de iure, et consuetudine pod wizytatorską, delegacyiną podpada inspekcyą, wewnętrznie y zewnętrznie wizytować, fundusze, erekcye, munimenta, metryki, formaty, instytucye rzeczy cerkewnych, sprzęty y ich inwentarze, zapisy y ztąd pochodzące obligacye, decreta reformationum dawnieysze widzieć, rewidować y z nich pro exigentia rerum stanowić, reformować, o życiu y obyczajach tak Wielebnych Xięży Parochów, iako y ich parafianów ad solita quaesita indagować, wykrocznych juxta sacrorum canonum et respective synodi Zamoysciane praescriptum karać et quomodo libet powciągnąć, alias in arbitrariis, prout videbitur, decydować. Co żeby iako naydostateczniey y z pożytkem dusz Krwią Przenaydroższą Zbawiciela Iezusa Ch. odkupionych ten wyznaczony, a dopiero wzmiankowany nasz Generalny Wizytator w wspomnionym naypierw officium Brzeżańskim wykonał, was wszystkich wyżey wyrażonych, nam w Chrystusie posłusznych, ninieyszym ediktem, seu verius visitationis nostrae intymacyą poprzedzając adhortuiemy, y pastersko upominamy, a zwłaszcza w mocy świętego posłuszeństwa serio obowiązujemy, abyście po odebranym do rąk Waszych tym liście naszym, mianowicie et primo Przewielebni Xięża Dziekani via cursoria po parochiach y klasztorach Wielebnych Panien Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego, każdy Dekanatu swego rozesławszy, kontenta onego w cerkwiach Waszych we dni niedzielne y świąteczne ludowi na nabożeństwo zgromadzonemu po trzykroć ogłosili y ogło-

sić zalecili, kopie zaś praesentium ex autographo słowo w słowo przepisane do drzwi cerkewnych poprzybijać dysponowali. Secundo Wbni Xsięża Parochowie y każdy z nich zaleceniu Przewielebnego Dziekana swego zadosyć uczyniwszy, abyście swoie też prawa, y specyfikacye gruntów w possessyi cerkewney do tych czas trwających, alias y iakożkolwiek odpadłych, tudzież rzeczy cerkewnych exemplarze, liczbę parafianów swoich, osobliwie spowiedzią paschalną nie spowiadających się (którym do odprawienia teyże spowiedzi spatium niedziel dwóch a publicatione tego naszego edyktu pod karą klątwy na nieposłusznych wyznaczamy) et pro casu krzywdy, czyli osobiste, czyli też y realne od kogokolwiek poczynione, item niekanonne małżeństwa, także u niewiernych, y iak dawno służących et caetera, które do uczynienia de statu beneficiorum zupełney wiadomości regulować się będą, należycie y iako nayczytelniey adnotowane, bractwa zaś rejestra przychodów y rozchodów podług artykułów w funduszach ułożonych na pogotowiu mieli. A nareszcie wszystcy wierni Chrystusowi, abyście o tym, co się w owczarni naszey w pośrodku Was dzieje, to jest, czy wiary świętey katolickiey całość? czy obyczajów świątobliwość, czy opowiadania słowa Bożego zwyczay? czy Świętych Sakramentów administracya? czy zachowanie praw boskich y cerkewnych między Wami nayduje się? y gwałtu, omieszkania lub przemożności od Was nie cierpią? tyle razy rzeczonego naszego Wizytatora wcale, y sumiennie informowali, sami zaś tak dla uczynienia tey informacyi, iako y na naukę chrześciańską, która w czasie aktualney wizyty imieniem naszym Wam wszędy podawana będzie, za daniem znać przychodzili y tę do serc Waszych pilnie y nabożnie przyimowali. A tak uwiadomieni zostawszy, o Waszey ku nam, y delegowanemu od nas Wizytatorowi powolności, z obfitym ukontentowaniem wyznamy owo Ewangelicznego Pasterza „Owieczki moje głosu mego słuchają". Upewniając Was nakoniec, czy tak, albo y inaczey sprawować się zechcecie, Nayprzewielebnieyszy nihilominus nasz Wizytator, ad exequendum sibi commissa, etiam in contumaciam uporczywych et indebite uchylających się postąpi, a na nieposłusznych władzą naszą sobie powierzoną przyzwoitego zażyie ukarania. In quorum fidem Datt. w Monasterzyskach D. 26-ta. Mens. 7-bris. 1759 A-o (L. S) Mikołay Szadurski, Prottonot. Apostolski w sprawach za Dworem Illmae Suae Excellcae Sędzia-Delegat, y Grlny Dyecezyi Lwow. Wizytator.

II. Візитація с. Хоросткова, теребовельського деканату.

Wieś Chorostków. Cerkew pod tytułem S-o Mikołaja Arcybiskupa Mireńskiego, cała dębowa we trzy wierzchi, gątami pobita, posadzkę kamienną w kwadrat w sobie maiąca, o drzwiach z deszczek dębowych na zamek żelazny y dwa zasowy drewniane zewnątrz, ab extus zaś na skobel y kłódkę zamczystych. W roku 1724, iako edocet na odzwierzu nadpis, wystawiona. A w roku 1757, prout constitit ex seorsivo instrumento, manu Illmi loci Ordinarij moderni firmato przesypana y zreparowana około której cmentarz z dylami, w niektórych dzielnicach potroche ponadbieranemi, obsta

wiony. Dzwonica na tymże cmentarzu dębowa y wspaniała, na którey dzwonów numero pięć. W cerkwi mensa proporcyonalna, trzema tuwalniami białemi pokryta, pod których pierwszą Antemis Illmi olim Athanasii Szeptycki, Eppi Leopoliens. de Anno 1723-tio z reliquiami. Nad mensą ołtarz nowey mody, formą ze słupami, y floresami po bokach, a we środku z obrazem Bae Virginis Mariae dolorosae na blacie drewnianym odmalowanym, decenter adoptowany, subtus którego y cyborium takoweyże roboty o drzwiczkach ieszcze nieokowanych, ani też zamczystych. W nim puszka cenowa cum SSmo, welum kamlotowym zielonym pokryta, a na wierzchu krzyż cenowy, po bokach zaś lichtarzyków para mosiężnych, a dwie pary cenowych ze świecami woskowemi. Zasłonek u obraza ołtarzowego iedwabnych dwie, iedna czerwona, a druga fioletowa. Antypedium u mensy na drzewie z wyrażeniem Bae Virginis w krzaku pałającym, przez Mojżesza widzianey. Myrnice cenowe cum oleis sacris. Ampułek niemasz. Dzwoneczków cztery, dwa spiżowych, a dwa mosiężnych. Turybulacz mosiężny ieden. Miseczka na antydor miedziana. Bursa pro deportando Viatico adamaszkowa zielona z puszeczką cenową. Żertownik a latere sinistro ołtarza z szufladami u spodu zamczystymi, białym obrusem pokryty nad którym obraz Bae Virginis Mariae na płutnie, a drugi na blacie drewnianym z dawnym cyborium. — Sprząt cerkewny. Kielichów dwa. ieden srebrny z pateną, gwiazdą y łyżeczką. a drugi cenowy cum similibus omnibus requisitis, do których welów większych cztery, iedni atłasowe zielone, y wozduszków dwa czerwonych, a ieden zielony grodetorowy. Puryfikaterzów trzy. Korporałów dwa. Apparatów pięć. ieden axamitny lazurowy złotem y srebrem suto haftowany, adamaszkowe czerwone boki w sobie mający, galonem srebrnym szemerowany, drugi atłasowy, czerwony z dwoma stułami takowemiż, trzeci kitaykowy niebieski ze spodem czerwonym, z wierzchu popsowany, czwarty półparterowy w paski ze stułą znacznie podartą, piąty kałamankowy w kostki, niby fioletowy. Item stuła zielona adamaszkowa, takowychże y manipularzów para, a para druga atłasowych zielonych. Alb trzy konopnych, a czwarta lniana. Humerałów cztery. Pasków trzy wełnianych. Obrazy: Deisus z Apostołami, Prorokami y namiestnemi obrazami, dawney snycerskiey roboty y malowania. Na namiestnym obrazie Bae Virginis Mariae zasłonka kitaykowa czerwona, a na obrazie S-o Mikołaja zasłonka z chustki włoskiey w paski, iedwabney, koloru pieprzowego. Przed Архиереемъ y apostołami świec numero 15. Postawników przed obrazami namiestnemi pięć. Na mieyscu lewego kryłosa ołtarzyk S-o Jerzego Męczenika, z mensą decenter obrusami pokryty, gdzie na lichtarzu żelaznym trzy świece woskowe y krzyż drewniany cum corpore sculpto, po ścianach obrazów trzy na blatach drewnianych, a ieden na płutnie. Krzyż processyonalny drewniany. Chorągwi z kamlotowemi czerwonemi bokami niewielkich dwie, a płutnianych większych dwie. iedna zaś cała kitaykowa półniebieska. a pół czerwona. Tetrapod in forma Circulari białą tuwalnią pokryty. Ławek przy ścianie lewey we środku cerkwi numero trzy. Księgi cerkewne.

Ewangeli dwie, iedna pisana w axamit zielony oprawna, a blachami pięciu, pukłami czterema srebnemi pokryta. Druga drukowana we Lwowie, ordynaryinie oprawna. Tryod ćwitna, Trebnik wielki, Tryfołoy, Czasosłow wielki, Apostoł, Psałterz, Szestodnik in 4-to. Służebnik in folio dawny, wszystkie te druku Lwowskiego. Tryod postna Kijowska. Mszał, Trebnik y Troie nabożeństwa uniowskie. Irmołoy pisany, niektóre z nich ad normam correctae Illmi olim Metropolitani typis editae, poprawne y wszystkie pro hoc loco popodpisowane. — Gronta cerkewne: Jakowe ta cerkew grónta edocet erekcya od JW-o Imc Pana Saleziusza Potockiego, Wojewody-Generała ziem Kijowskich sub D. 1-ma Februarii w Roku teraznieyszym (1759) oneyże nadana, a dnia 24-go Marca w aktach Curiae Epplis Leopoliens. oblatowana, krom tych iest. ieszcze rezydencya kapłańska za wałem nad stawem obok dworzyszcza Petra Wrony, z dwoma ogrodami, gumnem y całym obeyściem, w których spokoynym używanlu, iako z dawna, tak y teraz są Parochowie tuteysi. Recognoverunt praemissa pod sumieniem, pracowici Michayło Strożuk, Hryńko Szwiec, Stefan Pasiecznik, y Iwan Drozd, Parafianie y obywatele tameczni. Paroch mieysca. W. X. Teodor Mokrzycki za prezentą J. W. olim Stanisława Potockiego, Wojewody Bełskiego sub D. 20-ma Martii 1732-do A-o w Tartakowie datowaną do parafii Chorostkowskiey spokoynego rządzenia od Dworu przypuszczony. pierwiey zaś do teyże parafii, bo w Roku ieszcze 1707-mym, Dnia 10-go, miesiąca kwietnia ab Illmo olim Iosepho Szumlański Eppo Leopoliens. w Lwowie poświęcony, y iako edocuit ex literis formatis inwestyowany, successive zapisał koadjutoryę in actis officii Brzeżanens. favore W. pronunc X-dza Daniela, syna swego, który także za prezentą J. W. Imci Pana Franciszka Saleziusza Potockiego, rzeczonego Wojewody ziem Kijowskich w roku przeszłym dnia ośmnastego Marca ordynowanym został ab Illmo Dno Leone Szeptycki feliciter moderno Eppo Leopoliens etc. super quo formulas consecrationis suae, de Datt w Lwowie D. 22-do Augusti a-o currenti produxit. Ciż metryki baptisatorum et copolatorum zdawna aż do dziś pisane pokazali. Defunctorum zaś dopiero w roku teraznieyszym 23-tia aprilis zaczęte pisać. Kazusy teraznieyszey edycyi są prezentowane, tylko że z korzenia wydarte, y rozsypane. Parafianów maią numero 90, ciż niektórzy około spowiedzi Paschalney daią na wino po groszy trzy, a na proskury czasem mąkę noszą. Dziesięciny pszczelney lat ze trzy iest, iak brać na dwór przestano. Szkoła dla diaka zaraz przy Cmentarzu na wschód letni od cerkwi znayduje się, w którey dzieci w nauce Chrześciańskiey edukują się. Temu Parafianie pocięźni po ćwiartce zboża, miary trębowelskiey, na rok dają, y wszystcy dwa razy do roku po groszy 3 świątecznego, krom zwyczaynych obwencyi. Bractwo hoc loco znayduie się za fundamentem Illmi olim Athanasii Szeptycki, Metropolitani totius Russiae sub D. 1-ma maii w Roku 1747-mym w Uniowie datowanym, które Rejestra przychodów y rozchodów należycie pisze, y podług Funduszu swego sprawuje.

III. Decretum Reformationis.

Wielm. y Nayprzewielebnieyszy, qui supra Grlny Dyecezyi Lwowskiey Wizytator, zważając pilne wedle możności y sił bractwa y parafian Cerkwi Chorostkowskiey o pomnożenie chwały Pana Boga staranie, których to studio et impensis niedawno taż ledwie nie od podwalin powstała, noviter zreparowana, a co należy do iey ozdoby iakożkolwiek ab intus et extus opatrzona, mało w czym deficit, onymże, aby y nadaley w podobney usilności y zabiegach nie ustawali, a na dowód tego oktoich wielki do nabożeństwa omnimodo potrzebny kupili. Cmentarz, gdzie w dylach z wierzchu iest nadebrany, dołożyli y pod zamknięciem ten trzymali. Ołtarz zaś nad mensą kształtnym modelem recentissime zrobiony, tylko że nie dobrze y z zastąpieniem mieysca na mensie ulokowany, podług informacyi słownie sobie daney daley ku ścianie pociągnęli y umocowali, a w cyborium drzwiczki okować y zameczek dać starali się dla wieczney w niebie nadgrody, zalecił. Et eo fine nakłoniwszy się do proźby ich list proszacki pod imieniem y pieczęcią pasterską do lat dwóch tylko służący z kancelaryi officii sui wydać kazał. Informowany zatym będąc, iż diak tameczny do nieustannego prawie y nadzwyczay przez absolutność tylko y wymysł w lecie dzwonienia od Will. Possessora Chorostkowskiego adigitur, tak dalece, że y nocować częstokroć na dzwonicy musi, a za to żadney osobliwey rekompensy nie odbiera, w czym aby odtąd morem kraju sequatur, ordynował y w czasie tylko nadchodzącey niebezpieczney tuczy y nawalności lub w okoliczności (Broń Boże) zabierania się na grad dzwonił, a nie kiedyby gratis et perperam rozbiiać dzwony kazano, pod karą stu plag przykazał. Alias in casu z tey przyczyny iakowego gwałtownego domysłu Cerkew Chorostkowska ex tunc prout ex nunc interdykował. A co się tycze quereli zaniesioney na Motia arędarza, który niedawno pracowitego Andrucha Kormyhuza, obywatela Chorostkowskiego, uformowawszy sobie pretext iakowyś do niego, zbił y w przytomności wielu ludzi na to cum maerore animi patrzących skrwawił, iakowego zbytka żydom nad chrześcianami wszelkie prawa zakazują, zuchwale popełnić ważył się, tę resolwując pro poenis etiam corporalibus sumendis do iurisdykcyi należney, którą w szukaniu sprawiedliwości na Andrucha Kormyhuzie, inquantum potrzebney pominął, go odesłał. Interea ad tollendum między wiernymi Chrystusowemi ortum exinde scandalum, onegoż na trzech funtach wosku na Cerkew Chorostkowską dać się maiących kondemnował. Tandem ponieważ in actu rewizyi ninieyszey pokazało się, iż W. X. Teodor Mokrzycki od czasu swego na to beneficium instytuowania się metryki zmarłych nie adnotował, lecz dopiero w roku teraznieyszym W. X. Koadjutor tego adnotować zaczoł; do tego ampułki żadney w Cerkwi niemasz, co o gnóśność y niedbalstwo y W. X. Koadjutora zganił; więc aby in poenam praemissorum W. X. Paroch grzywien pięć ad fiscum officii sui Visitatorialis zapłacił, a W. X. Koadjutor za swoie pieniądze ampułek par trzy in spatio niedziel cztyrech kupił y Księgę Kazusów rozsy-

paną w tymże czasie oprawił, a oprawną na grlny Dekanatu swego examen komportował, serio et sub poenis gravissimis obowiązał.

IV. Decretum generale pro Decanatu Trembovliensi.

Wielmożny Grlny Dyecezyi Lwowskiey Wizytator in pleniorem muneri suo satisfactionem zwizytowawszy, prout his in actis zaledwie niewszystkie dekanatu trembowelskiego cerkwie y zostawiwszy przy każdey dekret in particulari reformationis, quandoquidem niektóre uniwersalnieysze kategorye ad ultimanam eamq. praesent. zostawiły się ordinationem, też same in seriem zebrał, y duchowieństwu tegoż dekanatu, a zwłaszcza Przewielebnemu Xiędzu Mikołajowi Rymbale iak dziekanowi, pro se sibiq. subjectis regulandis de tenore podał, et quidem: 1-mo. Już po zakończoney teraznieyszey wizycie w Mszańcu, Bernadówce, Loszniowie y po wielu innych parafiach nadane są a collatoribus locor. erekcye, czyli tez specyfikacye, które et in quantum na potym extradendae, ieżeli nie będą z umnieyszeniem antiqui usus, zaraz verius a data earum intra bimestre do aktów zadwornych biskupich ad ingrossandum maią bydź komportowane. 2-do. A że wielom X. X. Parochom na rzeconych specyfikacyach brakuje, zkąd wynikły różne między dworami y innemi o grunta kontrowersye mogą compelli, quatenus easdem procurent, w tym iednak servandum moderamen. 3-tio. Cum promovendis na parafie ścisła super vitae moribus aby była wyprowadzona inquizycya y pod ten czas zażyć przezorności y starania, żeby grunta antiquitus cerkewne in longum latum y co do pozycyi mieysca et collateralitatis opisać cum adnotatis in visitatione. I konfrontować daley na czym cerkwi et ordinando tak ad ordines, jako et ad futuram sustentationem będzie zbywało, wiernie y iako nayiaśniey pro informatione curiae Epplis przyłączyć. Słowem zupełną wszystkim in occluso rothulo dać wiadomość. 4-to. Włóczących się po iarmarkach y targach y tamże upiiających się kapłanów honorificum byłoby powściągnąć, a że nie masz łatwieyszego ad ea sposobu tylko mieć sekretnych censorów do przeglądania takowych, quo circa injungitur Przewielebnemu Xsiędzu Dziekanowi, quatenus eosdem constituat cum delatis vero et convictis podług konstytucyi roku 1750 dyecezalney ad amussim procedat. 5-to. Chcąc zachować ochędostwo około myrnic, kielichów, puszek, tuwalni etc, statuitur, ne in obligationibus co do attencyi w tym W. W. X. X. Parochowie deficiant, y nigdy w czasie wizyty swoiey impune onym nie przepuścić, Przewielebny Xsiądz Dziekan, gdzie zastanie po obrazach, nad żertownikiem, y ołtarzem wiszącą paięczynę, brud circa vasa sacra, zplamione obrusy, proch po mensach, a co do myrnic absq. cooperculo ligneo y mira s-a wlewać ne audeat. 6-to. Metryki dawnieysze już in scripto dokończone, wszystkie in spatio niedziel czterech a publicatione praesentis Decreti zrewiduje Przewielebny X. Dziekan, które swoją pieczęcią popieczętowawszy odda ie znowu każdemu, y przykaże, aby żaden z W. W. X. X. parochów na rekwizycyę choćby czyją fracto sigillo decanali extraktu nie wydawał, ale ad extrahendum necessaria wraz z metryką toties-quoties do siebie przyież-

dżał. 7-mo. In elisionem staroświeckiey prostoty, y grubey nieumiejętności in sciendis między duchowieństwem zagęszczoney per opportunum feret, aby Przewielebny X. Dziekan praeter examina ordinaria osobliwszego do wyexercytowania ich, tak in ceremoniis jako et in teologia morali przyłożył starania, dlaczego po trzech lub po czterech pro octiduo (wyiowszy insigniores) choćby co rok do siebie convocabit, y w tym czasie przez codzienne in praesentia iego liturgizowanie zrania, a po obiedzie examina y instrukcye suggeret, onym co się będzie zdawało do nauczenia naypotrzebnieyszego donec evaserint in utroq. perfectiores. 8-vo. Consulendo saluti wiernych Chrystusowych, tym że W. W. X. X. parochom serio przykazuje się, aby co niedziela y święto katechizm miewali. Pacierza y co iest potrzebnego do zbawienia parafian swoich nauczali, nieumiejętnych zaś y o nauczenie się mniey dbających w kumy nie przypuszczali, ab ineundoque matrimonio odpędzali, et alias z niemi, iako z nieposłusznemi synami cerkwi y od drogi zbawienney udalającemi się postępowali, dopóty aż się poprawnemi, tak co do posłuszeństwa, iako y co do nauki chrześciańskiey pokażą, któryby zaś z Xsięży parochów tey powinności omieszkał, za każdy raz irremissibiliter na cerkew swoją grzywien trzy wyliczy. 9-no. Supposito że w każdey parafii szkoła dla diaka przy cerkwi podług konstytucyi 1754-ti Anni dyecezalney, dla kapłana zaś pomieszkanie z polami, sianożęciami, pasieczyskiem y ogrodami fixo loco bydź powinny, intererit Parafianom, aby odtąd przy pomiarach gromadzkich cerkewnych pertynencyi odmieniać y świeżych za dawnieysze nadawać nie ważyli się pod karą interdyktu. Szkoły za tym do roku (gdzie ich niemasz) in facto stanęły, alias każdy diak in defectu tey na kondycyę stawać pod karą stu plag inhibitur. 10-mo. Do tychże diaków będzie należało księgi cerkewne z korzenia powywracane, czyli podarte za swoie pieniądze zreparować y poprawiać, zkąd spodziewaćby się, że ta ex ministerio ich ostrożność na daley wyniknie, iż każdy będzie przeglądał między księgami, czy nie jest która oprawy potrzebna, a przez cały rok cavebit, aby nie dał sobie okazyi do expensu na nie. 11-mo. Pariformiter y w nastawaniu na kondycyę, non a quopiam alio, tylko a loci decano dependeant diacy, których wprzódy niewyegzaminowanych, zkąd są, co umieją? y czy są pewni? niech się nie waży przyjmować na diakowstwo, ani X. paroch ani gromada, ciż monendi o pilną y przyzwoitą edukacyą dzieci o nieabsentowanie się od parafii, o skromność, statek y do odprawy juxta ritum nabożeństwa nietęskliwą ochotę, a gdzieby rokowe in integro ichże doyść niemiało, drugiego na to mieysce diaka przewielebny X. Dziekan łatwo nie pozwoli. 12-mo. Do sporządzenia kielichów srebrnych, poreparowania dachów, tak na cerkwiach, iako y dzwonisach, prokurowania burs z puszeczkami pro deportando ad moribundos viatico potrzebnych, ogrodzenia lub obstawienia cmentarzów, et quo ad alia melioranda jest mieyscami czas in particularibus ordinationibus wyznaczony, zaczym do effektuacyi injuncta przyprowadzić, lub też an executio reformationum sit actu subse-

cuta, ściśle inkwirować oneris et muneris będzie Przew. X. Dziekan ad ea wyraźną dyspozycyą Ś. Synodu zamoyskiego. 13-tio. Tenże mocno superinvigilabit, aby kapłani zdzierstwem nie bawili się, y nadzwyczay zwłaszcza przy spowiedzi paschalney pieniężnych wziątków nie wymagali, ale ad tramites antiqui usus na dobrowolną offerencyą spuściwszy się, non eo fine z kwitami parafian swoich spowiadali, quatenus hinc plura accumulent, ale aby doyść mogli numerum spowiadających się, y ieżeli który z parafian nie omieszkał prawem kościelnym nakazaney wielkanocney spowiedzi, y to tylko tam, gdzie bierania owych kwitów consuetudo już inolevit. Co zaś do akcydensu grobowego, czyli od mieysca, ten iako nigdy ulloquopiam jure do X. X. Parochów nie należał, tak sub poena excommunicationis ipso facto incurrendae inhibit, żeby żaden odtąd nic a nic eo intuitu brać, a tym bardziey pretendować nie ważył się. Datek interea ów ile ze zwyczaju od mieysc pochodzący ma cedere in rem cerkwi czyli na reparacyę parkanów cmentarnych, raz na zawsze disponitur. 14-to. Bractwa tak dawnieysze, iako et recenter postanowione permaneant w swoich obligacyach, którym tribuit facultas po wsiach, y miastach pod czas odpustów, jarmarków, y targów byle nie z krzyżami y wełami chodzili, kwestować y iałmużnę in rem ecclesiae suae wypraszać, a ktoby im chciał w tym przeszkodę uczynić lub ukrzywdzić, Przewielebny X. Dziekan super eo animadvertet et contra violatores, ieżeli tego wyciągać potrzeba będzie, etiam prout de iure procedet. 15-to. Księgi cerkewne, lub sub actum ninieyszey wizyty w errorach swoich mieyscami są poprawne, nihilominus dla inadwertencyi mogła która zostać et incorrecta, przeto wszystkie w powolnieyszym czasie przeyrzy Przewielebny X. Dziekan y onym że ad praescriptum typis editum przyzwoitą da korrektę. 16-to. Superesset tu nieco o edukacyi dzieci kapłańskich, a zwłaszcza o dawaniu synów do szkół łacińskich, o spowiedziach miesięcznych W. W. X. X. Parochów konstytucyami nakazanych, de tonsura et habitu, item de non ingerendo se w administracyę SS. Sakramentów osobom ritus latini, o sługach y służebnicach żydowskich, o wdzierających się publice w urząd exorcystów, ac aliis quinplurimis wspomnieć, tylko że częścią super iis iuż słowem, częścią w niektórych in vicinia Grlnych Dekretach (które przepisać nie szkodziłoby) et scriptotenus exstitit inculcatum, zważając to naybardziey, iż ustawy dyecezalne, y processa pasterskie dosyć obszernie et ad intellegentiam eiusmodi cathegorias objaśnili, super sedendum tantisper umyślił. Tandem dla dostąpienia in praeexpressis skutku praesens decretum przed klerem na dziekański soboryk skonwokowanym przeczytać, kontenta w nim wyexplikować, observantiam zalecić, sam zaś autentyczny circa acta decanata ad futuram generalem visitationem konserwować nakazał, taliterq. rozsądził. Hac sua visitatoriali ordinatione quo ad omnia et singula mediante. Ita actum est. Nicolaus Szadurski, Prott. Apl. Causarum Curiae Epplis Leopoliens. Iudex Delegatus Eiusdemq. Diaecesis Generalis Visitator m. p.

НАУКОВА ХРОНІКА.

Українська історіографія на переломі.

Стефан Томашівський — Українська Історія. Нарис. І. Старинні і середні віки. Львів, 1919. Ст. 154, 8⁰; *Вячеслав Липинський* — Історичні студії та монографії. Том третій. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю. Київ—Відень, 1920. Ст. 304, 8⁰.

Тільки в останніх часах українська наукова історична література збогатилася двома цінними науковими історично-бібліографічними оглядами дотеперішнього дорібку на полі української історіографії. Се видані щойно перша частина »Української історіографії« акад. Д. Багалія[1] й »Українська історіографія« проф. Д. Дорошенка[2]. Та загального огляду головних поглядів української історіографії на минуле України — оттакого, як мають нпр. Німці хочби в праці Ґ. ф. Бельова п. з. Німецька історіографія від визвольних воєн до нинішніх днів[3], або Великоруси в праці (недокінченій) П. Милюкова п. з. Головні течії російської історичної думки[4], або вкінці Поляки в праці В. Смоленського п. з. Історичні школи в Польщі[5] — в українській науковій історичній літературі нема й далі. Нема моноґрафій про ідеольоґію й історичні концепції поодиноких періодів української історіоґрафії — княжого, козацького, нового та найновійшого, нема навіть обрібок з сього становища поодиноких, найвизначнійших хочби памяток чи представників української історичної думки — обрібок оттаких, як найновійша студія Д. Дорошенка про „Исторію Русовъ«[6]. Ідеольоґічним

[1]) Д. Багалій. Українська історіоґрафія. Ч. І. Видання Української Академії Наук. Київ, 1922.

[2]) Д. Дорошенко. Українська історіоґрафія. Видання Українського Університету в Празі. Прага, 1923.

[3]) G. v. Below. Die deutsche Geschichtschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Leipzig, 1916.

[4]) П. Милюковъ. Главныя теченія русской исторической мысли. Т. I. 2-ое изд. Москва, 1898; изд. 3-ье. С.-Петербургъ, 1913.

[5]) Wł. Smoleński. Szkoły historyczne w Polsce (Główne kierunki poglądów na przeszłość). Warszawa, 1898.

[6]) Д. Дорошенко. „Исторія Русовъ“ як памятка української політичної думки другої половини XVIII століття („Хліборобська Україна“. Відень, 1921. Кн. III).

боком української історіоґрафії досі в нас майже зовсім не цікавилися, хоч історіоґрафія дуже важний чинник у громадському життю нації взагалі, і хоч саме в нас вага її як національно-виховуючого чинника більша, ніж де инде. Тому в отсій бібліоґрафічній замітці я зверну увагу головно на ідеольоґію обговорюваних праць, на концепції їх авторів, на їх погляди на минуле України. Тим більш, що ідеольоґія, концепції і погляди сі зовсім инші, ніж ідеольоґія, концепції і погляди, які панували досі в нашій новій і найновійшій історіоґрафії.

I.

З упадком в 2-ій пол. XVIII ст. останніх позицій старої української державности на Україні — Гетьманщини — переривається і державницька традиція в українській історіоґрафії, що червоною ниткою, більш чи менш міцною, тягнулася через усю стару українську історіоґрафію XII—XVIII вв., від Початкової і Галицько-Волинської Літописей починаючи і на лебединій пісні старої української державности — »Исторіи Русовъ« кінчаючи. Українська історіоґрафія XIX — поч. XX вв. не має уже державницького характеру. На місце державницької концепції старої української історіоґрафії XII—XVIII вв. виступає в українській історіоґрафії XIX — поч. XX в. нова народницька концепція, байдужа до держави, а то й різко антидержавна, що викристалізувалася в тих специфічних російських умовах, в яких знайшлася Україна в XIX — поч. XX вв.

Один приклад, що найкраще характеризує стару і нову українську історіоґрафію:

»Як раз трийцять літ тому назад — пише в одній із своїх статей, надрукованих у 1920 р., проф. М. Грушевський[1]) — написав я невелику наукову працю, особливо памятну для мене тому, що нею були зачаті »Записки Товариства ім. Шевченка« — видавництво, котре мені потім довелось вести протягом цілих двайцяти років. Се була одна з перших моїх наукових робіт, в котрій мені довелось кинути світло на розвій нашого народнього життя. Називалась вона не дуже влучно: »Громадський рух на Вкраїні в половині XIII в.«. Мова йшла про дуже цікавий і симптоматичний рух, що прокинувсь у нашім народі в звязку з татарським нападом 1240 р.«.

Переповівши дальше коротко відомий сумний епізод нашої історії, коли то, користаючи з нападу на Україну Татар, поодинокі оселі, громади а то й цілі краї українські переходили на сторону Татар, піддавалися їм, обіцяли давати данину збіжем та бути під безпосередньою татарською владою в покорі і послуху і не хотіли більше знати своєї держави і князів, — та зусилля галицького короля Данила ратувати загрожену в своїм істнуванню стару Українську Державу над Дніпром, проф. М. Грушевський говорить далі:

»Галицький літописець оповідає про походи Данила, його синів і воєвід на сі бунтівничі громади на волинсько-київськім пограничу (над Богом, Случею і Тетеревом), описує завзяття Данила проти

[1]) Борітеся — Поборете! Відень, 1920. Ч. 1.

них за те, що вони покладались на татарську опіку, лютий терор, котрим він хотів відстрашити від такої політики инших своїх підданих, палячи й руйнуючи сих »татарських людей«, віддаючи в неволю на вивід, не слухаючи ніяких благань ні покори.

»Все спочуття літописця, — каже проф. Грушевський — одинокого свідка сеї трагедії, розуміється, лежить по стороні Данила, не тільки по особистим симпатіям, а й по обєктивним даним. Справді, по одній стороні найбільш блискучий представник української державности, »король Данило — великий, добрий і мудрий«, »другий по Соломоні«, патріот і оборонець національної ідеї, по другій — люди, які ломлять в критичний момент національну солідарність, підтинають сили української держави, переходять на бік ворогів віри, культури, всеї сучасної цивілізації. Не тільки для офіціяльного історіографа, а взагалі для українського патріота, інтеліґента тої доби не могло бути ні вагання в оцінці, ні вибору між оборонцями державности й культури й сими »збольшовиченими« Українцями тієї доби«.

Так поставився до сього епізоду український історіограф XIII ст. Та зовсім инакше поставився до нього український історик XIX — поч. XX вв.

»Я був вихований — каже проф. М. Грушевський — в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеольоґію від Кирило-методиївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти. Бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської орґанізації, і коли в державі сьому трудовому народови не добре, се його право обрахуватися з нею. Я виходив з тих принципів в оцінці сього руху XIII в., і, хоч добре розумів всю траґічність для національного життя сього конфлікту українських громад з українською державою в такий критичний момент, в моїм представленню сього конфлікту симпатії лежали не по стороні улюбленця нашої старої історіографії — »мудрого короля Данила«.

Далі оповідає проф. М. Грушевський про становище, яке супроти згаданої його праці згл. супроти її освітлення антидержавного руху на Україні в XIII ст. заняли два тодішні світочі української науки: М. Драгоманів і В. Антонович.

»На Драгоманова — говорить він — її (праці) провідна ідея — спочуття до отсих »татарських людей« — зробила неприємне враження. Еволюціоніст, конституціоналіст, противник бунтарства і неорґанізованости, він не допускав симпатій до руху, який вів історичний процес назад, від держави до партикуляризму громад. Навпаки, Антоновичови стаття подобалась: при всім опортунізмі в практичній політиці він був перейнятий принципіяльними симпатіями до всякої опозиції й активної боротьби з засиллєм держави: її централізмом, бюрократизмом, мілітаризмом (глибоке спочуття до такої боротьби проходить через усю його історичну працю)«.

І отсе неґативне становище супроти своєї власної навіть держави, коли входять у гру власні матеріяльні інтереси — з одного боку й »принципіяльна симпатія до всякої опозиції й активної боротьби з засиллєм держави« —

з другого — характеристична риса нової української історіоґрафії XIX — поч. XX вв.

»Нова українська історіоґрафія — говорить проф. М. Грушевський далі — і всі, хто мав до діла з минувшиною народу, під впливом сих ідей жадібно ловили прояви народньої активности і з особливою увагою та симпатією спинялись на таких виступах народніх мас, однаково, чи в рамках української державности, чи в боротьбі з державністю чужою. Конфлікти віча з князями в XI—XII вв., отсей рух громад в XIII в. і життя в XIV, повстання селянства в Західній Україні (як от повстанне Мухи) в XV в., початки масових рухів у Східній Україні в XVI та їх продовження в XVII, опозиція Запоріжжа гетьманському режімови в XVII і XVIII, повстанне Петрика й инші рухи в Гетьманщині, гайдамаччина й подібні прояви протесту в Західній Україні, проби відзискання свободи серед селянства в тім роді, як »київська козаччина« 1855 р. — все се були улюблені теми української історіоґрафії, популярної літератури, белетристики, театру і т. д.«

Передовсім — української історіоґрафії.

»З якою антипатією — наводжу далі слова проф. М. Грушевського — трактовано в сих кругах зусилля української буржуазії коло збудування клясової національної держави, всупереч соціялістичним мріям мас! »Кіевская Старина« з пок. Лазаревським в головах, можна сказати, займалася складанням акту обжаловання на буржуазію за її прогрішення перед трудовим народом в економічній та соціяльній сфері. За те антіпод старшинської України, Запорозька Січ, се вікопомне огнище українського комунізму в інтеліґентських народницьких українських кругах окружалось пієтизмом не меншим, як у народі, що так гірко оплакав її зруйнуванне, не помянувши й словом зруйнування Гетьманщини«.

Такий у головному характер української історіоґрафії XIX — поч. XX вв., зокрема в особах двох найвизначнійших представників її за останне 50-ліття: проф. В. Антоновича і проф. М. Грушевського.

Перелім під сим оглядом роблять щойно зазначені вище праці Ст. Томашівського і В. Липинського.

II.

»Українська Історія« Ст. Томашівського — се короткий огляд політичного розвитку України. В основу нарису положена земля й її становище у політичній системі середньої і східної Европи. На сьому підкладі автор слідить процес творення української народности та початок і розвиток української національно-політичної ідеї. Щоби образ вийшов простійший і яснійший, полишає сим разом на боці докладнійший огляд господарського і культурного життя, маючи надію повернути згодом і до сих сторінок української історії.

З якогож становища оглядає автор українську історію?

»Оглядаючи історію України від її початків — читаємо у »Вступі« до »Української Історії« Ст. Томашівського — можемо легко доглянути три провідні ідеї в її розвитку. Вони ділають одночасно від найдавнійших часів, одначе не з однаковою енерґією у всіх моментах; раз перемагає один напрям, то знов инший.

»Перша ідея випливає з відвічного контрасту між культурно-лісовою і степово-луговою полосою нашої землі й має на меті з одного боку охорону від степових хижаків, із другого здобування землі. Вона слідна однаково, коли культурне життє обмежалося на сам тільки чорноморський беріг й коли осередок культурної енерґії був на північнім заході. Боротьба зі степом переходить ріжні фази. До XIV в. вона, загалом беручи, дефензивна, опісля переважає офензива, у XVIII в. закінчується вона перемогою над степом. Історична траґедія України в сьому, що сей великий перелім в історії східної Европи доконався вже після упадку державної самостійности України. У сій драматичній боротьбі бачимо два методи: воєнний і кольонізаційний. Перший був переважно уживаний в часах державного життя і виявив повну безуспішність своїх змагань. Що тільки підпертий масовою кольонізацією рішив остаточно довговікову боротьбу в користь культурного життя. В низовім козацтві маємо перехідний метод в отсій боротьбі.

»Друга ідея української історії випливає із політично-культурної суперечности Заходу і Сходу, якого підкладом церковні окремішности католицтва і православя; на них побудовані окремі культурні типи, західний — латинський і східний — византійський, із окремими зверхніми формами (азбука, календар і т. ин.). Політичний вислів сього контрасту маємо в національній боротьбі між народністю польською й українською. Боротьба сих двох народів виповняє цілі доби української історії, зокрема після упадку державного життя. Довговікова приналежність України до польської держави помагала що правда відокремленню й індивідуалізації українського народу від инших східно-словянських племен, та з другого боку боротьба із польсько-католицькою ассиміляцією розбуджувала і скріпляла культурні спільности зі Сходом. Синтеза в сім змаганню супротивних течій виявилася у витворенню окремого національно-культурного і політичного характеру Українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну орґанічну цілість.

»В основі третьої історичної ідеї України лежить політично-господарський контраст Півночи і Полудня, скріплений окремішностю расовою і культурною. Ся суперечність слідна від найдавніших часів, одначе до національної самосвідомости прийшла вона найпізнійше з усіх, бо щотільки у XIX в., після переходу більшости українських земель під панування Московщини. Так пізно — тому, що вона лагодилася чималим засобом обєднюючих сил, найбільше церковної орґанізації. Бо злука з Московщиною викликала противні течії, як було у Польщі. Політичне обєднанне вело за собою й національно-культурне, натомість боротьба з сим останнім пособляла остаточному відокремленню від Московщини і зруйнуванню т. зв. загально-руського національного типу.

»Степ, Польща, Московщина — отсе трикутник історично-політичного розвитку України...

»У зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкритте мірила вартости (Wertmasstab) в українській історії. Все те, що ішло по лінії сих ідей — було позитивне, творче, корисне: все

супротивне — неґативне, деструктивне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від »руськости«, витворення окремої національно-культурної індивідуальности і здобуття політичної самостійности — отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенню світла й тіни на його малюнку«[1]).

Такий загальний погляд Ст. Томашівського на минуле України. І зі становища такого погляду й написана ціла його »Українська Історія«.

Покищо маємо ч. I згаданої »Історії«, що обіймає старинні і середні віки, від VI в. перед Хр. до 1569 р. по Хр. Складається вона зі »Вступу«, пятьох »книг« і додатку з княжими родоводами. У »Вступі« йде мова про »Загальні основи української історії«: землю, людність, расу, мову, умови заселення України, культурні чинники, дух української історії й історичне мірило вартости. Книга перша говорить про »Чорноморські віки« (VI в. до Хр. — IX в. по Хр.), докладнійше: »Грецько-іранську добу« (VI в. до Хр. — III в. по Хр.) й »Україну в часі руху народів« (III в. — IX в.); книга друга про »Варяго-руську добу (800—1054)«; книга третя про »Боротьбу за Київ (1054—1200)«; книга четверта про »Першу українську державу (1200—1340)«: книга пята про »Боротьбу за українські землі (1340—1569)«. В кінцевім додатку подані родоводи Рюриковичів і Ґедиминовичів. Пригляньмося частині сій дещо ближче.

Як ми бачили вище, Ст. Томашівський дивиться на минуле України з трьох орієнтаційних пунктів, які й є головною основою всіх концепцій в його »Українській Історії«. Пункти сі: здобування землі, творення української нації і — як завершення обох — українська національна держава.

Поклавши в основу свойого нарису землю, Томашівський вкладає відповідний зміст передовсім у саме поняття предмету, про який говорить — у поняття України. Україна в розумінню автора се Україна не історична ані етноґрафічна навіть, але Україна — ґеоґрафічна. »Як звичайно буває щодо всіх країв — каже він — можна у назву України вкладати неоднаковий зміст. Україна як зображення історичне не зовсім покривається з Україною у розумінню етноґрафічнім, а ще менше з ґеоґрафічним поняттям її. Відношення між ними можемо собі уявити як три подібні, одначе нерівні площі, наложені на себе, які покривають себе обопільно тільки частинно: перша з них найменша, третя найбільша. Тільки в останнім, ґеоґрафічнім розумінню можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття продовж усеї історії«[2]).

Розуміючи Україну в поняттю ґеоґрафічнім, автор зупиняється найперш на її планетарнім положенню й історичних наслідках сього положення. Найважнійший факт тут се тісний звязок і залежність України від Чорного Моря, яке в українській історії відіграло рішаючу ролю.

---

[1]) Ст. Томашівський. Українська Історія, ст. 11—12.
[2]) Тамже, ст. 1.

»Планетарне положення України — читаємо в »Українській Історії« — вирішене Чорним Морем, яке сим способом стає ґеоґрафічною, політичною і господарською основою сеї землі. Доляж сього моря у всіх трьох напрямах — то передумова розвитку цілої України. Замкнутість Чорного Моря і міжконтинентальне положення його були причиною зловіщої залежности його значіння від тої сили, що володіла воротами його — Босфором і Гелеспонтом. З сього наслідки для України були дуже некорисні: бо окрім долин рр. Буга і Сяну, вона ціла, подібно як і велика частина середньої Европи, звязана своєю водною сіткою з Чорним Морем і мусіла ділити його долю. Не диво тому, що згаданому вище закуткови на заході, який належить до балтійського сточища, приходилось грати таку визначну ролю в історії України. Се й поясняє із другого боку, чому історично-політичне і культурне життя українського народу не держалося постійно головної артерії української землі — р. Дніпра. Ще менше судилося р. Дністрови; а вже рр. Бог, Донець і Кубань мають, задля довговікової мертвоти Чорного Моря, тілько дуже мале історичне значіння«[1]).

Та головна увага Ст. Томашівського звернена на історичні процеси, які — на його думку — є суттю української історії.

Отже передовсім на процес здобування українським племенем землі. Процес сей то довга і завзята боротьба двох полос української землі: лісу-ріллі і лугу-степу, осілої культури і кочового варварства. Се останнє, займаючи середину краю, довгий час переважало культурні сили, які йшли з північного заходу і з півдня, доки південна сила не лягла цілком в руїнах, оставляючи першій весь тягар боротьби. Отся північно-західна культурна область, що обнимала первісно тільки малий простір краю, й є найстаршою сценою політичного розвитку України. Згодом область ся і сцена чим раз більше поширювалися — аж до нинішніх розмірів.

»Образ племінного характеру України — каже автор — уложився щотілько в новійших часах, себто у XVIII і XIX вв. До того часу Україна визначалася великою перемінностю племінних, расових, язикових і культурних відносин, як жадна инша країна в Европі. З усіх сторін світа, від найдавніших часів, напливали сюди ріжні племена, одначе мало якому вдавалося удержатися постійно на Україні. З головних племен, які бачимо тут на порозі історичних відомостей про Україну — іранських, фінських і тракійських — не бачимо сьогодні майже і сліду; не могли удержатися ні кельтійські ні ґерманські переселенці; з безличи турецьких і турсько-фінських народів, які спинялися то довший то коротший час на Україні, заціліли тілько нужденні останки в Криму та прикаспійських степах; не вдержалися такі висококультурні народности як Греки й Італійці; одному тілько українському племени, яке посувалося помалу з північного заходу, вдалося перетрівати всі політичні й переселенські бурі та після тяжких зусиль і втрат здобути чорноморські береги й надати цілій Україні загалом одноцільний етнічний характер, уступивши тілько дещо з південно-західних окраїн Румунам, а з південно-східних Москалям.

[1]) Тамже, ст. 2.

»Отсі етнічні перевороти в історії України вяжуться тісно з кліматично-ростинними обставинами землі, з тим, що більша частина її обнята лугом і степом, тереном довгі віки неприступним інтензивній осілій культурі. Справді, мало який край має назву, яка своїм первісним поняттям висловлювалаб так вірно тисячлітню історично-культурну долю його, як саме Україна — на межах культури і варварства.

»Тому зрозуміла річ, що сцена історичного життя України — каже автор далі — була дуже непостійна. Поминаючи ті часи, коли все культурне життя осередкувалося на берегах Чорного Моря, бачимо на порозі політичної історії України (IX в.) українські племена згуртовані у лісовій полосі на просторі між г. Карпатами і рр. Припетю, Сяном і Дніпром; головні пункти сеї території творять міста: Берестє, Перемишль, Коломия, Переяслав і Чернигів. У нутрі сеї площини лежать найстарші осередки політичного життя: Київ, Володимир і Галич; згодом оба останні злучилися у Львів, який побіч Київа вже від XIV в. творить головний центр національного розвитку України, ділячися або й чергуючися з Київом.

»Довгі віки українська людність не була в силі вийти на схід і південь із сих меж; надмір людности відпливав у південно-західнім та північно-східнім напрямі; луг і степ були в незломнім володінню кочовиків: Печенігів, Половців та Татар. Щотілько в міру упадку сих темних сил, спеціяльно останньої, посувається українська людність, а з нею й історична сцена, щораз дальше на південний схід. Вже у добі другої української держави (1648—1775) у круговорот політичного життя входять такі місця як Батурин, Гадяч, Полтава, Запорожже (Катеринослав — Олександрівське), Умань, Ярослав, Камянець, щобп в найновійших часах, у сучасній добі, дійти до Харкова, Катеринодара, Одесси, Черновець, Сигота й Ужська«[1]).

Другий історичний процес, на який Ст. Томашівський звертає спеціяльну увагу, се процес творення української нації.

»У процесі творення народностей — каже автор — ділають дві протилежні сили: одна розділює, друга звязує поодинокі частини. Як через територіяльне поширення, відмінні умови життя і мішання відокремлюються поодинокі части язиково, расово і культурно, так через політичну одність і спільність культурного розвитку затираються окремішности і витворюється одноцільний національний тип висшого ряду. Обі сили-ідеї підняли і на Сході, між словянськими племенами, обопільну боротьбу; бачимо її від найдавнійших часів до найновійших; перевага хитається то в сей то в той бік, доки не перемогла ідея відокремлення: східнословянська або »руська« ґрупа розпалася остаточно на окремі новочасні народности: українську, московську і білоруську. Прослідити отсей процес відокремлювання (діференціяції) й обєднювання (нівеляції) зі становища політичних сил — отсе одно з головних завдань отсього нарису«[2]).

І автор слідить за ним від самого заранячя української історії.

[1]) Тамже, ст. 6—8. [2]) Тамже, ст. 28.

»Коли сьогоднішні ріжниці між словянськими народностями на сході Европи є витвором довговікового історичного процесу — каже він — то на порозі їх історії годі поважно говорити про дві або три »руські народности«, тільки про 9 чи 10 словянських племен. Ріжниці між ними мусіли бути невеликі, язикові певно найменші, а більше расові і культурні. Найвище культурно стояли Поляни, далі ільменські Словіни і Дуліби, як близше звязані з осередками міжнародньої торгівлі. У Полян окрім сього полишилися очевидні сліди ґотської й іранської культури.

»Основою української народности були три племена між Сяном і Дніпром: Дуліби, Деревляни і Поляни. Що до сіверської людности, то вона етнічно стояла мабуть ближче Полян як Радимичів і Вятичів, одначе сьогоднішні Українці в Чернигівщині ледви чи прямі нащадки Сіверян, скорше здобуток пізнійшої кольонізації західно-українських племен, подібно як уся українська людність в луговій і степовій части України«[1]).

Та від основи української народности до української нації ще доволі далеко. Треба було ділання цілого ряду історичних факторів на протязі цілого ряду століть, щоби на сій основі викристалізувалася виразно українська національна індивідуальність. Фактори такі були: політичні, культурні, економічні. Автор підчеркує передовсім політичні фактори. Тим не менш одначе признає велику вагу й иншим факторам.

В процесі творення української нації переломове значіння мало здобуття українською галузю східного Словянства політичної самостійности. Мало се місце у факті повстання після остаточного розпаду старої Варяго-Руської Держави, що була спільною для всіх трьох руських народностей, нової т. зв. Галицько-Волинської Держави, яка обіймала вже тільки українські землі й яку автор уважає першою українською державою взагалі.

»Історичне значіння Романа, »самодержця і царя всеї Руси« — читаємо в »Українській Історії« Ст. Томашівського — величезне. Він був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загально-руської держави перед більше як 100 літами. Сим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностий. Очевидно, що се було сполучене з повним занепадом Київа, який уже від довшого часу не мав ніяких умов бути політичним осередком східної Европи; він став перехідним простором, на якім стиралися впливи двох нових осередків Галича і Суздаля. Київ не був у силі сповнити найважнійшого свого завдання — здобути українські луги і степи, тож мусів відступити свою ролю иншим. І дійсно тілько з Галичини і Волині могла початися офензива на схід, якої початки бачимо вже за Ростиславичів. Роман зрозумів се завдання першої загально-української держави й одною із головних цілий уважав боротьбу з кочовиками, для яких був »львом, рисом і крокодилом«[2]).

[1]) Тамже, ст. 28. [2]) Тамже, ст. 89—90.

Оповівши історію Галицько-Волинської Держави, автор дає при кінці таку її оцінку:

»Тілько сьогодні можемо оцінити по заслузі історичну вагу першої української держави і всю велич шкоди ізза її упадку. Була се перша чисто українська політична орґанізація, яка у хвилі найбільшої могутности обіймала 9/10, а під кінець істнування 3/4 залюднених просторів України. Вона охоронила Україну від передчасного поневолення й асиміляції з боку Польщі; розриваючи династично- і церковно-політичні звязки з Московщиною, спинила на довгі часи початий у XII в. процес творення нової політичної нації зі словянських і фінських складників над Волгою й дала змогу слабшим українським племенам виробляти власну національно-політичну і культурну індивідуальність; відкриваючи західно-европейській культурі вступ на наші землі, вплинула на переображеннє односторонної і виключної культури византійської та на охорону европейського духа від такого проникнення монґольським, як се сталося в Московщині. Західній Україні, в її довговіковій боротьбі з польським натиском на схід, дала ся перша загально-українська держава величезний запас матеріяльних й ідеальних сил, не тілько задля удержання історичного стану посідання, а й для здобуття величезних просторів на сході в користь українській народности. Одним словом — без української державности XIII і XIV в. годі подумати собі сучасну нам національно-політичну і культурну, вчасти й язикову самостійність України серед Словян«[1]).

Отсим високим цінуванням Галицько-Волинської Держави XIII—XIV вв. як першої національної української держави взагалі і як підстави для витворення української нації Ст. Томашівський відріжняється від усіх дотеперішніх українських істориків, що чи то під впливом російської історіоґрафії чи ізза недоцінювання ідеї української державности і нації на сей бік не звертали належної уваги[2]).

III.

Коли Ст. Томашівський в обговореній вище праці дає між ин. історію української держави княжих часів, то В. Липинський в праці п. з. Україна на переломі 1657—1659 дає нам історію української держави пол. XVII ст. — за гетьмана Б. Хмельницького.

»Україна на переломі« була надрукована вперше в значно коротшій редакції польською мовою п. з. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy в збірнику »Z dziejów Ukrainy«, присвяченім памяти В. Антоновича, П. Свєнціцкого і Т. Рильського, й виданім під редакцією автора в 1912 р.

---

[1]) Тамже, ст. 111-112.

[2]) Пор. нпр. погляд на сю справу проф. М. Грушевського: „Всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-волинська держава стати не подужала, обмежилася Західньою Україною, хоч було кілька моментів, коли заносилося як не на опанованнє нею цілої України, то значне розширеннє сфери впливів на сході. На перешкоді стали ріжні причини й пригоди, але і без них таке розширеннє впливів на Подніпровє утруднялося тим, що підставою держави стала Галичина — західній край української території“ (М. Грушевський. Історія України-Руси. Т. III. 2-ге вид. У Львові, 1905. Ст. 1).

»Придержуючись принципу Драгоманова, що мова слуга а не пан людини — каже автор у »Переднім слові« — я свідомо й нарочито вживав польської літературної мови для швидшого й ширшого поширення української національної свідомости і свідомости своїх п о л і л і т и ч н о - д е р ж а в н и х завдань серед синів шляхетських, спольщеної частини великого і єдине до державної творчости здібного хліборобського українського класу. Особливо бажав я зазнайомити своїх сусідів і найблизчих мені по крови й вихованню земляків з тими епохами нашої історії, коли предки наші над будуванням в л а с н о ї д е р ж а в и працювали. Найважніща з тих епох се Хмельниччина. Її науковому дослідженню, пізнанню історичної правди тих героїчних часів, з котрих виросло все наше сучасне життя і без зрозуміння котрих не можна розуміти сучасности — присвячена більшість моїх історичних студій, в тім числі і студія понизча. Надрукувати ту студію в 1912 році польською а не українською літературною мовою я вважав тим більше доцільним, що тоді вся т. зв. »свідома« частина української нації (з виїмком одиниць і »Галичан«), вживаючи української літературної мови, стояла на ґрунті автономізму в межах Російської Держави і до всяких заходів, звязаних з питанням власної української державности, ставилась або дуже вороже. або з великим підозрінням, або-ж, в найкращім разі, абсолютно байдуже. Доказом між инчим тієї повної байдужности може служити й той дрібний факт, що мої історичні праці, друковані по польськи, — в котрих на підставі звісних вже і в ріжних архівах мною знайдених нових документів, аналізувались наші д е р ж а в н і (а не тільки культурно-національні) змагання — не діждались і по сей день перекладу на українську літературну мову. Роблю се сьогодня сам, думаючи, що може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись звязаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той д о с в і д, котрий в тяжкій боротьбі й траґічних помилках здобули та оставили нам наші предки«.

А далі: »Сей третій том моїх історичних студій єсть продовження тому І-го, в котрім заналізована участь української шляхетської верстви в Хмельниччині, і тому ІІ-го, де в моноґрафії про одного з найвидатніщих Хмельничан — полковника Станіслава Михайла Кричевського — представлені перші роки повстання. В с і ц і с т у д і ї б у л и в с т у п о м і п і д г о т о в к о ю д о ш и р ш о ї »І с т о р і ї У к р а ї н и«, к о т р у я п о ч а в б у л о п и с а т и п е р е д в і й н о ю п о с х е м і д е щ о в і д м і н н і й в і д п р и й н я т о ї д о с і н а ш о ю і с т о р і о ґ р а ф і є ю і з б і л ь ш о ю у в а г о ю н е д о с е н т и м е н т а л ь н о - о п о з и ц і й н и х т а б е з р о з у м н о д е с т р у к т и в н и х, а д о м у ж н і х т а о р ґ а н і з а ц і й н и х п р о я в і с т о р и ч н о г о ж и т т я н а ш о ї н а ц і ї. Алеж вся моя бібліотека й рукописи згоріли підчас погрому разом з хатою в моїм хуторі — Русалівських Чагарах на Уманьщині. Не знаючи, чи зможу вже задуману мною »Історію України« написати, деякі її дані й висновки використовую тепер, поширивши значно оцю мою студію в порівнанню з її першим, польським виданням«.

Я нарочно навів значну частину »Переднього слова« В. Липинського дослівно. Бо вже »Передне слово« характеризує дуже виразно автора як історика згл. його книжку.

Та пригляньмося ближче самій книжці В. Липинського.

Починається вона публікацією текстів двох документів: І. Присяга їх милостивих панів шляхти пинської, дана Гетьману Богдану Хмельницькому 20 червня 1657 р. і II. Забезпечення, дане Гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті повіту Пинського 28 червня 1657 р.

»Що означають ці документи? — питає автор. На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшости шляхтою Пинського повіту і православним Гетьманом Війська Запорожського? Яке політичне і соціяльне тло того акту?«

І відповідає:

»Наша дотеперішня історіоґрафія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеольоґії державности російської, ідеольоґії державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеольоґії української не дає відповіди на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи инакше ідеольоґічно обмеженого, досліду нашої минувшини.

»Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхетської верстви з Військом Запорожським не міститься в рамках ані суто-православного »возсоединенія Руси«, ані »некультурного, антипольського, антишляхетського і антидержавного козацького бунтарства«, ані скромних »культурно-національних демократичних українських змагань«. І тільки основно визволившись з накинутого нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки освідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, орґанізаційні замисли предків наших, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою — науково — оцінити поодинокі факти нашої минувшини. Історичним коментарем до двох вище наведених документів, аналізом зафіксованого в них історичного факту з точки погляду державно-орґанізаційних змагань української нації в XVII-ім століттю, мають бути дальші розділи цих заміток«[1]).

І в дальших розділах своєї праці В. Липинський дає цілу моноґрафію про гетьмана Б. Хмельницького — від першого виступу його в 1648 р. аж по кінець його життя, 1657 р. Моноґрафія ся й становить першу частину згаданої вище ширшої моноґрафії п. з. Україна на переломі 1657—1659.

Про гетьмана Б. Хмельницького і про Хмельниччину істнує вже в українській історіоґрафії велика література. Від старої моноґрафії М. Костомарова[2]) починаючи і на працях проф. М. Грушевського[3]) кінчаючи. Та моноґрафія В. Липинського вибивається з поміж неї дуже замітно на перший плян. Вибивається передовсім своєю концепцією Великого Гетьмана й великої української революції пол. XVII. ст. Кон-

---

[1]) В. Липинський. Україна на переломі 1657—1659. Ст. 17.

[2]) Н. И. Костомаровъ. Богданъ Хмельницкій: „Отечественныя Записки“, 1857, й окремо в 1859 р. в „Историческихъ монографіяхъ и изслѣдованіяхъ“ тт. IX—XI — останнє, 5-те видання в „Собраніи сочиненій Н. И. Костомарова“, кн. IV. СПетербург, 1904; український переклад в „Руській Історичній Бібліотеці“. Тт. IX—XII. Тернопіль, 1888—89.

[3]) М. Грушевський. Б. Хмельницький і Хмельниччина. Львів, 1898; Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). (Історія України-Руси. Т. VIII, Ч. III. 2-ге вид. Київ-Відень, 1922).

цепціею — на скрізь державницькою. Справді Б. Хмельницький В. Липинського се не Б. Хмельницький дотеперішньої української історіоґрафії, що тільки мстить за кривди свої й українського народу Польщі, а відчаливши від польської Сциллі, попадає знова в московську Харибду. Б. Хмельницький В. Липинського — се свідомий будівничий Української Держави, що йде до наміченої мети постепенно одначе з залізною енерґією і великим розумом. І який мету сю вповні осягає.

Державницькі замисли і змагання замітні в Богдана Хмельницького дуже виразно вже в самім початку повстання. »Думи про се — каже В. Липинський були у самого Гетьмана й найблищого гуртка його помічників віддавна. Без сих, як казали сучасники — »шалених дум« — ґрандіозне діло Хмельницького булоб психольоґічно неможливе. Вже своїм союзом з Татарами в самім початку повстання Хмельницький надав йому виразні прикмети »державної зради«, котра раніще чи пізніще до повного сепаратизму мусілаб довести. І коли замість того, в протязі пятьох літ, ми бачимо уперто повторювані угоди з Польщею, то факт сей мав глибші соціяльні й політичні причини, котрі поза самим Гетьманом Хмельницьким лежали. Зводяться ці причини головним чином ось до чого: 1) степова неграмотна козаччина і також неграмотне селянство — які в перших часах повстання головну ролю грали — витворити самі з себе власної сепаратистичної державної ідеольоґії не могли; 2) пізніщі творці й виконавці цеї ідеольоґії — шляхта українська і городове міщанське козацтво — за малу ще в верстві козацькій в першій добі повстання вагу мали для того, щоб вже тоді свої сепаратистичні пляни перевести; 3) монархічна реакція проти демократичних оліґархів, яка творила головну політичну суть (побіч, розуміється, національно-релігійних і соціяльних стремлінь) повстання, не могла прибрати українських державних форм доти, доки особа монарха, чи взагалі самодержця, в розумінню народніх мас, поза Україною стояла; 4) Хмельницький, котрий »з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським«, ще не встиг в очах свого народу здобути потрібної віри в ці свої великі, сказані ним в момент побіди (1648 р.) слова. Тому сепаратизм Гетьманський в добі автономізму має характер конспірації. Ці таємні зносини Хмельницького з Султаном турецьким, Князем семигородським, Царем московським і т. д. — про котрі очевидно говорять нишком по цілій Україні — крок за кроком відвертають повільну, тяжку думу народню від особи далекого й милостивого, »панами« тільки поневоленого, польського короля. Вони так само крок за кроком все побільшують в народній уяві саму постать і її могутність — розмовляючого як рівний з ріжними монархами — Богом Україні даного Гетьмана Богдана«[1]).

Як відомо, остаточний розрив з Польщею наступив в останніх місяцях 1653 р. І тепер стало перед Гетьманом у всім своїм зрості питання: яким шляхом іти до остаточного визволення?

Досі у всіх козацьких конспіраціях головна роля припадала найтісніщими інтересами з Україною звязаному її сусіду — Туреччині.

[1]) В. Липинський, ст. 24.

Та не вважаючи на дипльоматичні успіхи дотеперішньої туркофільської політики, вона не могла стати основою в державній емансипації України. З двох причин: 1) відвічний релігійний антагонізм двох світів — християнського та мусулманського і 2) несталість та непевність турецьких васалів — Татар, котрі — знаючи добре, що для них скріплення України несе — все козаків у рішучу хвилю, як під Зборовом, під Берестечком, під Жванцем, в найгірший спосіб зраджували.

І саме тоді в Гетьмана і в його помічників виринув новий, наскільки великий, настільки ризиковний плян. Сей плян був: розвалити Польщу й Крим при помочи Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським протекторатом українську державу козацьку збудувати.

Так прийшло до Умови в Переяславі 1654 р.

На переяславську умову — каже автор — ми звикли дивитись крізь призму пізніще витвореної переяславської леґенди: про добровільне »прилучення« України до Москви. А власне треба виразно відріжняти сі дві абсолютно ріжні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська леґенда повстала підчас руїни козацької державности, сучасніж свої ідеольоґічні форми прибрала вона щойно по полтавськім погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. Шукання в переяславській умові основ переяславської леґенди се безцільна схолястика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніще Москва в нашій історії відограла. Бо хто хоче утожсамити переяславську леґенду з переяславською умовою й бачити в умові леґенду про добровільне »возсоединеніе Руси« — мусить перш за все доказати, що Гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі в імя прилучення України до Москви і що переяславська умова являється тільки формальним закінченням, послідним скріпленим на папері актом отого ним задуманого діла! Алеж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Б. Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі в імя і в намірі прилучення України до Москви, то ясно, що його умова з Москвою в 1654-ім р. була таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі й заключеним для визволення України зпід Польщі, якими були всі його попередні такіж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною. Практична ціль того союза була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею цар заступив місце султана й тільки. Ставши протектором України, він мав її дати мілітарну поміч проти Польщі і за сю поміч мав діставати від України певну щорічну грошеву данину таку саму, яку діставав за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з царем робиться по тим готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з султаном[1]).

Як мілітарний союз проти Польщі й Татар, забезпечений формою протекторату, — каже автор дальше про Переяславську Умову — вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі

[1]) Тамже, ст. 28—30.

її заключали, були абсолютно ріжні й тому зразу для кождої сторони взаїмно неясні. Ця ріжниця політичних цілий, з котрими Україна і Москва до умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі заразже на другий день по заключенню умови.

Дальші події виказали незабаром всю хиткість політичної умови, котру обидві сторони инакше — кожда по свойому — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і він почався зразуж по затвердженню переяславської умови. І закінчився — розривом з Москвою. Розрив сей наступив після заключення між Москвою і Польщею мира у Вильні у вересні 1656 р.

Головною метою плянів Гетьмана тепер стає: унезалежнити себе від аґресивної політики Москви, відобрати від Річипосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад держави Козацької України, визнаної і переяславським трактатом, ще не війшли, зробити нешкідливим для України татарський Крим, і врешті, здобути міжнароднє признання для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність верховної влади в новій Українській Державі. Все се разом означало забезпечення й уґрунтовання державної незалежности України — і се було те завдання, якому великий Гетьман віддав усю свою кипучу енерґію, всю свою фанатичну впертість і весь свій богатий досвід послідніх літ свого життя[1]).

Оглядови змагань Б. Хмельницького в сім напрямі й посвячені дальші сторінки праці В. Липинського.

Забезпечення зі сторони Москви, Польщі і Криму мала дати Україні новоповстала тоді на Сході Европи коаліція держав, до якої входили: Україна, Швеція, Прусія, Семигород, Молдавія, Волощина і Литва й яка звернена була безпосередно проти Москви з одного боку і проти Польщі та Криму (посередно через Крим зачіпала вона також інтереси Туреччини) з другого. Коаліція ся, в якій по великих трудах удалось гетьманській дипльоматії забезпечити собі один із перших рішаючих голосів, поставила зразу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й держави, що веде свою окрему виразну політику[2]).

Дальшою справою, яка дуже займала Гетьмана Б. Хмельницького й якій він надавав великої ваги, се була справа відібрання від Польщі тих північно-західних українських земель, які ще до його Української Держави не належали.

»Одинокою точкою незгоди в шведсько-українських переговорах, що велися на протязі 1656 року, — каже автор — була справа »руських земель« Річипосполитої. До цієї етноґрафічно української, але ще не козацької території, мав претенсії король шведський і по части — за йогож намовою — князь семигородський, а одночасно Гетьман цих земель нікому й у ніякім разі уступити не хотів. Справа ця розбила була вже зовсім налагоджене заключення шведсько-українського договору в січні 1657 р., коли посли шведські Веллінґ і Терне-

[1]) Тамже, ст. 45. [2]) Тамже.

шельд привезли до Чигрина готовий проект союзу (projectum foederis). Хмельницький, довідавшись, що король шведський забезпечує йому незалежну державу тільки на козацькій території, з послами сам не хотів навіть говорити. Переказавши через писаря ґенерального Виговського, що він мусить мати »всю Русь, де віра православна грецька була і де мова ще задержалась, тоб-то по Вислу« — зарядив Гетьман одночасно послам сказати, що коні для них в дорогу вже готові... Але незабаром наспіла до Чигрина звістка, що Карл Ґустав дає згоду на всі територіяльні жадання Гетьмана і шле на Україну нового »великого« посла, уповноважненого заключити і за обопільною присягою підписати умову. Дійсно 10 квітня виїхав від короля в Україну відомий шведський дипльомат Ґустав Ліліенкрона й у червні він прибув до Чигрина. Карл Ґустав жадав від Хмельницького заприсяженої »ассекурації« на ті польські краї, які він відповідно до умови з Курфістом бранденбурським хотів забезпечити для себе, і військової допомоги проти Москви та Польщі в числі 20—30 тисяч козаків, не рахуючи тих, що вже післані були на поміч Ракочому. Взамін за це Гетьман мав дістати всі »руські землі« Річипосполитої і південну Білорусь по Смоленськ. Ця послідня умова, разом з попередніми, заключеними між поодинокими державами коаліції, означала повний розділ Польщі, »будто Коруна Польская и не бывала«, як доносив спішно цареви московський посол на Україні — Бутурлін[1]).

Вкінці справа, до якої старий Гетьман привязував тоді найбільшу вагу — справа признання і затвердження наслідником його сина Юрія — мала нарешті також дійти до бажаного кінця. Уґрунтування — в формі наслідної князівсько-гетьманської верховної влади — суверенітету й незалежности Української Держави мало стати доконаним фактом. В квітні 1657 р. відбувся бучний зїзд усеї старшини козацької в Чигрині, на який — як оповідає свідок того зїзду посол австрійський Парчевич — самих тільки полковників прибуло 26. Зїзд сей одноголосно затвердив наслідником шіснацятилітнього сина гетьманського Юрія. Усі сусідні держави сей державно-династичний акт визнали офіціяльно. Москва, Польща, Швеція, Туреччина, Крим, Семигород, Молдавія й Волощина признали молодого Юрія законним наслідником гетьманським[2]).

Зясувавши процес державного унезалежнення України з військового і дипльоматичного становища, автор переходить дальше до розгляду внутрішньої політики Б. Хмельницького — процесу формування, консолідації й дозрівання Української Нації.

В першій добі повстання головну ролю грає степова, низова, запорожська козаччина, яка при всій своїй становій зорґанізованости, до державної творчости й обеднання коло себе в державу цілої нації ще не була здатна, завдяки хочби своїй низькій національній культурі і — в порівнанні до високої цивілізації північно-західних українських земель — своїй степовій примітивности. Перші роки повстання ще замало инших культурних елементів у козаччину ввели, замало її перетворили і знаціоналізували. Але при тім усім вона була

[1]) Тамже, ст. 50. [2]) Тамже, ст. 55–56.

одинокою верствою, на якій Гетьман і його помічники могли спертися. І тому політика гетьманська в першій добі повстання мусіла обмежуватись до того, щоб примітивні, цілій козацькій масі зрозумілі її станові інтереси в польській Річипосполитій забезпечити, тим козаччину скріпити і, виставляючи загально-національні гасла, під вплив і провід козаччини — а через неї під свою владу — всі инші верстви української нації піддати[1]).

»Низова, дійсно запорожська козаччина, що в першій добі повстання головну ролю грала, — каже автор — боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина. По корсунській перемозі вона не хоче йти далі »на волость«. Скликана тоді Гетьманом рада козацька гуде, щоб вертати на Запоріжжя зо всією здобиччю, коли не буде мира і звідти переговорювати з Річипосполитою і з Турками. Гетьманська залізна рука веде її далі. Але під Пилявцями, на передодні рішучої перемоги над Річипосполитою, побачивши всю силу й богацтво війська польського, »чернь козацька вже хотіла старшину видати й милосердя просити«. І поваливши навіть Річпосполиту, козацтво хоче, щоб »король королем був« — тільки не таким, як давніще »в неволі у шляхти«, а щоб він »був вільний, щоб стинав шляхту, дуків і князів...«

»Чотири перші роки повстання — читаємо далі — бореться Гетьман не тільки з польською Річпосполитою, а й зі своїми степовими січовиками. Він хоче визволити »всю Русь«, про яку йому безнастанно говорить духовенство, шляхта й міщанство, — а запорожці претендують тільки на маґнацькі землі й на королівщини »на Україні«. Гетьман обурюється перед польськими послами в Переяславі, що Потоцький »на Бар, на його власне місто« напав, на його Поділлю кров християнську проливає, і мріє він про »своє князівство по Львів, Холм і Галич«, хоче »Ляхів за Вислу загнати«, а низова козаччина найдалі »по Случ« уважає можливим поширити границі Запоріжжя...

»Ця низова козаччина тільки в маґнацьких та королівських »українних« землях свої »уходи« мала: звіря й рибу ловила, пасіки розводила, численні табуни коний, волів та овець випасала. З того всього вона ріжні податки маґнатам, орендарям і старостам королівським платила. Тепер цих маґнатів та орендарів позбувшись, вона тільки на цих землях може й хоче користуватись добутою волею. Тільки на цих землях вона може завести свій общинний устрій »запорожський« з щорічними переділами уходів, з нерозораними степами, що, неподілені на плугові гони, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і курінів належать.

»В північно-західній Україні: на Волині, на Поділлю, на Підляшу, в Галичині коло Львова, одно слово »на Руси«, бачить козаччина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарку фільваркову, шляхетську. Алеж це для неї устрій ворожий і більш небезпечний, ніж були урядники маґнатські. Ці тільки безправні податки

[1]) Тамже, ст. 61.

й повинности з козаччини стягали, самого верстака її праці — уходів, гонів і випасів — не зачіпаючи. Пануванняж плуга грозить їй »занапащенням степу широкого, краю веселого«, грозить повною руїною для її ловецької та скотарської общинної господарки. Власне проти завойовань того плуга підняли низові запорожці повстання. Реєстровик, покозачений шляхтич Хмельницький, утік з волости на Запоріжжя, бо йому його власний хутір, коли він розорав його, засіяв і в дохідну хліборобську культуру привів, зажерливий маґнатський слуга відібрав. Але запорожці вийшли разом із Хмельницьким та Татарами із Запоріжжя на волость не тільки за тим, щоб того слугу маґнатського викинути, але заразом також, щоб усяке поширювання хуторів, усяке розорювання степу припинити. Тому вони підняли всю »чернь« українську і Тогай-бея присогласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати. І тому то вони не можуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхетської »Руси«: хай вона собі »за лінією козацькою« буде і хай тільки той король, що візьме тепер під свою оборону вірне йому Військо Запорожське і не пустить на його королівські й запорожські землі ані жадного шляхтича та маґната, дасть цій Руси однакові права в своїй »польській«, не козацькій, а хліборобській шляхетській Річипосполитій. Ось які були економічні підстави козацького автономізму, політики низового Запоріжжя, що розвалило Річпосполиту, але не бувши в стані нічого кращого від неї, або принаймні рівного їй на тім порожнім місци збудувати, вклонилось у ноги позбавленому війська королеви і вернулось назад у свої степи, на свої уходи.

»Шойно сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської а разом з тим військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави. Держава Українська могла бути збудована тільки силою, яка внутрі змогла побороти степове руїнництво і перевести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла противоставити на европейський лад зорґанізованій політичній силі польській, на такийже лад зорґанізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, зевропеїзоване, осіле Військо Запорожське«[1]).

В який спосіб виросло й окріпло воно?

Перш за все — відповідає автор — територіяльне поширення політичної влади козацької на цілу тодішню »Україну« — воєвідства Київське, Брацлавське й Чернигівське — ввело в ряди Війська Запорожського масу хліборобського землевласницького елементу, як реєстрового »городового« козацького, так і близького до реєстрового козацтва елементу шляхетського. То була перша стежка, якою війшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорожське европейська хліборобська цивілізація, оперта на римськім праві індивідуального володіння землею.

Другою — були надзвичайно численні маєтки церкви православної. Частина їх за польського панування перейшла — неправно, як думали православні — в руки церкви уніятської, а навіть церкви римської й іноді в руки приватних осіб. Тепер, коли перемогло повстання

[1]) Тамже, ст. 91—94.

й »боротьба за віру православну« скінчилася тріюмфом, першою річчю було сконфісковані маєтки назад церкві православній повернути, решту, що були в її володінню, за нею закріпити, і нові, поконфісковані у вигнаних повстанцями дотеперішніх властників, їй надати. Сі маєтки здаються в оренду шляхті православній, яка й побільшила число тих, що в козацькій Україні творчу цивілізацію европейську, культуру плуга й державний порядок репрезентують...[1])

Таким чином зростала в силу й значіння на Україні осіла, державно-творча хліборобська верства.

»Але її зріст — каже автор — віщує низовому Запоріжжю біду. Коли по зборівській умові число шляхетського хліборобського елементу на Україні зразу значно збільшилося, на Січи закипіло. Якийсь невідомий нам з назви запорожець задумав підняти проти Гетьмана повстання. Горючого матеріялу ще так богато на Україні і вся вона кипить ще тою стихією, що її вивів з берегів сам Хмельницький. І коли йому при допомозі тієї стихії, при допомозі правої руки козацтва »черні« української вдалось повалити Річпосполиту, то чомуж тепер при їїж допомозі не можна повалити самого Гетьмана. Тим більше, що тепер — як думають нові репрезентанти »черні« — він сам, шляхетський син, із шляхтою злигався і знов на народ старе ярмо накладає. Для кождого революціонера, що при допомозі народніх мас знищив старий державний лад і думає новий будувати, мусить наступити такий критичний мент. Його ж зброєю проти нього самого все захоче покористуватись конкурент. Наступив такий критичний мент і для Богдана Хмельницького.

»Але він був уже занадто покозачений на те, — каже автор далі — щоб свого козацтва й товариства низового не знати. Це не був, як більшість наших провідників нації, мягкотілий вожд, що запобігає ласки й любови народної, в глибині душі ним народом до краю погорджуючи. Гетьман поважав свій народ не менше ніж себе — його Гетьмана — і до ніяких попускань тому народови, во імя його поблажливої любови і погордливої вирозумілости, він по природі своїй не був здатний. »Тому, котрий на Запорожжю проголосив себе гетьманом — писав у марті 1650 р. до короля воєвода Кисіль — приказав Хмельницький шию урізати і збирається на Запоріжжя, щоб іскоріните кубло своєвільства та вірною й певною старшиною Запоріжжя обсадити. Полковникам наказав грянице пильнувати і до бунтів ніяких не допускати«. Тому Січ, яка потім буде підчас великої Руїни колотити Україною, тепер за Хмельницького перетворюється в погряничну твердиню на татарській межі. Тому перестає вона грати за його панування будь яку політичну ролю. І це був національний тріюмф Гетьмана не менший від тріюмфу київського. І був це удар для польської держави більший від удару пилявецького.

»Тільки спираючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спираючись на цю саму силу, зможе він визволити »всю Русь з неволі лядської«, повалити остаточно на

[1]) Тамже, ст. 94—97.

землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзгучні їм українські елементи і виривати з під ніг Річипосполитої той ґрунт, на якому вона »на Руси« держиться — ще непокозачену »руську« шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави«[1]).

Пляни про державну незалежність України йшли у Гетьмана Б. Хмельницького з твердим і непохитним проведенням в життє принципу абсолютистичної і наслідної гетьманської монархічної влади. Бо тільки така влада була в стані — на думку автора — державу українську збудувати і вдержати.

Така в найголовнійших рисах постать Б. Хмельницького у представленню В. Липинського. Як дуже ріжниться вона від постаті, яку представляла нам досі нова українська історіоґрафія!...

»Хмельницького розуміли в нас доти каже автор — доки жива ще була сотворена ним козацька державна аристократія[2]). Розуміли його наші козацькі літописці, мемуаристи, історики... Для сучасних українських поколінь він став далеким і чужим. Став якимось театральним »батьком козацьким«, який від инших таких же »батьків« ріжниться тільки тим, що ті воліли під царя турецького або короля польського, а він під царя московського, православного[3]).

»Тільки повна пізнійша денаціоналізація, — каже далі автор — повне здеклясування і відірванність від реального життя всієї грамотної, думаючої частини української нації, тільки повне знищення нашої національної аристократії Війська Запорожського, а разом з нею знищення і самої нації — стали причинами того факту, що історична роля Гетьмана Богдана Хмельницького тепер у нас незнана й призабута. Ми забули вже, що з нації нашої вийшов один з найбільш ґеніяльних державних мужів Східньої Европи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний »Великим« Петро зробив у пятьдесять літ пізнійше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу, тільки европеїзував готовий татарський державний поміст, який покривав пасивне, стояче й омертвіле в свому поневоленню московське море. А Богдан Хмельницький творив нову европейську державу і відбудовував націю серед гуркоту падаючих румовищ старої, нимже розваленої Річипосполитої. Він усував ті румовища й одночасно укріплював західню культуру на Україні в обличу постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу —

---

[1]) Тамже, ст. 97—99.

[2]) Аристократією (національною) називає В. Липинський людий найкращих в нації, без огляду на їх походження і стан. Найкращих на підставі факту, що вони власне в даний момент стоять на чолі орґанізаційних (політичних, культурних, економічних) установ нації, що їм належить влада, і що нема серед кандидуючих до влади инших активних ґруп нації — такої, яка булаб від них краща та сильніща і тому могла сю延 пануючу аристократію усунути. Се активно-правляча й орґанізуюча меншість в нації (див. В. Липинський. Листи до Братів-Хліборобів „Хліборобська Україна". Відень. Кн. III, ст. 19—22 і кн. IV, ст. 41—52).

[3]) Тамже, ст. 148.

і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі ріжниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою[1]).

»Перемога плуга над нерозораним степом — читаємо вкінці — це була стихійна економічна конечність. Велич і ґеніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською »городовою« Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідниками і здавлена ланцюгами московської держави, буде ще сотню літ пізніще крок за кроком степ для плуга й для культури здобуваючи, уходницьку нехліборобську Січ Запорожську витісняти, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого Великого Гетьмана повстане згодом наша пізніща траґедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею европеізації Козаччини а з нею і цілої України — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, сотворив і в життя перевів, передадуть потім з леґіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніщі »руїнники« українські його велику ідею на европеїзацію й на будівництво Петровської російської держави віддадуть, а свою власну національну справу, в супереч бажанням Великого Богдана, звяжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, звяжуть із гайдамацьким руїнництвом і всяким антидержавним, анархічним, антикультурним і безпутнім бунтарством«...[2])

IV.

Як було зазначено вже на самім вступі, метою отсього бібліоґрафічного звідомлення є: звернути увагу на нові історичні концепції, які оба згадані автори вводять в українську історіоґрафію, а які основно ріжняться від історичних концепцій, що панували досі в новочасній українській історіоґрафії.

Які концепції панували досі в новочасній українській історіоґрафії, се бачили ми дуже наглядно на вступі. Ставлення матеріяльних інтересів вище ніж інтересів національної держави, виправдування з того титулу всякого руїнництва, а навіть його ідеалізування — отсе основні риси згаданих поглядів. Таких понять, як поняття нації, історіоґрафія наша не знала.

Вже від давна відчували в нас потребу ревізії дотеперішніх наших поглядів на наше минуле. І від часу до часу появлялися в нас навіть більші чи менші проби такої ревізії. Згадати хочби П. Куліша й М. Драгоманова, які більш чи менш широко, більш чи менш глибоко і різко, прикладаючи ріжні критерії, бралися до такої операції (пор. нпр. їх критичні погляди на українську анархію XIII—XVIII вв.).

[1]) Тамже, ст. 147. [2]) Тамже, ст. 93—94.

Та всі ті проби мали місце тільки »між иншим« і більшої уваги на себе не звернули. Ще найбільш систематично і з найбільшим розмахом виступив був у сій справі П. Куліш. Та форма, в якій виступ сей мав місце, вже з гори пересудила відношення українського громадянства до »еретичних« поглядів Куліша.

Перші, що взялися за таку ревізію у всеукраїнськім маштабі і виставили зовсім нові концепції цілого нашого минулого, се Ст. Томашівський і В. Липинський.

Концепції їх мають за основу три вугольні камені: 1) землю, 2) націю і 3) державу.

Здобування Української Землі, творення Української Нації й будування Української Держави — отсе орієнтаційні пункти, з яких оба автори розглядають українську історію, критерії, які прикладають при оцінці поодиноких історичних фактів і цілих історичних процесів.

Розглядаючи з такого становища українське минуле й прикладаючи такі критерії при його оцінці, вони дуже старанно і дуже різко відділюють в ньому чинники конструктивні, позитивні, творчі від чинників деструктивних, неґативних, руїнницьких. Конструктивні, позитивні, творчі і деструктивні, неґативні, руїнницькі — в здобуванню Української Землі, формуванню Української Нації й будуванню Української Держави.

Поклавши одною з основ своїх концепцій землю, оба автори кажуть і підчеркують у своїх працях з того погляду богато такого, на що не звертала досі належної уваги або на що дивилася зовсім инакше дотеперішня наша історіоґрафія.

Вже само поняття слова »Україна« у Томашівського инше, як у дотеперішніх українських істориків і в загалу українського громадянства. »Україна« Томашівського се не Україна етноґрафічна тільки, як вузко розуміє її ще нині українознавство. Се Українська Земля у всій своїй ґеоґрафічній цілости, без огляду на етноґрафічний характер поодиноких частин сеї ґеоґрафічної індивідуальности. Наслідком такого розуміння поняття »Україна« є сильне підчеркнення згаданим автором великої ролі Чорного Моря в історії України.

Ще сильніще оба автори підчеркують вагу здобування землі українським народом. Так Томашівський звертає особливу увагу на велике значіння, яке має в історії України боротьба українських племен зі степом у X—XIII вв., так Липинський признає рішаючу просто ролю боротьбі українського плуга зі степом у XVII ст. І з того становища оцінюють вони, позитивно чи неґативно, всі ті чинники, які відіграли в сих боротьбах активну ролю. Як зразок такої оцінки може послужити нпр. різка неґативна оцінка Липинським ролі Запоріжської Січи.

Друга головна основа історичних концепцій обох згаданих авторів: формування Української Нації — спричинила так само сильне підчеркнення ряду історичних фактів і процесів, яких не підчеркувала зовсім або тільки дуже слабо дотеперішня українська історіоґрафія.

Так Томашівський підчеркує дуже сильно суто український характер Галицько-Волинської Держави XIII—XIV вв. у протиставленню до загально-руської Київської Держави IX—XIII вв. Так Липинський підчеркує наростання за Б. Хмельницького нових українських верстов, без яких український народ не міг стати нацією у повнім того слова значінню. Так Томашівський підносить велике значіння, яке для формування української нації мала сепарація українських земель від великоруських після розпаду Київської Держави. Так Липинський признає велику ролю, яку у згаданім формуванню відіграла західна культура, що йшла над Дніпро з західно-українських земель[1]).

Вкінці третя головна основа концепцій обох авторів: Українська Держава.

Високе цінування держави взагалі й української державности з окрема слідно на кождій майже сторінці праць Томашівського і Липинського. Та найкраще виявляється се в становищі обох авторів до всяких антидержавних, анархічних проявів, від яких аж кишить у деяких періодах нашої історії. Отже – у неґативнім становищі Томашівського до княжих міжусобиць і боярської анархії в Київській і Галицько-Волинській Державі XII—XIV вв. при одночаснім високім цінуванню позитивної ролі, яку відіграли в будові Української Держави Варяги. Отже — у неґативнім становищі Липинського до козацької анархії в Українській Державі Б. Хмельницького. Зокремаж у сильнім підчеркненню Липинським сильної, абсолютистичної, монархічної влади Гетьмана Б. Хмельницького, без якої — на його думку — неможливе булоб ні сформування Української Нації, ні збудування і вдержання Української Держави пол. XVII ст. Показалося се наглядно незабаром після смерти Великого Гетьмана — в добі Великої Руїни...

З особливим натиском слід підчеркнути вкінці незвичайно високе цінування обома авторами — зі становища саме української державности — північно-західних українських окраїн: Галичини, Волині і Полісся. Погляд Томашівського на значіння Галицько-Волинської Держави XIII—XIV вв. наведений вище. Тут наведу ще погляд на значіння згаданих земель — Липинського.

»Поділ України на дві полоси — каже він: окраїнну, північно-західну, покриту болотами, лісами й горами, та серединну і південно-східну, степову, нічим не захищену від Сходу — був причиною того факту, що всі бурі з Півдня і Сходу вдаряли безпосередно в сам центр нашого державного життя. Вали, замки і городи, якими намагалась наша князівська держава оборонити свій центр од небезпеки степу, не видержували звичайно сильніщого напору східних кочових орд. Вживаючи образного вислову: степові руїнники України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашого державного орґанізму, виїдали його серце. Останні ознаки державного життя

[1]) Особливо бє в очи аж надто вже різке підчеркнення в Томашівського „варяго-руськости“ Київської Держави IX—XIII і „Першої Української Держави“ XIII—XIV вв. Бо хоч до старої Київської Держави й належали всі руські племена, то державно-творчим елєментом в ній були фактично Українці з Києвом як центром, супроти якого великоруська складова частина грала ролю кольонії.

залишались після того тільки на краях держави — власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглось од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся. Тому тільки в оцьому окраїнному північно-західному півколі задержувались останки нашої державної традиції. Тому без цих північно-західних окраїн не можна було Держави Української відбудувати. Тому тільки нове завойованне степу державними українськими елементами, що були перед тим в північно-західні ліси, болота і гори з нього вигнані, означалоб відродженне державної незалежности України. І тому врешті відбудова державного життя на Україні висмикувалась з українських рук і попадала в руки чужі всякий раз тоді, коли ці наші північно-західні окраїни, цей резервуар української державної традиції, опинялись в залежности від чужих держав — од Москви, або від Польщі. В тіснім звязку з оцим нашим ґеоґрафічним положенням знаходиться у великій мірі історичний процес, що привів до відродження Української Держави за Богдана Хмельницького. Процес значного впливу в степову, державно і національно пасивну Козаччину, окраїнних, північно-західних, державно і національно активних елементів, переважно шляхти, почасти міщанства і поповичів, а потім змагання перетвореного оцими напливовими елементами, вже національно і державно активного Війська Запорожського прилучити до відбудованого державного центру північно-західні окраїни, без яких існування того центру було немислиме. Банкроцтво по смерти Великого Гетьмана цих плянів і захоплення Москвою та Польщею наших державнотворчих окраїн було одною з головних причин, що привели до руїни степову козацьку державу«...[1])

Тут і пояснення незрозумілого на перший погляд кроку пинської шляхти в 1657 р. і становища супроти сього кроку гетьмана Б. Хмельницького.

Такі історичні концепції Ст. Томашівського і В. Липинського. Концепції — як бачимо — par excellence — національно-державницькі.

І в тім їх переломове значіння для української історіоґрафії.

Ів. Кревецький.

---

[1]) Липинський, ст. 220—221.

Українська історична бібліографія

за 1914—1923 рр.

Зібрав *Іван Калинович.*

Публікації в українській мові.

I. Помічні науки.

1. Бібліографія.

1. *А., В.:* Матеріяли Архива Імператорського Російського Географічного Товариства з українознавства. (Матеріяли і замітки). »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. IV, стор. 70—78.

2. *Айзеншток, І.:* Додатки до показчика неперіодичних видань по українознавству за рр. 1914—1917. Склав... »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 187—189.

3. *Бабій, Ол[екса]:* Літературні журнали в 1922—23 р. »ЛНВ.« Львів, 1923, кн. VII, стор. 271—276.

4. *Багалій, Д. І.:* Нові джерела про Кирило-Методіївське Брацтво. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 171—179.

5. *Б[ачинський], [Євген]:* Французька преса про українську справу. [Бібліографічні звістки]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 122, стор. 710—712; № 128, стор. 807—808; № 130, стор. 839—840; — 1917, № 133. стор. 45—46; № 137, стор. 110—111; № 139, стор. 143—144; № 145, стор. 239—240; № 153, стор. 367—368.

Наголовок в деяких Nr. змінений на инший.

6. *Бачинський, Л.:* Українська таборова преса. »Книжка«. Станиславів, 1921, № 4/6, стор. 87—89.

7. *Биковський, Л.:* Бібліографія праць К. В. Широцького. »Збірник Секції Мистецтв«. Київ, 1921. Випуск I, стор. 137—144.

8. *Биковський, Л.:* Бібліографія творів по бібліотекознавству на українській мові. »Наш Шлях«. Камянець н./П., 1920, № 72.

9. *Биковський, Л.:* Бібліотековіяна Національної Бібліотеки України. »Поступ«. Студентський Вістник. Львів, 1922, № 6, стор. 145—148.

10. *Биковський, Л.:* Бібліотековіяна Національної Бібліотеки України. »Українське Книгознавство«. Подебради, 1922. Збірник 2, стор. 20—32.

Се доповнення попередньої статті під 9.

11. *Биковський, Л.:* Видавниче Товариство при Українській

Господарській Академії в Чех. Слов. Респубмиці. [Бібліоґр. список]. »Книжка«. Станиславів, 1922, № 8/10, стор. 110—113.

12. *Биковський, Л.:* Українська бібліографія на еміграції. »Українське Книгознавство«. Варшава, 1922. Збір. I. стор. 1—44.

13. Бібліографія праць акад. *Д. І. Багалія.* »Записки Істор.-филолог. Відділу Укр. Акад. Наук«. Київ, 1919. Т. I, стор. XXII—XXXIII.

14. *Білозерський, О. Пв. і Романченко, Д.:* Порадник для національно-освітних інструкторів в війську. [Бібліоґр. порадник]. Вид. Укр. Військової Місії в Польщі. Перемишль — Ланьцут, 1920, 8⁰ 32 стор.

Історія українського народа, стор. 15—17.

15. *Борщак, Ілько:* Бібліографічні мандрування. »Книга«. Відень. 1921, № 1, стор. 4—6.

Стаття недокінчена.

16. *Борщак, Ілько:* „Ucrainica“ Маркізи Помпадур. Бібліоґрафічний етюд. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 43 (197).

17. *Власт, Юрій:* Українська преса в Америці. [Список]. »Український Прапор«. Відень, 1920, № 8.

18. *Власт, Юрій:* Українська преса на Західній Області Української Народної Републіки. [Список]. »Український Прапор«. Відень, 1919, № 23/24.

19. *Волох, Л.:* Про літературний і видавничий рух у Київі та на Україні при кінці 1922 року. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 37 (191).

20. *Гнатюк, Володимир:* Праці проф. Е. Перфецького по історії Угорської Руси-України. »Книжка«. Станиславів, 1922, № 4/7, стор. 84—86.

21. *Голубець, Микола:* Література предмету до »Начерку історії українського мистецтва«. Того-ж автора: Начерк історії українського мистецтва. Перша частина. Наклад фонду »Учітеся, брати мої«. Ч. 4. Львів, 1922, стор. 251—262.

22. *Грицак, Евген, Др.:* З історії книжкового руху на Великій Україні. (1917 — 1922). »Літ.-Наук. Вістник«. Львів, 1923, кн. IX, стор. 55—64: кн. X, стор. 149—158.

23. *Грушевський, Михайло:* Новійша література по історії Вел. кн. Литовського. »Український Науковий Збірник«. Москва, 1916, вип. II, стор. 21—39.

24. *[Грушевський, Олександер]:* Огляд розвідок. (А. до історії України XI — XVIII вв.). »Універсытетські Вісти«. Київ, 1918, № 1, стор. 5—8.

25. *Гуцало, Ол[ександер]:* Ucrainica. Книжки й неперіодичні видання років 1914—1917. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 192—210.

26. *Дараган, М.:* Показчик видань культурно-просвітнього відділу 3-ої Залізної Дівізії інтернованої української армії. (Каліш — Польща). »Українське Книгознавство«. Подєбради, 1922. Збірник 3, стор. 35—36.

27. *Донцов, Дмитро, [Др.]:* Гетьман Мазепа в европейській літературі. »Шляхи«. (Літер. наук. журнал). Львів, 1917, № 5/8, стор. 283—291.

28. *Дорош, С.:* Земська преса на Україні. [Бібліоґр. список]. »Нова Рада“. Київ, 1917, № 42.

29. *[Дорошенко, Володимир]:*

Чужа преса про нас. [Бібліоґр. огляд]. Вістник Союза Визволення У»країни«. Відень, 1914, № 5—6, стор. 9—11.

30. *Дорошенко, Володимир:* Література до історії української революції. [Критично-бібліоґрафічний огляд]. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 17 (171).

31. *Дорошенко, Володимир:* Спис творів Івана Франка. З додатком статий про нього і рецензій на його писання. Уложив... Випуск I. (Ч. 1—2044). Матеріяли до української бібліоґрафії. Видає Бібліоґрафічна Комісія Наук. Тов. ім. Шевченка. Том IV. Львів, 1918, 8⁰ VIII+80 стор.

32. *Дорошенко, Володимир:* Український видавничий рух на Радянській Україні в 1920 році. »Книжка«. Станиславів, 1922, № 1/3, стор. 16—24.

33. *Дорошенко, Володимир:* Український науковий рух в 1913 році. [Бібліоґр. - критич. огляд]. »Україна«. Наук.-трьохміс. Київ, 1914, кн. I, стор. 99 - 111; кн. II, стор. 75—87.

34. *Дорошенко, Д[митро]:* Показчик нової української літератури в Росії за час 1798—1897 роки. Частина перша. Чернівці, 1917, 8⁰ 68 стор.

Рецензія: Книголюб: „Воля". (Тижневик). Відень, 1920, Том II, Nr. 6, стор. 282—283.

35. *Дорошенко, Дмитро:* Українське літературне життя на еміграції. [Бібліоґр. огляд]. »Трибуна України«. Варшава, 1923, № 1, стор. 24—32.

36. *Дорошенко, Д[митро]:* Українські видавництва за кордоном в 1918—1919 рр. »Книжка«. Станиславів, 1921, № 4/6, стор. 82—85.

37. *Дорошенко, Д[митро]:* Українські видавництва за кордоном в 1918—1921 рр. »Книжка«. Станиславів, 1921, № 3, стор. 47—52.

38. *[Дорошкевич, О. та Стешенко, І.]:* Поміч учителю в справі національного виховання учнів. Випуск I. [Бібліоґрафічний показчик]. Видання Секретарства Справ Освітних. Київ, 1918, 16⁰ 52 стор.

Показчик книжок для читання по історії стор. 9—17.

39. *Емпе:* Загальний стан преси і літератури в С. С. Р. Р. за 1918—1923 рр. [Бібліоґр. огляд]. »Нова Культура«. Львів, 1923, № 4, стор. 69—74; № 5, стор. 75—77.

40. *Єфремов, Сергій:* Українознавство. Покажчик потрібнішої до самоосвіти літератури. Зложив... [Видання] Всеукр. Кооперат. Видав. Союза. № 48. Київ, 1920, 8⁰ 64 стор.

41. *Ж[ученко], М. [Дорошенко. Дмитро]:* Літературне життя на Україні Наддніпрянській в 1919 році. »Хліборобська Україна«. Відень, 1920. Збірник II/IV, стор. 243—248.

42. *Жученко, М. [Дорошенко, Дмитро]:* Українське письменство в 1920 році. [Бібліоґрафічний огляд]. »Хліборобська Україна«. Відень, 1920. Збірник II/IV, стор. 238—243.

43. *Жученко, М. [Дорошенко, Дмитро]:* Український видавничий рух в 1919 році. [Бібліоґр. огляд]. »Хліборобська Україна". Відень, 1920. Збірник I, стор. 110—115.

44. *Жученко, М. [Дорошенко, Дмитро]:* Український видавничий рух в першій половині 1921 р [Бібліоґр. огляд]. »Хліборобська Україна«. Відень, 1921. Збірник V/VI, стор. 199—207.

45. *[Залізняк, Микола]:* Видав-

ництва і книжки М. Залізняка. Накладом Видавництва »Політична Бібліотека«. [Відень], 1916, 8⁰ 23 стор.

Всесвітня історія, стор. 15—18.

46. З голосів німецької преси про українську справу. [Бібліоґр. замітки]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 154, стор. 378—380; № 157, стор. 423—424; № 164, стор. 535—538; № 170, стор. 631—633; № 171, стор. 648—651. — 1918, № 4, стор. 47—49; № 5/6, стор. 64—65; № 7, стор. 83—85; № 11, стор. 158—160; № 13, стор. 192—193; № 20, стор. 302—304.

47. З голосів російської преси про українську справу. [Бібліоґр. замітки]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 152, стор. 340—343; № 154, стор. 377—378; № 156, стор. 404—405.

48. *Ільницький, А.:* Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч. С. Р. [Список]. „Українське Книгознавство«. Збірник 3. Подєбради. 1922, стор. 36—40.

49. Календар »Що читати« — на рік 1923. Порадник присвячений поширенню доброї книжки. Видає »Добра Книжка« у Львові. Львів, грудень 1922, 8⁰ 36 стор.

Книжки з ділянки історії, соціольоґії та ин. наук, стор. 25—27.

50. *Калинович, Іван:* Бібліоґрафія за 1923 рік. Зібрав... »Нова Україна«. Прага, 1923, № 4, стор. 158—160; № 6, стор. 186—189.

51. *Калинович, Іван:* Важніші жерела до історії Українських Січових Стрілців. (Ьібліоґрафічний причинок). »Стрілецький Календар-альманах на рік 1917«. Львів, 1917, стор. 152—157.

52. *Калинович, Іван:* Всеукраїнська Бібліоґрафія за 1923 рік. (Спроба систематичної реєстрації). »Книжка«. Станиславів, 1923, № 1/5, стор. 58—63.

53. *К[алинович], І[ван]:* Джерела до історії культури. (Бібліоґрафічний список). Див.: Ліперта, Ю.: Історія культури в трьох нарисах. Переклад П[етра] Дятлова і Хв. Мойси. Ню-Йорк-Відень-Львів-Київ, 1922, 8⁰, стор. VI—XI.

54. *[Калинович, Іван]:* Катальог Видавництва »Всесвітня Бібліотека«, на 1923 рік. Золочів, 1923, 16⁰ 24 стор.

2. Історіа і ґеоґрафія, стор. 21—22.

55. *[Калинович, Іван]:* Катальоґ Видавничого Т-ва »Вернигора« у Київі. Представництво у Відні. [Відень, 1921], 8⁰ 36 стор.

Українська історія, стор. 17—23.

56. *Калинович, Іван:* Літопис української публікації за 1918 рік. Зладив... »Книга«. Бібліографічний неперіодичний журнал. Відень, 1921. Кн. I, стор. 47—69.

Скінчено друк на букві Р., решта в рукопису.

57. *[Калинович, Іван]:* Німецька преса про нас. [Бібліоґрафічний огляд]. »Українське Слово«. Львів, 1915, № 28, 36, 60, 83, 87, 104, 105, 107, 108, 149, 151—156, 169—173. Рік 1916, № 34 (205)—42 (213) і 105 (276).

58. *Калинович, Іван:* Огляд »военної« української біблїоґрафії. (За час першого року світової війни). »Українське Слово«. Львів, 1915, № 51, 53—59, 61, 65, 72, 76, 80, 81, 83, 111—115.

59. *К[алинови]—ч, І[ван]:* Переклади з української літератури. [Бібліоґрафічний огляд]. »Шляхи«. Львів, 1916, № 6, стор. 222—223; № 7/8, стор. 287—288; № 9/10, стор. 351—352. Рік 1917, № 1/2, стор. 117—119.

60. *[Калинович, Іван]:* Показчик авторів та їх творів у тижневику »Воля« за 1919 рік. Томи I—VI. (№ 1—26). З друкарні Вальдгейм-Еберле. Відень, 1920, 8° XL стор.

61. *Калинович, Іван:* Показчик до римської літератури. Див.: Тарас Франко: Нарис історії римської. літератури. Видання »Всесвітньої Бібліотеки«. № 17. Львів, 1921, стор. 196—214.

62. *Калинович, Іван:* Показчик до української соціялістичної і комуністичної літератури. Бібліотека »Нової Доби«. № 20. Відень-Київ, 1921, 16° VIII+112 стор.

63. *Калинович, Іван:* Польські наукові причинки по українознавству. (За 1914—1916 рр.) [Бібліоґрафічна студія]. »Шляхи«. Львів, 1916, № 19/22, стор. 662—666: № 23/26, стор. 752—758.

64. *К[алино]—вич, І[ван]:* Польські причинки по українознавству. [За 1922 рік]. »Книжка". Станиславів, 1922, № 4/7, стор. 62—63; № 8/10, стор. 113—115.

65. *Калинович, Іван:* Шведська преса про нас. [Бібліоґрафічні замітки]. »Українське Слово«. Львів, 1915, № 95, 96. Рік 1916, № 162 (333); № 173 (344); № 199 (370).

66. Катальоґ: Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. [Полтава, 1918], 16° 30 стор.

67. Катальоґ: Ілюстрований катальоґ книжок на 1919 рік. Ukrainska Knyharnia 10 234—96-th Street. Edmonton, Alberta. [Едмонтон, 1920], 8° 64 стор.

Історія, стор. 5, 18—21.

68. Катальоґ Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10. Накладом Книгарні. Львів, 1922, 8° 57 стор.

Історичні публікації поміщені у відділі V. Наука. стор. 16—29.

69. *Кондра, С.:* Спроба реєстру української періодичної преси. 1816—1916. »Книгарь«. Київ, 1918, № 16, стор. 998—1004.

70. *К[ревецький], І[ван]:* Українська преса Західної України. [Список]. »Република«. Станиславів, 1919, № 1.

71. *[Крижановський, Іван]:* Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. Випуск перший. Видання Департаменту Позашкільної Освіти. Народнє Міністерство Освіти [У. Н. Р.]. Київ, 1918, 8° 175+V стор.

Список книжок по історії всесвітній і українській, стор. 91—96.

72. *[Крипякевич, Іван, Др.]:* Бібліографія української історії. (1922—1923). „Історичний Вістник«. Львів, 1923, № 2/3, стор. 35—38.

73. *Крипякевич, Іван. Др.:* Бібліографія української історіографії XIX—XX вв. (Перша частина). Див.: Тогож автора: Українська історіоґрафія XIX—XX вв. Львів, 1923, стор. 60—66.

Літоґрафоване видання в формі скриптів для студентів українського університету.

74. *Крипякевич, Іван, Др.:* Жерела і література до гетьманства Богдана Хмельницького. (1648—1657). Див.: Тогож автора: Історія української держави XVII—XVIII. Львів, 1922, стор. 70—77.

Літоґрафоване видання в формі скриптів для студентів українського університету.

75. *Крипякевич, Іван, Др.:* Література про Україну перед 1648 р. [Бібліоґрафія]. Ibid. стор. 29—34.

76. *[Крипякевич, Іван, Др.]:* Українські видання на еміґрації. „Українське Слово“. Львів, 1915, № 19 і 41.

77. *Кузеля, Зенон, Др.:* З культурного життя України. Написав... Бібліотека полонених Українців Табору Зальцведель, ч. 5. Накладом Видавничого Товариства ім. П. Куліша. Зальцведель, 1918 р. 16⁰ 86 стор.

Бібліоґрафічний порадник.

78. *Кузеля, Зенон, Др.:* Каталоґ »Українського Слова«. Зладив... Бібліотека »Українського Слова«. Берлін, 1923, січень, 16⁰ 32 стор.

79. *Кузеля, Зенон, Др.:* Спис важніщої літератури про козацькі думи й кобзарів. Зладив... Див.: Ємець, Василь: Кобза та кобзарі. Бібліотека »Українського Слова« ч. 34. Берлін, 1923, стор. 100—111.

80. *Литвицький, М.:* Таборова журналістика. [Огляд]. »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 42.

81. *Людкевич, Ст.:* Бібліоґрафія творів Остапа Ніжанковського. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 12.

82. *Лютай, Демко. [Калинович, Іван]:* Український літературний рух в 1916 р. »Шляхи«. Львів, 1917, № 17, стор. 153—163.

83. *Масютин, Юрій:* Провінціяльна економична преса на Україні. [Огляд]. »Голос Друку«. Харків, 1922. Кн. I, стор. 142—147.

84. *Міяковський, В.:* По російських історичних журналах 1918 р. (I. »Былое«, № 1, 2; — »Голос Минувшаго«, № 1—6; — »Русская Старина«, № 1—2). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 1/2, стор. 200—204.

*85. *Міяковський, В.:* Революційні відозви до українського народу 1850—1870 рр. Історично-Революційна Бібліотека. Державне Видавництво України. Київ, 1920, 8⁰, 75 стор.

Рецензія: Диканський, В.: „Книжка“. Станиславів, 1922, Nr. 4/7, стор. 87—88.

*86. *Міяковський, В.:* Революційні відозви 40-х років. Всеукраїнське Державне Видавництво. Київ, 1921, 8⁰, ? стор.

87. *Невинський, Ол.:* Справочна книжка про гарні книжки для селян. Українська народня література. Видавництво »Українська Бжола«. № 1. Балки, Харьк. Губ., 1917, 8⁰, 76 стор.

До історії відноситься відділ II. Життя соціяльне.

88. *Ніколаев, В. Ф.:* Найголовніша література по природознавству Полтавщини. [Бібліоґр. огляд]. »Нова Школа«. Педаг. жур. Полтава, 1918, № 4, стор. 74—80.

89. Німецька преса про українську справу. [Бібліоґр. замітки]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1915, № 33/34, стор. 10—11; № 37/38, стор. 11—12; № 39/40, стор. 11—12; № 41/42, стор. 13—14; № 43/44, стор. 11—12; № 47/48, стор. 12—14; № 51/52, стор. 12—13; № 53/54, стор. 12—15; № 55/56, стор. 12—16; № 57/58, стор. 13—15; № 59/60, стор. 13—15. — 1916: № 63/64, стор. 30—31; № 77/78, стор. 138—139; № 87/88, стор. 227—228; № 91/92, стор. 262—263; № 98, стор. 327—328; № 102, стор. 390—392.

90. *Огієнко, Іван:* Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови. Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови. Видавниц-

тво Книгарні Є. Череповського. У Києві, 1918, 16⁰ 88 стор.

91. *Паночіні, С.:* Книжкова українська продукція в 1917 році. »Книгарь«. Київ, 1918, № 5, стор. 243—251.

92. *Приходько, Ан.:* Книжкова продукція на Україні за час революції. (Підсумки й перспективи). »Голос Друку«. Харків, 1922, № 1, стор. 17—33.

93. *[Приходько, — Ан.]:* Матеріяли до діяльности видавничих та бібліографічних установ У. С. С. Р. [Бібліоґр. замітки]. »Голос Друку«. Харків, 1922, кн. І, стор. 211—222.

94. *Різниченко, Василь:* Матеріяли до бібліографії Батурина. (Доповнення). Київ, 1919, 16⁰, 32 стор.

95. *Родников, В.:* Огляд української дитячої літератури. Переклад з російської мови Є. Зерової. Бібліотека вчителя, № 8. Видання „Вільної Української Школи«. Київ, 1918, 8⁰, 25 стор.

До історії, стор. 20—23.

Рецензія: Сірополко, С.: „Книгарь". Київ, 1918, Nr. 15, стор. 905.

96. *Р[удинський], М.:* Показчик книжок для дитячого читання. »Педагогичний Журналь«. Полтава, 1917. № 7/12, стор. 111—130.

97. *Р[удинський], М.:* Шевченко і Полтавські видавництва за рік волі. [Бібліоґраф. замітка]. »Нова Школа«. Полтава, 1918, № 2, стор. 79—81.

98. *[Рудницький, Іван]:* Показчик авторів та їх творів у тижневику »Воля« за 1920 рік. Рік видання другий, томи І—IV. (52 чисел). [Відень, 1921], 8⁰ XIX стор.

99. *Русова, С[офія]:* Дошкільне виховання. Видання Українського Видавництва в Катеринославі, № 32. Катеринослав, 1918, 8⁰ 162 стор.

Бібліоґрафія по дошкільному вихованню та історії шкільництва.

Рецензія: Ходзицький, Олександер: „Книгарь". Київ, 1918, Nr. 10, стор. 578—581.

100. *[Свєнціцький, Іляріон]:* Каталог Шевченківської Виставки. З портретом батька Т. Шевченка. [Видання] Національного Музею у Львові. З друкарні »Діла«. Львів, 1920, 8⁰ 23+I стор.

101. *Сірополко, С.:* Показчик книжок і відозв виданих у Тарнові в 1921 і до 1. X. 1922 рр. »Українське Книгознавство«. Подєбради, 1922. Збірник 3, стор. 30—34.

102. *[Сімович, Василь, Др.]:* Катальоґ Видавництв: »Українська Накладня«, Київ-Ляйпціґ; — »Галицька Накладня«, Коломия; — »Ukrainian Publishing«, Winnipeg, Man.; — »Українське Видавництво в Катеринославі«; — Т-во „Дзвін«, Київ-Відень. — [Берлін], 1922, 16⁰, 64 стор.

103. *Січинський, В.:* Нові праці з української архітектури. [Огляд]. »Нова Україна«. Прага, 1923, № 4, стор. 107—112.

104. *Сперанський, О.:* Огляд російських історичних журналів за 1917—1920 рр. »Голос Друку«. Харків, 1922, кн. І, стор. 132—137.

105. *Сперанський, О.:* Огляд українських історичних журналів 1917—1919 рр. »Голос Друку«. Харків, 1922, кн. І, стор. 120—131.

106. *Старий, В[асиль]:* Здобутки нашого друкованого слова. (За 1917 — 1918 роки). »Трибуна«. Київ, 1919, № 12 і 13.

107. *Титович, Клим. [Калинович, Іван]:* Важніщі публікації

про Галицьку (ЗУНР) Республику. (Бібліоґр. показчик). »Український Прапор«. Відень, 1921, № 43, 44, 45, 47 і 49.

108. *Чепига, Іван:* Огляд української літератури на еміґрації. [Бібліоґрафічний показчик]. Календар Т-ва »Просвіти« на 1917 р. Львів, 1917, стор. 191—196.

109. *Чепига, Іван:* Українська літературна продукція на еміґрації у Відні. (Бібліоґрафічний огляд від 1. серпня 1914 до мая 1916). Накладом Української Культурної Ради. Відень, 1916, 8⁰ 33+1 стор.

Рецензія: [Федорці]—в, [Федь]: „Шляхи". Львів, 1916, Nr. 17/18 стор. 608.

110. *Чередниченко, В.:* Дитяча Хата. Порадник організації й керування установ дитячого виховання. Частина І. Всеукраїнське Державне Видавництво. Харків—Полтава, 1921, 8⁰ 68 стор.

Бібліоґрафія по історії України для діточого віку.

111. Чужа преса про нас. [Бібліоґрафічний огляд]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1914, № 5/6, стор. 9—11. 1915: № 11/12, стор. 16; № 13/14, стор. 15—16; № 21/22, стор. 27—30; № 25/26, стор. 15—18.

112. *Ш[крумеляк], Ю[рій]:* Преса Українських Січових Стрільців. »Нашим Інвалідам«. Одноднівка. Львів, 1922, стор. 13—19.

113. *Щ[ербаківський], Д.:* Спис головніщих праць академика М. І, Петрова що до археології та історії мистецтва. »Збірник Секції Мистецтв«. І. Київ, 1921, стор. 145—147.

114. *Яремченко, О.:* Фахова пластова бібліографія українською мовою. »Молоде Життя«. Львів, 1923, № 3/4, стор. 3.

115. *Яринович, А.:* Українська преса в Америці. [Бібліоґраф. реєстр]. »Книгарь«. Київ, 1917, № 4, стор. 178—182.

116. *Яшек, Микола:* Т. Шевченко. Матеріяли до бібліографії, (рр. 1903—1920). Випуск перший. Центральний Бібліографічний Відділ. Всеукраїнське Державне Видавництво. Харків, 1921, 8⁰ 104+(4) стор.

---

117. »Голос Друку«. Критико-бібліографичний часопис. Книга перша. Редакційна Колєгія: А. Прийдешний, Мих. Панченко і М. Годкевич. Всеукраїнське Державне Видавництво. Харків, 1922, 8⁰ 239 стор.

Рецензія: Зеленкевич, І[ван]: „Книжка". Станиславів, 1922, Nr. 4/7, стор. 76—77.

118. Книга. Неперіодичний бібліографичний орган Обєднання Українських Видавців. Під редакцією проф. Дмитра Антоновича. [Книга] І. Відень-Київ, грудень, 1921. 8⁰ 80 стор.

Рецензія: Дорошенко В.: „Книжка". Станиславів, 1922. Nr. 1/3, стор. 26—28.

119. Книгарь. Літопис українського письменства. Рік видання І—ІІІ. [Під редакцією: В. Старого-Короліва]. Видання Товариства »Час« у Київі. Київ, 1917—1919, 8⁰, № 1—27.

120. Книжка. Вістник українського книжкового руху. Виходить що місяця. Видає: Видавництво »Бистриця«. Відвічальний редактор: Іван Чепига. Станиславів, 1921—1923, 8⁰, Річники І—ІІІ.

121. Книжний Бюлетень. Видає Бюро Педагогичне при Губерніяльній Управі. Виходе два рази на місяць. Полтава, 1917, 8⁰, № 1—?.

122. Книжний Вістник.

Трьохмісячний часопис бібліотекознавства й просвіти. Рік I. Видає Національна Бібліотека України. Київ, 1919, 8⁰, № 1—2.

Вийшло тільки два числа.

123. Українське Книгознавство. Орган гуртка бібліологів при Українській Студентській Громаді в Варшаві. Збірник ч. 1. [Редактор: Л. Биковський]. Варшава, травень 1922, 8⁰, 45 стор.

Рецензія: Бібліоґраф: „Книжка". Станиславів, 1922, Nr. 8/10, стор. 128—129.

124. Українське Книгознавство. Орган гуртка бібліологів при Українській Господарській Академії в Ч. С. Р. Видання Студентського Видавничого Гуртка. [Редактор: Л. Биковський]. Збірники ч. 1—3. Подебради, 1922, 8⁰, 32+48+60 стор.

Історичні журнали.

*125. Вісти Батуринські. Щомісячний часопис, присвячений археології, історії, громадському житті Батурина й Батуринщини. Редактор-видавець: Василь Різниченко. Батурин, 1917, 4⁰, № 1—?.

126. Жерела до історії України. Видає Археоґрафічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Том XVI. Див.: Томашівський, Степан: Ватиканські матеріяли до історії України. Випуск 1. (Див. під ч. 583).

127. Записки Історичної і Філологічної Секції Українського Наукового Товариства у Київі. Видає Українське Наукове Товариство. Том: XV/XVI. Київ, 1918, 8⁰.

128. Записки Історично-Філологичного Відділу Української Академії Наук. Книги I./II. Під редакцією Павла Зайцева. За головним редагуванням Голови Відділу акад. Д. І. Багалія. Видання Української Академії Наук. Київ, 1919—1921, 8⁰, 144+95 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: Літер. Наук. Вістник. Львів, 1922, кн. II, стор. 178—179.

129. Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Видає Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Накладом Товариства. Львів, 1914—1923. 8⁰, Томи: CXVII/CXXXV.

130. Записки Українського Наукового Товариства у Київі. Редакційний Комітет: Мих. Грушевський, Волод. Перетц, Мик. Василенко. Книги XIII—XIV. Київ, 1914, 8⁰, 168+? стор.

131. Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині. Випуск I. Видання Українського Наукового Товариства дослідування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині. Полтава, 1919, 8⁰, XVI+111 стор.

Рецензія: Дорошенко, Дм[итро]: Літ. Наук. Вістник. Львів, 1922, кн. III, стор. 280—281.

132. Збірник Львівської Ставропиґії. Минуле і сучасне. Том I. Під редакцією Др-а Кирила Студинського. Львів, 1921, 8⁰, IV+369 стор.

133. Збірник Секції Мистецтв. [Книга] I. [Видає]: Українське Наукове Товариство. Державне Видавництво. Київ, 1921, 4⁰, 168 стор.+XII таблиць.

Рецензії: Антонович, Дм[итро]: Літер. Наук. Вістник. Львів, 1922. кн. I, стор. 179—183. Нем, I.: Шляхи Мистецтва. Харків, 1922, Nr. 1, стор. 58—59.

134. Історичний Вістник. Орґан студентів-істориків Українського Університету у Львові. Ви-

ходить неперіодично. Львів, 1923, 8⁰ № 1—3. Видання літоґрафоване.

Рецензія: Кревецький Ів.: „Діло“. Львів, 1923, Nr. 36 (9.917).

135. Наше Минуле. Журнал історії, літератури і культури. Редактор: П. І. Зайцев. Видавниче Т-во »Друкарь« у Київі. Київ, 1918—1919, 8⁰ № 1—3 і № 1/2 за 1919 р.

Рецензії: 1) К[ревецький], [Іван]: „Република“. Станиславів, 1919, Nr. 25; 2) Тисяченко, Гр.: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 16, стор. 951—960.

136. Україна. Науковий трьохмісячник українознавства. Видає: Українське Наукове Товариство у Київі. Під загальним проводом голови Т-ва Михайла Грушевського. Одвічальний редактор: Ол. Шрамченко. Київ, 1914—17, 8⁰, Книги I—IV і за 1917, Книги I/II.

137. Український Науковий Збірник. Видання Українського Наукового Товариства у Київі. [Збірники I/II]. Москва, 1915. і 1916, 8⁰, VIII+132 стор.; VIII +154 стор.

138. Українсько-руський Архив. Видає Історично-Фільософічна Секція Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Том: XIII—XIV. Див.: *Студинський, Кирило, Др.:* Матеріяли до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр. (Див.: Відділ II: Історія України: XIX століття.) і — Том: XV. *Брик, Іван, Др.:* Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX. ст. (Див.: Відділ: II. Історія України: XIX століття).

2. Фільософія історії. Методольоґія.

139. *Борба:* Соціялістичний погляд на історію. »Робітничий Календар на 1919 р.« Ню-Йорк, 1919, стор. 37—41.

140. *Віппер, Роберт, проф.:* Нові виднокруги в історичній науці. (З російського переклав Володимир Дорошенко). Життя й Мистецтво. Львів, 1920, № 4/5, стор. 136—139; № 6/8, стор. 178—181.

141. *Вольтер:* Про історичну правду і неправду. »Світ«. Львів, 1917, № 1 стор. 14—16.

142. *Вт.:* Мак'явелі і Мак'явелізм. »Промінь«. Чернівці, 1923, № 2, стор. 61—62.

143. *[Ганкевич, Лев, Др.]:* Історичні права і основи Вільсона. „Вперед“. Львів, 1919, № 78 і 79.

144. *Гортер, Герман:* Історичний матеріялізм. З передмовою Карла Каутського. Переклав з німецького Петро Бензя. Видавництво »Знаття — то сила«. Ч. 2. Соціяль-Демократична Бібліотека. Київ, 1918, 8⁰, 148 стор.

Рецензія: „Наша Справа“. Катеринослав, 1918, Nr. 9.

145. *Машкин, Андрій:* Історичний процес та література. »Голос Друку«. Харьків, 1922, кн. I., стор. 9—16.

146. *Остапенко, Сергій:* Курс статистики і демографії. (Числовий метод і демографія. Видання Подільської Губ. Нар. Каси. Кредіту. Камянець н./П., 1920, 8⁰, VI+(2)+320 стор.

Як IX. розділ подає автор „Скорочену історію числового методу або історію статистики“, стор. 125—164.

147. *Петрів, А.:* Економічне розуміннє історії. Написав... »Світло«. Популярно-Наукове Ви-

давництво. Ч. 1. Рочестер, Н. Й., 1922, 16°, 16 стор. + портрет автора.

148. *Пфанкухе, А.:* Боротьба і порозуміння між релігією та природничими науками. Історична розвідка. Переклад з другого німецького видання. Видання Всеукраїнського Видавничого Союзу. Київ, 1919, 8°, 128 стор.

149. *Spectator:* Монархія і республіка. Історично-політичний нарис. »Соборна Україна«. Віденъ, 1921, № 4 - 6.

150. *Шене, Еміль, Др.*: Держава з погляду полїтики і ґеоґрафії. »Діло«. Львів, 1916, № 221 (9.120).

151. *Шене, Е[міль], Др.:* Полїтична сила і ґеоґрафічне положене. Сторінка з полїтичної ґеоґрафії. „Діло«. Львів, 1916, № 177 (9.076)—186 (9.085), 188 (9.087), 189 (9.088), 191 (9.090), 197 (9.096) —203 (9.102).

152. *Шене, Еміль, Др.:* Простір і комунїкація в житю держав. Сторінка з полїтичної ґеоґрафії. »Діло«. Львів, 1916. № 162 (9.061), 164 (9.063)—167 (9.066), 170 (9.069)—173 (9.072), 176 (9.075).

153. *Щербина, Ф.* Статистика. Історія статистики й історія статистичних установ. Випуск 1. Подебради, 1923, 4°, 16 +12+106 стор.

Літоґрафоване видання.

---

154. *Бурнатович, Олекса:* Історична місія України. [Характеристика історичних діячів]. »Український Прапор«. Відень, 1922, № 5, 10, 12 -17.

155. *Возняк, Михайло:* Українська державність. (Видання автора). Відень, 1918, 16°, 152 стор.

Рецензія: Білецький, Л.: „Громадський Вістник". Львів, 1922, Nr. 73.

156. *В[озняк], М[ихайло]*: Українська національна ідея і державна думка. [Історичнофільософічна стаття]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 87.

157. *Грушевський, Михайло:* На порозї нової України. (Гадки і мрії). [Видання автора]. Київ, 1918, 8°, 120 стор.

Зміст: 1. На переломі, стор. 5—9: — 2. Кінець московської орієнтації, стор. 9—13; — 3. Наша Західня орієнтація, стор. 13—16; — 4. Орієнтація Чорноморська, стор. 16—19; — 5. Нові перспективи, стор. 19—25; — 6. Культура краси і культура життя, стор. 25—31; — 7. Велика Україна, стор. 31—35; — 8. Підстави Великої України, стор. 36 —54. — II. Історія й її соціяльно-виховуюче значінне, стор. 55—70; — III. Самостійна Україна, стор. 71—93; — IV. Інформаційні статї, 94—120.

158. *Грушевський, Михайло:* Українство як самостійне й природне явище. (Стаття). »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 109, стор. 489—490.

Передрук: »Українське Слово«. Львів, 1916, № 188 (359) і № 189 (360).

Це переклад статті проф. М. Грушевського „Нѣсколько словъ объ украинствѣ", надрук. „Рѣчь". Москва, 1916, Nr. 156.

159. *Грушевський, Михайло:* Українська самостійність і її історична необхідність. »Народня Воля«. Київ, 1918, № 21.

Передрук: 1) »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1918, № 195, стор. 170. 2) »Українське Слово«. Львів, 1918, № 58 (858).

160. *Кревецький, Іван:* Галичина і Волинь в українській історії. »Діло«. Львів, 1923, № 86 (9.967).

161. *Кревецький. Ів[ан]:* Галичина і Волинь в українській історії й історіоґрафії. »Історичний Вістник«. Літоґраф.

журнал. Львів, 1923, № 2/3, стор. 7—14.

162. *Кревецький, Іван:* Рілля і Степ. Вчора і нині. »Діло«. Львів, 1923, № 87 (9.968) і 88 (9.969).

163. *Кревецький, Іван:* Традиції українських революцій. [Історичний огляд]. »Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 53 (207), 55 (209), 57 (211)—59 (213), 61 (215)—65 (219).

164. *Кревецький, Іван:* Українська державна ідеольоґія. [Історичний нарис]. »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 113—117.

165. *Кревецький, Іван:* Чому ми не маємо своєї держави? »Письмо з Просвіти«. Львів, 1922, № 35/36, стор. 277—278.

166. *К[рипякевич]. І[ван], [Др.]:* Державна історія. »Історичний Вістник«. Літоґр. журнал. Львів, 1923, № 1, стор. 2—5.

167. *Липинський, Вячеслав:* Листи до Братів-Хліборобів. [Історично-політична стаття]. »Хліборобська Україна«. Відень, 1920. Збірник I, стор. 3—62; — Збірник II/IV, стор. 3—48; — 1921. Збірник V/VI, стор. 3—74; — 1922/23. Збірник VII/VIII, стор. 41—199.

Стаття нескінчена друком.

168. *Рудницький, Степан, Др.:* Основи й розвиток нашої історичної традиції. (До основ українського націоналізму). »Воля«. Тижневик. Відень, 1920. Том IV. № 7/8, стор. 339—342; № 12, стор. 590—594; — 1921. Том I. № 2, стор. 80—86.

169. *Рудницький, Степан, Др.:* Українська справа зі становища політичної ґеоґрафії. Бібліотека »Українського Слова«. Ч. 40. Берлін, 1923, 16⁰, 282 +(6) стор.

170. *Скварко. Захар:* Державний інстинкт і методи будівництва української держави. [Історично-політична стаття]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 165—169 і 171.

171. *Старосольський, Володимир. Др.:* Національний і соціяльний момент в українській історії. Виданнє »Союза Визволення України«. Відень, 1915. 8⁰, 15+(1) стор.

172. *Тисовський. Олександер:* Ідея Самостійности України в творах Шевченка. Накладом Видавництва »Ватра«. Станиславів, 1921, 16⁰, 28+4 ненумер. стор.

173. *Томашівський. Ст[епан], Др.:* Війна й Україна. [Історіософічна стаття]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1915, № 29/30, стор. 2—3: № 47/48, стор. 1—2; № 51/52, стор. 1—2; № 53/54, стор. 1—2; № 59/60, стор. 1—2.

174. *Томашівський, Степан, Др.:* Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки Вячеслава Липинського: »Україна на переломі«. »Хліборобська Україна«. Відень, 1921. Збірник V/VI, стор. 165—170.

175. *Чижевський, П[авло]:* Основи української державности. »Воля«. Тижневик. Відень. 1921. Том II. № 9/10, стор. 333—339; № 11/12, стор. 408—414; — Том III. № 1/2, стор. 3—11.

176. *Шульгин, О[лександер]:* Fatum історії. (Спроба історично-псіхольоґічного аналїзу). »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918. № 214, стор. 453—456.

Виїмок зі збірки О. Шульгина „Політика“. Київ, 1918. 8⁰, 112 стор.

---

177. *Дорошенко, Вол.[одимир]:* Завданя нашої історичної науки по війні. »Діло«. Львів, 1917. № 88. (9.340).

178. *Кордуба, Мирон. Др. проф.:* Методольоґія історії. (Виклади 1921/22). [Літоґрафоване видання]. Львів, 1922, 4⁰, 47 стор.

179. *Кревецький. Іван:* Пишім записки і спомини. [Теоретична стаття]. »Стрілець«. Камянець н./П., 1919, № 70.

180. *Кревецький, Іван:* Сучасники — Майбутнім. „Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 105—107.

Стаття про конечність писання записок і споминів.

181. *Кревецький, Іван:* Українська мемуаристика. Її сучасний стан і значіння. Видання »Стрільця«, органу Галицької Армії. (Бібліотека „Стрільця«. № 6). Камянець н./П., 1919, 32⁰, 28+3 стор. з бібліогр. автора.

Рецензія: „Галицький Голос". Камянець, 1919, з 29. IX

182. *Кревецький, Іван—Назарук. Осип, Др.:* Як писати мемуари? Практичні вказівки і пояснення. »Стрілець«. Камянець н./П. 1919. № 75—76. Також окремою відбиткою п. з.:

— Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. Подали: Іван Кревецький і Др. Осип Назарук. Бібліотека »Стрільця«. № 7. Камянець н./П., 1919, 16⁰, 40 стор.

— Як писати мемуари. [Видання 2-ге]. Видання Уряду Преси й Пропаґанди Західної У. Н. Р. Віденъ, 1921, 16⁰, 34+(2) стор.

---

183. *Грушевський, Ол.[ександер]:* Історичні твори Шевченка на лекціях історії. Шкільна Бібліотека ім. Г. З. Грушевської. № 1. Київ, 1918, 8⁰, 32 стор.

184. *Карпенюк, Маріян:* Від чого починати навчання історії. »Історичний Вістник«. Львів, 1923, № 1, стор. 4—5.

185. *Клименко, П.:* Навчання історії у початковій школі. »Вільна Українська Школа«. Київ, 1918. № 4/6, стор. 2—12. — і окремою відбиткою п. з.:

— Навчання історії у початковій школі. Бібліотека »Вчителя«. № 9. Видавництво »Вільна Українська Школа«. Київ, 1918, 8⁰, 12 стор.

Рецензія: Сірополко С.: „Книгарь". Київ, 1818. Nr. 16, стор. 970—971.

186. *Мірза-Авак'янц, Н.:* Поетичний елемент при навчанні історії. »Вільна Українська Школа«. Київ, 1917, № 3/4, стор. 140—149.

187. *Мірза-Авак'янц, Н.:* Твори Т. Г. Шевченка як матеріял при навчанні історії України. »Вільна Українська Школа«. Київ, 1918, № 7, стор. 122—130.

188. *[Райн, Вільгельм, Др.]:* Реформа науки історії. Переклав І[ван] Крипякевич. »Діло". Львів, 1918, № 157. (9.717).

3. Історіоґрафія.

*189. *Багалій, Д. І.:* Українська історіографія. Видавництво Державне України. Київ, 1923, 8⁰, ? стор.

190. *Біднов, В.:* Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. Українське Видавництво у Катеринославі, Правобережна Філія. Камянець-Под., 1919, 16⁰, 72 стор. — Друге видання. Видання Ка-

теринославського Союзу Споживчих Товариств »Споживач«. Катеринослав, 1920, 8°, 47 стор.

191. *Будзиновський, Вячеслав:* Поети-історики. »Батьківщина«. Львів, 1921, № 11, 12 і 14.

192. *Дорошенко, Дмитро, проф.:* Огляд української історіографії. Наклад Українського Університету в Празі. Прага, 1923, 8°, 221 стор.

193. *Кревецький, Іван:* Українська історіоґрафія на переломі. »Свобода«. Львів, 1922, № 50. (Далі): „Громадський Вістник«. Львів, 1923, № 10 (164).

194. *Крипякевич, Іван, Др. проф.:* Українська історіоґрафія XIX—XX вв. Накладом Фільософічної Громади. Львів, 1923, 4°, 25+66 стор.

Літоґрафоване видання. Частина І.

---

195. *Барвінський, Богдан, Др.:* Гомер в галицькій літописи. »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914. Том CXVII—CXVIII, стор. 55—63.

Передрук у збірнику »Привіт І. Франкови в 40 літ. його письм. діяльности«. Львів, 1916, стор. 55—63. Наукова частина.

---

196. *Тихій, Франц, Др.:* Замѣтки до Мукачевскоѣ лѣтописи з XV вѣка. »Науковый Зборник Т-ва »Просвѣта«. Ужгород, 1922. Річ. І. стор. 109—111.

---

197. *Дорошенко, Д[митро]:* »Исторія Русовъ« як памятка української політичної думки другої половини XVIII століття. »Хліборобська Україна«. Збірник V/VI. Відень, 1921, стор. 183—198.

198. *Онацький, Евген:* Ще про автора »Исторіи Русовъ«. »Наше Минуле«. Київ, 1918, кн. І, стор. 146—148.

---

199. *Перфецький, Євген:* Перший історик Угорської України — Іоаникій Базилович. (З 100-х роковин з дня смерти). »Наше Минуле«. Київ, 1918, кн. 3, стор. 157—158.

Передрук: »Нова Рада«. Київ, 1918, № 227.

---

200. *Грушевський, Ол[ександер]:* З початків нової української історіоґрафії. [Про Андрія Стороженка]. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. II, стор. 57—63.

---

201. *Николишин, Дмитро:* Погляди Тараса Шевченка на козаччину. »Звіт Дирекції ц. к. ґімназії з рускою викладовою мовою в Коломиї, за шкільний рік 1913/1914«. Коломия, 1914, 8°, стор. 3—69 і окремою відбиткою.

---

202. *Барвінський, Олександер:* Великий учитель українського народу. (З нагоди століття уродин М. Костомарова). Календар Т-ва »Просвіта« на 1918 р. Львів, 1918, стор. 118—125.

203. *Барвінський, Олександер:* Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтеліґенції й літератури. Написав... Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів, 1918. Том CXXVI/CXXVII, стор. 81—103 і окремою відбиткою.

204. *Житецький, Гнат:* Памяти М. Костомарова. (В століттє від дня его уродження). »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 155, стор. 391—392.

205. *Крипякевич, Іван, Др.:* Археоґрафічні праці Миколи Костомарова. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1918. Том CXXVI—CXXVII, стор. 105—140 і окремою відбиткою.

206. *Крипякевич, Іван. Др.:* Волинські спомини Миколи Костомарова. »Українське Життя«. Луцьк, 1923, № 9.

207. *[Куліш, Панько]:* Спомини П. Куліша про Миколу Костомарова. »Нове Слово«. Берлін. 1920, № 9/10.

208. *Науменко. В.:* Маленька заміточка про М. І. Костомарова з немаленькими помилками. „Нова Рада«. Київ, 1917, № 41.

209. *[Сумцов, Микола]:* Згадка про Костомарова. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 140, стор. 158.

---

210. *Дорошенко, Дмитро:* П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Видання Т-ва »Просвіти«. Київ, 1918, 8°. 70 стор.

Рецензії: 1) Возняк, М[ихайло]: „Життя і Мистецтво“. Львів, 1920. Nr. 1, стор. 33; — 2) Дорошенко, Волод[имир]: „Вістник політики літератури й життя“. Відень, 1918. Nr. 35/36, стор. 509—510; — 3) Могилянський, М[ихайло]: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 11.

211. *Дорошенко, Дмитро:* Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. IV. Загальна Бібліотека. № 174—176. Українська Накладня. Київ-Ляйпціґ, [1923], 16°, 207+(1) стор.

212. *Дорошенко, Дмитро:* На громадській роботі. (Про П. Куліша). Видання друге. Видання Благодійного Товариства загальнокорисних і дешевих книжок. Київ, 1918, 16°, 48 стор.

Рецензія: Страшкевич, В.: „Книгарь“. Київ, 1919, Nr. 17.

213. *Лукіянович, Денис:* В двайцяті роковини смерти письменника-артиста. [Про П. Куліша]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1918 р. Львів, 1917, стор. 126—139.

*214. *Романовський. В.:* Куліш і його праці по історії України. »Книгарь«. Київ, 1919, № 27.

---

215. *Батуринець. П.:* Світлій памяти Олекси Лазаревського. [З портр.] »Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 1, стор. 13—15.

---

216. *Щ[ербаківський], Д.:* Микола Йванович Петров. (1840—1921). [Некрольоґ]. »Збірник Секції Мистецтв«. Київ, 1921. Збір. I, стор. 134—136.

---

217. *Міяковський, В.:* В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією. (З приводу 15 літ смерти В. Б. Антоновича). »Червоний Шлях«. Харків. 1923, № 3, стор. 234—244.

218. *Радзикевич, Володимир* В десятиліте смерти великого громадянина. [Про В. Антоновича]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1918 р. Львів, 1917, стор. 139—143.

---

219. *Галущинський, Михайло:* Драгоманів — ідеольоґ нової України. »Життя і Мистецтво«. Львів, 1920, № 6/8, стор. 145—147. Окремою відбиткою п. з.: Михайло Драгоманів — ідеольоґ Нової України. Накладом Української Видавничої Спілки. Ч. 163. Львів, 1921, 16°, 16 стор.

Рецензія: „Книжка“. Станиславів, 1921, Nr. 2, стор. 8—9.

220. *Грушевський, Михайло:* Драгоманів в політичнім і національнім розвитку українства. (Памяти 25-літніх роковин смерти Драгоманова). »Борітеся — Поборете«. (Журнал). Відень, 1920, № 5, стор. 1—5.

*221. *Довбищенко, Я.:* Михайло Петрович Драгоманов. Видання ?. Харьків, 1918, 16°, 16 стор.

222. *Д[онцов]. Д[митро]:* Драгаманов і ми. (Стаття). »Літер. Наук. Вістник«. Львів, 1923, кн. III, стор. 260—267.

Рецензія: „Визволення". Місячник. Відень-Прага, 1923, Nr. 3, стор. 61.

223. *Д[орошенко], В[олодимир]:* М. Драгоманів, (1841—1895). (З приводу двадцятиліття смерти). »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1915, № 21/22.

224. *Дорошенко, Володимир:* Михайло Драгоманів. (З нагоди обходу 25-ліття його смерти). »Вперед«. Львів, 1920, № 284—285.

225. *Драгоманів, М[ихайло]:* Автобіоґрафія. Переклад І. Ланового. Видавниче Т-во »Криниця« у Київі. Київ, 1917, 16°, 59 + 5 стор.

Рецензія: Єфремов, С[ергій]: „Книгарь". Київ, 1918, Nr. 5, стор. 260.

226. *Єфремов, Сергій:* Один з нездійснених плянів Драгоманова. (Замітка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 134—136.

227. *Лепкий, Богдан:* Михайло Драгоманів. (Стаття з портретом). »Базар«. Місячник. Ню-Йорк, 1921, № 5, стор. 11—14.

228. *Лозинський, М[ихайло]:* Михайло Драгоманов. (Біоґрафія з портретом). »Робітничий Календар« на 1918 р. Вінніпеґ, 1918, стор. 71—74.

229. *Лозинський, Михайло, Др.:* Українське національне питанне в творах М. Драгоманова. З нарисом про життє й діяльність М. Драгоманова. Політична Бібліотека. Накладом Видавництва. [Відень], 1915, 8°, 109 + (3) стор.

230. *Овсянико-Куликовський, Д.:* Михайло Петрович Драгоманов. »Наше Минуле«. Київ. 1918, № 2, стор. 50—57.

231. *Рибчин, Іван:* Чим є Мих. Драгоманів для української молодіжи? (З нагоди 25-літ. річниці смерти). »Молоде Життя«. Відень. 1921, № 1, стор. 3—8.

232. *Рудницький, Ф.:* Михайло Драгоманів. »Жите«. Орґан просв. молод. серед. шкіл. Львів, 1914, № 2, стор. 34—41.

233. *Свєнціцький, І[ляріон], Др.:* Драгоманов і Галичане. Видання »Національного Музея«. Львів, 1922, 8°, 16 стор.

234. *Труш, Іван:* Михайло Драгоманов. Спомин. »Діло«. Львів, 1917, № 88 (9.340).

235. *Шаповал, Мик[ита]:* Соціялістичний світогляд М. П. Драгоманова. »Борітеся — Поборете!« Відень, 1920, № 5 стор. 15—36.

---

236. Федір Вовк. [Некрольоґ з портретом]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1920 р. Львів, 1919, стор. 349—351.

237. Федір Вовк. [Некрольоґ з портретом]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1918, № 60—62, стор. 120—125.

238. Хведір Кіндратович, Вовк. [Некрольоґ]. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 141—143.

239. Памяти Хведора Вовка. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 212, стор. 437—438.

240. *Стебницький, П[етро]:* Проф.

Хв. Вовк. [Некрольоґ]. »Книгарь«. Київ, 1918, № 11, стор. 617—622.

241. *Стебницький, П[етро]:* Спомини про Хв. К. Вовка. [З портретом]. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 143—148.

---

242. *Дорошенко. Володимир:* Орест Левицький. [Біоґрафія з портретом]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1923 р. Львів, 1922, стор. 203—204.

---

243. *Багалій. Д[митро], акад.:* Олександра Яковлевна Єфименкова. (1848—1918). (Оцінка її наукових праць). »Записки Історично-філологічного Відділу Укр. Акад. Наук«. Київ. 1919, кн. I. стор. 104—113.

244. *Данилевич, В., проф.:* О. Я. Єфименкова. [Некрольоґ]. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 105—110.

245. До вбивства О. Я. Єфименко. [Стаття]. »Трибуна«. Київ, 1919, № 16.

246. О. Я. Єфименко. [Некрольоґ]. »Нова Рада«. Київ, 1919, № 1.

247. *Єфремов. Сергій:* Світоч єднання. [Про О. Я. Єфименко]. »Нова Рада«. Київ, 1919, № 3.

248. *Русова. С[офія]:* О. Я. Єфименко. [Стаття]. »Трибуна«. Київ, 1919, № 21.

249. *Якименко, М.:* О. Я. Єфименко. [Некрольоґ]. »Трибуна«. Київ, 1919, № 16.

---

250. *Л[епкий], Б[огдан]:* Микола Аркас. [Біоґрафія з портретом]. Див.: *Аркаса, Мик.:* Історія України. Київ - Ляйпціґ, [1921]. стор. 3—6.

---

251. Дмитро Яворницький. [Біоґрафія]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1918, № 60/62, стор. 50—53.

---

252. *Гаркуша, Д.:* Професор Михайло Грушевський. [З нагоди ювілею]. »Розвага«. Фрайштадт. 1916, № 44.

253. *Г. В.:* Професор Михайло Грушевський. [Біоґрафія з портретом]. »Просвітний Листок«. Вецляр, 1916, № 34.

254. *Герасимчук. Василь:* Михайло Грушевський як історіоґраф України. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1922. Том CXXXIII, стор. 1—26.

255. *Г. Олелько:* Обриси діячів. I. Михайло Грушевський. [З портретом]. »Універсальний Журнал«. Київ, 1918, № 1, стор. 8—9.

256. *Голуб, М.:* Характеристика проф. М. Грушевського в »Шляхах«. (Відповідь на статтю Магміта). »Вістник Драгоманівської Орґанізації«. [Львів], 1918. Випуск IV, стор. 13—15.

257. Михайло Грушевський. [Біоґрафія з портретом]. »Робітничий Календар« на 1918 р. Вінніпеґ, 1918, стор. 87—88.

258. Михайло Грушевський — голова Української Центральної Ради. Видавниче Т-во »Криниця« у Київі. Київ, 1917, 16°, 30+(2) стор.+портрет.

Рецензія: Лоський, К[ость]: „Книгарь“. Київ. 1918, Nr. 7, стор 401—402.

259. *Дорошенко, Волод[имир]:* Історія України проф. М. Грушевського. [Стаття]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 67 (127), стор. 781—783.

260. *[Дорошенко. Володимир]:* Проф. Михайло Грушевський. [З портретом]. »Вістник Союза

Визволення України«. Відень, 1916, № 67 (127), стор. 777—780.

261. *Кордуба, М[ирон], Др.:* Грушевський про »нашу політику«. [Стаття]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 127 (67), стор. 786—787.

262. *Кордуба, М[ирон], Др.:* Приїзд проф. Грушевського до Львова. (Особисті спомини). »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 68 (128), стор. 795—796.

263. *Магміт, Богдан:* Сучасні українські політики. Всеукраїнець. (Спроба характеристики проф. Михайла Грушевського). »Шляхи«. Журнал. Львів, 1917, № 5/8, стор. 362—376.

264. Професор Михайло Грушевський. [З нагоди ювілею]. »Вільне Слово«. Зальцведель, 1916, № 44.

265. Ювілей історика України. З нагоди 58-літя уродин проф. Михайла Грушевського. »Діло«. Львів, 1916, № 298 (9.205).

266. Ювілей Михайла Грушевського. »Українське Слово«. Львів, 1916, № 299 (470).

---

267. Михайло Зубрицький. [Некрольоґ]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920, № 63/64, стор. 56—59.

---

268. *Козловська, В.:* Памяти В. В. Хвойки. [Стаття]. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. IV, стор. 49—55.

---

269. *Е[рнст], Ф[едір]:* Вадим Львович Модзалевський. (1873—1920). [Некрольоґ]. »Збірник Секції Мистецтв«. Київ, 1921. Збір. I, стор. 132—133.

270. *Зайцев, П[авло]:* В. Л. Модзалевський. [Некрольоґ]. »Воля«. Тижневик. Відень, 1921. Том I. № 11, стор. 512—514.

---

271. Гіядор Стрипський, Др. [Біоґрафія]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920, № 63/64, стор. 41—42.

---

272. *Голубець, Микола:* Кость Широцький. Причинки до історіоґрафії українського мистецтва. »Життя і Мистецтво«. Львів, 1920, № 2, стор. 55—59.

273. *Середа, А.:* Кость Віталієвич Широцький. [Некрольоґ]. »Збірник Секції Мистецтв«. Збір. I. Київ, 1921, стор. 126—130.

---

274. Др. Богдан Барвінський. [Біоґрафія]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1918, № 60/62, стор. 48—49.

---

275. Іван Джиджора. [Некрольоґ з портретом]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920, № 63/64, стор. 54—56.

---

276. Володимир Гребеняк. [Некрольоґ з портретом]. »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, № 60/62, стор. 127—129.

277. *К., І.:* Володимир Гребеняк. [Некрольоґ з портретом]. Календар Т-ва »Просвіти« на 1916 р. Львів, 1916, стор. 155.

4. Наукові орґанізації.

А) Академія Наук.

278. Всеукраїнська Академія Наук: Звідомлення за 1921 рік. Видавництво Української

Молоді. [Друковано в Ляйпціґу]. Берлін, 1923, 8°, 76 стор.

Рецензії: 1) Кревецький, Ів[ан]: „Діло". Львів, 1923, Nr. 71 (9.952); — 2) С. В: „Нова Україна". Прага, 1923. Nr. 7/8, стор. 335—336.

279. *Дорошенко, Д[митро]:* Українська Академія Наук у Київі й її праця в 1919 році. [Інформаційна стаття]. »Воля«. (Тижневик). Відень, 1920. Том І. № 10, стор. 470—477.

280. *Кревецький, Іван:* На сторожі української культури. »Діло«. Львів, 1923, № 71 (9.952).

З приводу „Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук за 1921 рік". Див. під ч. 278.

281. *Кревецький, Іван:* Українська Академія Наук у Київі. »Літер.-Наук. Вістник«. Львів, 1922, кн. V, стор. 139—149; кн. VI, стор. 251—257; кн. VII, стор. 63—71; кн. VIII, стор. 154—163.

282. Перший піврік істнування Української Академії Наук у Київі та начерк її праці до кінця 1919 року. Київ, 1919, 8°, 25+(1) стор.

283. Українська Академія Наук. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 3, стор. 137—139.

Б) Наукові Товариства.

284. *Гнатюк, Володимир:* Важні роковини. З приводу 25-лїтної діяльности Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. »Діло«. Львів, 1917, № 59 (9.311).

285. *Гнатюк, Володимир:* Наукове Товариство імени Шевченка. З нагоди 50-ліття заснування. (1873—1923). Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів, 1923, 16°, 15 стор.

Передрук з „Діла", Львів, 1923, Nr. 59.

286. *Дорошенко, Володимир:* Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. (1873—1892—1912 рр.) Склав... Накладом і коштом Товариства. Київ-Львів, 1913 (1914), 8°, 88 стор.

Рецензія: Петлюра, С.: „Украинская Жизнь". Москва, 1914, Nr. 8/10, стор. 106—107.

287. *Дорошенко, Володимир:* Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. [Історія товариства]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 67 (127), стор. 783—785.

288. Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка. (Звідомлення з діяльности).

Вип. І. Р. 1914. Ч. 57. Львів, 1914, 8°, 63 стор.

Вип. II—III. Р. 1914. Ч. 58—59. Львів, 1914, 8°, 55 стор.

Ч. 60—62. Справоздане за час від 1/7 1914—1/7 1918. — Львів, 1918, 8°, 163 стор.+20 портретів в тексті.

Ч. 63—64. Звідомленнє за час від 1/7 1918 до кінця 1920 р. Львів, 1920, 8°, 113+1 стор.+3 портрети в тексті.

---

289. *Д[орошенко], В[олодимир]:* Українське Наукове Товариство в Київі. [Історія товариства]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 67 (127), стор. 785—786.

290. Хроніка Українського Наукового Товариства за 1916 рік. [Замітки]. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1917, кн. I/II, стор. 141—142.

В) Архіви.

291. *Грушевський, Олександер, проф.:* Архивні справи. [Стаття]. »Відродження«. Київ, 1918, № 204.

292. *Клименко, П.:* Архівна справа на Україні. »Україн-

ська Старовина«. Камянець на П., 1919, № 1, стор. 2.

293. *М. О.:* В справі українського военного архіва. »Діло«. Львів, 1916, № 14 (8.913).

294. *Обідний, М[ихайло]:* Військово-архівна справа на Україні. »Українська Старовина«. Камянець н. П., 1919, № 1, стор. 3—5.

295. *Січ[инський]. В.:* До питання про Архів Української Преси. »Слово«. Камянець н. П., 1920, № 21.

296. *Біляшевський, М.:* Справа наших архивів. »Боротьба«. Київ, 1918, № 36.

297. *Єфремов, Сергій:* Доля жандармської спадщини. Замісць звідомлення. »Нова Рада«. Київ, 1919, № 12.

298. *[Єфремов, Сергій]:* Жандармські архиви. »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 145—146.

299. *Перетц, В[олодимир]:* Тройчанський Архив. »Україна«. Наук. трьохміс. Київ, 1914, кн. III, стор. 56—65.

Див. також: 1) „Наше Минуле". Київ. 1918, Nr. 1, 2 і 3 (Хроніка); — 2) „Україна". Київ, 1914, Nr. 1—4; 1917, Nr. 1—2; — 3) „Українська Старина". Камянець н. П., 1919, Nr. 1; — 4) „Шляхи Мистецтва". Київ, 1919—1923, Збірники I—V.

Г) Бібліотеки.

300. *Биковський, Л[евко]:* Національна Бібліотека Української Держави. »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 145 і 146.

301. *Биковський, Л[евко]:* Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). Видання Союзу Українських студентів-еміґрантів у Польщі. Щипіорно. (Польща), 1922, 16⁰, 18 стор.

Друковано 250 примірників.

302. *Биковський, Л[евко]:* Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). Видавництво »Українське Книгознавство«. Берлін, 1922, 16⁰, 15 стор.

Рецензія: Морозенко, І.: „Книжка". Станиславів, 1923, Nr. 1/5, стор. 21.

303. *Биковський, Л[евко]:* Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). В-во »Українське Книгознавство«. Берлін, 1923, 8⁰, 16 стор.

304. *Биковський, Л[евко]:* Національна Бібліотека Української Держави. (1918—1921). В-во »Українське Книгознавство«. Книгозбірня Українського Бібліографічного Мікроба. Ч. 1. Берлін, 1923. 8⁰, 40 стор.

305. *Биковський, Л[евко]:* Українська Національна Бібліотека в Київі. »Українська Старовина«. Камянець н. П. 1919, № 1, стор. 3—4.

306. Від Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в Київі. Київ, 1918, 16⁰, 24 стор.

307. *Кревецький, І[ван]:* Національна Бібліотека Української Держави у Київі 1921 р. (Зі звідомлення Української Академії Наук у Київі за 1921 р.). »Українське Книгознавство«. Збірник 3. Подебряди. 1922, стор. 3—4.

308. *Меженко-Іванів, Юрій:* Всенародня Бібліотека України. »Вісти Київського Губ. Рев. Комітету«. Київ, 1921, № 85 (330).

309. *Меженко-Іванів, Юрій:* Книжна палата. »Україна«. Київ, 1919, № 13.

---

310. *Возняк, Михайло:* Українська Національна Бібліотека у Львові. »Діло«. Львів, 1915, № 112 (8.881).

311. *Дорошенко, Володимир:* Стан бібліотеки [Наукового Т-ва ім. Шевченка] в рр. 1914—1920. (Звідомлення). »Хроніка Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920, ч. 63—64, стор. 70—79 і окремо: 8⁰, 32 стор.

312. *К[ревецький], І[ван]:* Бібліотека Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові. »Діло«. Львів, 1923, № 130 (10.011), № 131 (10.012).

313. *Кревецький, Ів[ан]:* Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Накладом Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів, 1923, 16⁰, 15 стор.

---

314. *Барвінський, Богдан, Др.:* Бібліотека і музеї Народнього Дому у Львові, 1849—1919. Львів, 1920, 8⁰, 23+(1) стор.

---

315. *Свєнціцький, І[ларіон], Др:* Бібліотека Національного Музею у Львові. »Книгарь«. Київ, 1918, № 6, стор. 308—314.

---

316. *Щурат, Василь, Др.:* Ossolineum. З нагоди 100-тих роковин заснування. »Світ«. Львів, 1917, № 1, стор. 5—7.

---

317. *Биковський, Л[евко]:* Бібліотека Лозоватського Т-ва »Просвіта«. Літопис Гром. Б-ки Лозов. Т-ва »Просвіти«. Лозоватка на Звиногородщині, 1921, № 1.

---

318. *Карпович, Василь, Др.:* На тему бібліотечного знаку. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 18 (813) і № 19 (814).

ґ) Музеї.

319. *Біляшевський, М.:* Бережіть рідну старовину! (Відозва). »Нова Рада«. Київ, 1917, № 10.

320. *Біляшевський, М.:* Наші національні скарби. [Про українські музеї]. »Шлях«. Київ, 1917, № 9/10, стор. 85—97. Також окремою брошурою п. з.:

— Наші національні скарби. Видавництво »Шлях«, № 9/10. Київ, 1918, 8⁰, 15+(1) стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь". Київ. 1918, Nr. 7, стор. 406—407.

321. *Б[іляшевський], М.:* Про польський музей на Україні. »Нова Рада«. Київ, 1917, № 52.

322. *Благодір, О.:* З мартирольоґії української старовини. »Українська Старовина«. Камянець н. П., 1919, № 1, стор. 1—2.

323. *Волох, С.:* Музейна справа на Україні. »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 100.

324. *Г. В.:* Товариство охорони української старовини у Львові. »Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 3, стор. 47—48.

325. *Гордіїв, Юра:* Памятки минулого. [Про старинні памятники]. »Боротьба«. Київ, 1918, № 24.

326. *Залозецькій, Володимир, Др.:* Задачѣ консерваторскоѣ працѣ для охороны памяток мистецтва на Пôдкарпатскôй Руси. »Науковый Зборник Т-ва Просвѣта«. Ужгород, 1922. Річ. І, стор. 112—123 і окремою відбиткою.

327. *К[ревецький], І[ван]:* За зворот зрабованих історичних памяток. »Діло«. Львів, 1917, №. 131 (9.383).

328. *Назаріїв, Олекса:* Де-що про музеї. Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 115—118.

329. Памятки мистецтва

й старовини. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 206—214.

330. Про знищені памятки старовини й мистецтва на Україні. (Повідомлення). »Українська Старовина«. Камянець н. П., 1919, № 1, стор. 8—9.

331. *Свенціцький, Іляріон*: Дещо про церковну старовину. [Львів, 1918], 8⁰, 16 стор.

332. *Свенціцький, Іляріон:* Про музеї та музейнцтво. (Нариси і замітки). [Видання автора]. Львів, 1920, 8⁰, 80 стор.+12 ілюстр.

Рецензії: 1) Волох, С.: „Українська Трибуна". Варшава, 1921, Nr. 100; — 2) Голубець, Микола: „Громадська Думка". Львів, 1920, Nr. 21; — 3) Дорошенко, Д[митро]: „Воля". Відень, 1920, Том II, Nr. 1, стор. 42; — 4) A[ntoniewicz], W[łodzimierz]: „Wiadomości Archeologiczne". Варшава, 1922. Том VII, стор. 180.

---

333. *Ладиженко, К. і Степовий, В.:* Наші музеї. [Огляд]. Календар Благодійного Т-ва на 1917 р. Київ, 1917, стор. 146—150.

334. Музеї [на Україні]. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918. № 2, стор. 201—206.

335. Музеї [на Україні]. (Хроніка). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. I, стор. 149—156.

---

336. *Благодір, Ол[ександер]:* Державний військово-історичний музей [в Камянці н. П.]. »Галицький Голос«. Камянець, 1919, № 5.

---

337. *Свєнціцький, Іл[яріон]:* Українська старовина в Київськім Церковно-Археольоґічнім Музеї. (Звідомлення). »Записки Історичної і Фільольоґ. Секції Укр. Наук. Т-ва. Київ, 1918, № XVII, стор. 87—91.

---

338. Катальог Першої Виставки Української Старовини. Виданна Комітету Виставки. Лебедин, 1918, 8⁰, 20 стор.

---

339. *С. О.:* В справі об'єднання чернигівських музеїв. (Стаття). »Боротьба«. Чернигів, 1919, № 6.

---

340. *Яворницький, Д. І.:* Народній Музей в Катеринославі. [Стаття]. »Червоний Шлях«. Журнал. Харьків, 1923, № 3, стор. 153—161.

---

341. *Коломийченко, Хведір:* Музей імени П. Куліша загинув. (Допись з російської України). »Діло«. Львів, 1914, № 11.

---

342. Відкриття »Українського Національного Музея ім. Т. Шевченка« [у Львові]. »Українська Думка«. Львів, 1920, № 25.

343. *Гребеняк, Володимир:* Музей Наукового Товариства імени Шевченка в 1913-тім році. »Діло«. Львів, 1914, № 38 (8.584).

344. *Полянський, Ю[рій]:* Стан музея в 1914—1920 рр. [Наук. Т-ва ім. Шевченка]. »Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1920, ч. 63/64, стор. 102—113.

345. *Труш, Іван:* Український Національний Музей ім. Шевченка у Львові. »Український Вістник«. Львів, 1921, № 37—39, 61, 64, 67.

---

346. *Гребеняк, Володимир:* Національний Музей. [3 ілюстр.].

»Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 1, стор. 2—4.

347. *Свєнціцький, Іляріон:* Завдання і потреби Національного Музея. »Нива«. Львів, 1922, № 1, стор. 12—16.

348. *Свєнціцький, Іляріон:* Національний Музей. [Звідомлення за 1914 р.]. »Діло«. Львів, 1914, № 84 (8.631).

349. *Свєнціцький, Іляріон:* Національний-Музей у Львові. [Звідомлення за 1913 р.]. — Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р.« Львів, 1914, стор. 119—122.

350. *Свєнціцький, Іляріон:* Національний Музей у Львові. За час війни. »Діло«. Львів, 1918, № 158 (9.718).

351. *Свєнціцький, Іляріон:* Національний Музей у Львові. [За 1919]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 172.

352. *Свєнціцький, Іляріон:* Національний-Музей в 1920 р. »Український Вістник«. Львів, 1921, № 8.

353. *Свєнціцький, Іляріон:* Національний Музей у Львові в 1921 р. »Вперед«. Львів, 1922, № 6—7.

354. *Свєнціцький, Іляріон:* Національний Музей в 1922 р. »Земля і Воля«. Львів, 1923, № 4—8.

355. *Свєнціцький, Іляріон:* Український Національний Музей. [Інформаційна стаття]. »Діло«. Львів, 1918, № 81 (9.641).

---

356. *Залозецький, Володимир, Др.:* Музеї та охорона памяток на Підкарпатській Україні. »Літер.-Наук. Вістник«. Львів, 1923, кн. IV, стор. 331—337.

357. *Залозецький, Володимир, Др.:* Національный Музей в Ужгородѣ. »Русинъ«. Ужгород, 1923, № 24.

358. *Новаковський. М[ихайло]. Др.:* Національний музей и библіотека Подкарпатськоѣ Руси. Календарь »Просвѣты« на 1923 р. Ужгород, 1922. стор. 65—67.

5. Геральдика. Сфраґістика. Нумізматика. Хронольоґія.

А) Геральдика.

359. *Верниволя, Василь:* Наш національний герб і наш національний колір. [Стаття]. »Розвага«. Календар полонених на 1916 р. Фрайштадт, 1917, стор. 50—53.

360. *Грушевський, Михайло:* Український герб. »Народня Воля«. Київ, 1917, № 153.

361. *Дзіковський, Василь:* Герб України. »Світ«. Літер.-мист. журнал. Львів, 1917, № 8. стор. 129—138 і окремою відбиткою п. з.: — Герб України. Видання Арт. Горстки і Пресової Кватири У.С.С. в полї. Під редакцією Миколи Голубця. III. Львів, 1917, 16⁰, 32 стор. + 14 ілюстр. в тексті.

Рецензія: Різниченко, В[асиль]: „Шлях“. Журнал. Київ, 1918, Nr. 3, стор. 53—59.

362. *К. Леонід:* В справі герба України. [Стаття]. »Шлях«. Журнал. Київ, 1918, № 2, стор. 33—40 і окремою відбиткою п. з.: — В справі герба України. Видавництво »Шлях«. № 18. [Київ], 1918, 8 стор.

Рецензія: Різниченко, В[асиль]: Шлях. Київ, 1918, Nr. стор. 53—59.

363. *Крипякевич, Іван, [Др.]:* Герб України. [З ілюстр.]. Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р. Львів, 1913, стор. 126—131 і окремою відбиткою п. з.:

— Герб України. »Просвітні Листки«. № 36. Накладом Т-ва »Просвіта«. Львів, 1914, 8°, 16 стор.

Рецензія: Ющишин, Іван: „Учитель“. Львів, 1914, Nr. 5/6, стор. 186—187.

364. *Модзалевський, В. і Нарбут, Г.:* До питання про державний герб України. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 119—128.

365. *Назарук, Осип, Др.:* Формальні проблеми української державности. Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги. Видавництво »Вернигора«. Київ, 1918, 16°, 32 стор.

Друковано 12.000 примірників.

366. *Пачовський, Василь:* Герб українського народу. [З ілюстраціями]. »Український Скиталець«. Відень, 1923, № 7 (29), стор. 41—43.

367. Питання про державний герб України. (Хроніка). »Наше Минуле«· Київ, 1918, № 3, стор. 141.

368. *Різниченко, В[асиль]:* Герб України. »Шлях«. Журнал. Київ, 1918, № 3, стор. 53—59.

369. *Різниченко, Вас[иль]:* Герб України (в справі українських національних емблемів). [Видання автора]. Звенигородка, 1917, 8°, 15 стор.

Рецензія: Волох, С.: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 4, стор. 198.

370. *Цегельський, Льонгін, Др.:* До питання українського державного гербу. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 11 (806), № 12 (807), № 14 (809), № 15 (810) і № 16 (811).

---

371. *Різниченко, Вас[иль]:* Національний колір України. (Жовто-блакітна барва). 2-ге видання. [Видання автора]. [Звенигородка], 1917, 16°, 15+(1) стор.

372. *Скотинський, Тадей:* Український прапор о національно-державних красках. Календар Т-ва »Просвіти« на 1923 р. Львів, 1922, стор. 91—92.

373. *Скотинський, Тадей:* Українські національно-державні відзнаки. (Автореферат). »Історичний Вістник«. Літоґр. журнал. Львів, 1923, № 2/3, стор. 20-22.

374. *Ш[ироцький], К[ость]:* Наш прапор. Календар Благодійного Т-ва на 1918 р. Київ, 1918, стор. 23—28.

375. *[Широцький, Кость]:* Наш прапор. Видання Центрального Видавничого Бюра. Київ, 1919, 8°, 7+(1) стор.

376. *Ш[ироцький], К[ость]:* Наш прапор. [Історична замітка]. Календар Т-ва »Просвіти« на 1922 р. Львів, 1921, стор. 31—32.

---

377. *Благодір, О.:* Українські клейноди. [Стаття]. »Військово-Науковий Вістник«. Літоґр. журнал. Київ, 1918, № 4/9, стор. 58—65.

378. *Кревецький, Іван:* З історії української старовини. І. Доля галицьких королівських інсиґній. »Українська Старовина«. Камянець н. П., 1919, № 1, стор. 6—7.

Б) Сфраґістика.

379. *Крипякевич, Іван, Др.:* З козацької сфраґістики. Подав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Том CXXII/CXXIV, Львів, 1917, стор. 1—16+6 таблиць. Також окремою відбиткою п. з.:

— З козацької сфраґістики. Подав... (Відбитка з »Записок Наук. Тов. ім. Шевченка«). Львів, 1917, 8°, 16 стор.+6 таблиць.

Рецензія: Модзалевський, В.: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 14, стор. 852—854.

В) Нумізматика.

380. *Грушевський, Михайло:* Українська гривня. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 14, стор. 211—212.

Передрук: „Діло“. Львів, 1918, Nr. 71 (9.631).

381. *Шугаевський, В.:* До питання про грошовий обіг та монету на Лівобережній Україні XVII в. (Відповідь Єв. Онацькому). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 1/2, стор. 229—232.

382. Гроші Української Держави 1917—1920 рр. Друкарня Ставропиґійського Інституту. Львів, 1923, 16, 8 ненум. стор.+25 грошевих значків.

Г) Хронольоґія.

383. *Дзерович, Юліян, о.:* Справа зміни календара. Історичний огляд. »Нива«. Львів, 1916, № 4, стор. 205—210; — № 5, стор. 269—279; — № 6, стор. 326—336; — № 7/8, стор. 377—384; — № 9/10, стор. 448—465.

384. Історичні відомости про календар. Християнський Календар »Місіонара« на 1922 р. Жовква, 1921, стор. 28—32.

385. Календар. [Стаття]. »Український Голос«. Перемишль, 1919, № 13.

386. *Томашівський, Степан, Др.:* Реформа календара і церкви. Слово до прихильників і противників Григоріянського численя часу. »Діло«. Львів, 1916, № 120 (9.019)—123 (9.022).

II. Історія України.

6. Загальні курси і збірки.

387. *Андрієнко, В.:* Огляд бувальщини Українського Народа. Переповів... Видавництво »Маруся«. Львів, 1921, 16⁰, 88 стор.+ 40 ілюстр.+3 карти.

388. *Арбо́ре, Замфір, проф.:* Український народ. [Огляд з історії]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1915, № 7/8, стор. 3—5.

389. *Аркас, Микола:* Історія України. З малюнками. Написав... Третє видання [під ред. проф. Богдана Лепкого]. Українська Накладня, Київ-Ляйпціґ. Печатано в типографії К. Г. Редера в Ляйпціґу. Київ-Ляйпціґ, [1921], 8⁰, 684 стор.+387 ілюстр. в тексті+портрет автора.

Рецензія: Дорошенко, Володимир: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1922, кн. III, стор. 278—280.

390. *Барвінський, Богдан, Др.:* Історія українського народу. Написав... Друге, поправне і доповнене видане. (З 57 образками і 2 картами). Накладом Книгарні А. Бардаха. Львів, 1922, 8⁰, 140 стор.

Та сама публікація вийшла рівночасно під другим наголовком:

— Оповіданя з рідної історії. Історія українського народу. Написав... Друге, поправне і доповнене видане. (З 57 образками і 2 картами). Накладом Книгарні А. Бардаха. Львів, 1922, 8⁰, 140 стор.

391. *Барвінський, Богдан, Др.:* Коротка історія українського народу. Написав... З 21 образками і 1 картою. Накладом Книгарні А. Бардаха. Львів, 1922, 16⁰, 126 стор.

392. *Барвінський, Олександер:* Боротьба за волю і самостійність України. Кален-

дар Т-ва »Просвіта« на 1917 р. Львів, 1916, стор. 76—90 і окремою відбиткою п. з.:

— Боротьба за волю і самостійність України. »Просвітні Листки«. Ч. 40. [Львів, 1917], 16°, 24 стор.

393. *Білецький, Василь:* Українська літопись. [Хронольоґія]. Календар »Вістий з Запорожа« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 34—37.

394. *Ванькевич, Ксенофонт, свящ.:* Хто ми і від кого походим? Коротенький історичний огляд минулого життя українського народа. Уложив... Проскурів, 1917, 16°, 70 +(2) стор.

395. *Верхола, Т.:* Наше минуле і сучасне. Видання Проскурівської »Просвіти«. Проскурів, 1917, 16°, 46+2 стор.

396. *Галущинський, І[ван]:* Коротка історія українського народу. Переповів... Накладом Українського Інформаційного Бюра. Тернопіль. 1919, 16°, 31+(1) стор.

397. *Г[алущинський], М[ихайло]:* Коротка історія України. (Для молоденьких читачів розповів М. Г.). [З ілюстр.]. »Світ Дитини«. Львів, 1920. № 2, стор. 3—5; — № 4, стор. 2—3; — № 5, стор. 37—38; — № 6, стор. 51—52; — № 7, стор. 71; — № 9, стор. 114—117.

Стаття недокінчена друком.

398. *Ганько, Тарас:* Історія українського народу. (Короткий нарис). Друкарня Губернського Земства. Київ, 1918, 8°, 35 стор.

399. *Григоріїв-Наш:* Історія України виложена народніми думами та піснями. Випуск І. Часи доісторичної і княжої доби. Видання Міністерства Преси й Інформацій У. Н. Р. Ч. 76. Камянець н. П., 1919, 8°, 16 стор.

400. *Григоріїв-Наш:* Історія України виложена народніми думами та піснями. Випуск 2. Козаччина. Видання Міністерства Преси й Інформації У. Н. Р. Ч. 77. Камянець н. П., 1919, 8°, 17—32 стор. (?).

Примірник, що є у Бібліотеці Наук. Т-ва ім Шевченка у Львові, має тільки 32 стор.; текст вривається на недокінченому рядку.

401. *Григоріїв-Наш:* Історія України в народніх думах та піснях. Видання Т-ва »Криниця«. Київ, 1918, 8°, 174+(2) стор. (Друк. 10.000 прим.).

Рецензії: 1) Грушевський, Ол[ександер]: „Наше Минуле". Київ, 1919, Nr. 3, стор. 170—171. 2) Ол. Ол.: „Літер.-Наук. Вістник". Київ, 1919, Nr. 2, стор. 239.

402. *Григоріїв-Наш:* Історія українського народу. Підручник для вищих початкових шкіл та перших класів гімназії. Видавниче Т-во »Час«. Київ, 1919, 8°, 340 стор.

403. *Григоріїв-Наш:* Хто ми й що нам робить. [Коротенька історія України]. (Видання) Інформаційного Бюра Київського Губерніяльного Земства. [Київ, 1917], 16°, 32 стор.

404. *Грінченко, Борис:* Коротка історія України. Видання 6-те. »Діточа Читанка«. Ч. 4. Видавництво »Бистриця«. Станиславів, 1920, 16°, 71+(1) стор.

Це та сама публікація, що й під числом 405, тільки під зміненим наголовком.

405. *Грінченко, Борис:* Як жив український народ. [Видання 3-те]. Видавниче Т-во »Просвіта«. Катеринослав, 1917, 16°, 48 стор.

— [Видання 4-те]. Українське Видавництво в Катеринославі, № 21. Катеринослав, 1917, 16°, 48 стор.

— Видання 5-те. Видання Т-ва »Криниця«. Київ, 1917, 16°, 48 стор.

Рецензія: Павловський, М.:

„Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 1, стор. 12—13.

— Видання 6-те, — див. під числом 405.

— Видання 7-ме. Видання Т-ва »Криниця«. Київ, 1918, 16°, 48 стор.

— Видання 8-ме. Видання (?).

— Видання 9-те, п. з.: Як жив український народ. (Коротка історія України). Написав... Видання »Книжки памяті Насті Грінченко«. № 1. Київ, 1918, 16°, 48 стор.

— Видання 10-те, (з ілюстраціями). Видавниче Т-во »Друкарь«. Київ, 1918. 8°, 64 стор.

406. *Грушевський, Мих[айло]:* Звідки пішло Українство і до чого воно йде. [Видання автора]. Київ. 1917, 8°, 16 стор.

— Друге видання. Київ, 1917, 8°, 16 стор.

407. *Грушевський, Михайло:* З політичного житя Старої України. Розвідки, статї, промови. [Видання автора]. Київ, 1918, 8°, 126 стор.

Зміст: 1. Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці, стор. 3—30; — 2. Галицьке боярство XII—XIII столітя, стор. 31—49; — 3. Хмельницький і Хмельнищина, стор. 50—77; — 4. 250 літ, стор. 78-83; — 5. Богданові роковини, стор. 84-88; — Виговський і Мазепа, стор. 89—101; — 7. Шведсько-український союз 1708, стор. 102—116; — 8. „Мазепинство“ і „Богданівство“, стор. 117—126.

*408. *Грушевський. М[ихайло]:* З старого і нового. Збірка статей. [Видання автора]. Київ, 1918, 8°, ? стор.

Зміст: 1. Байда Вишневецький в поезії й історії; — 2. Український рух на схід: — 3. Про що мріяли наші діди; — 4. Барська шляхта; — 5. Вихрест Олександер; — 6. Капнист в Берліні; — 7. Мазепинець 1820-их рр.

409. *Грушевський, Михайло:* Ілюстрована історія України. [Видання 3-те]. Київ, 1917, 8°, 544 стор. + 410 малюнків у тексті.

— Видання 4-те, п. з.: Ілюстрована історія України. Написав... [Видання автора]. Київ, 1917, 8°, 544 стор. + 410 малюнків у тексті.

Рецензія: [Королів, Василь]: „Книгарь“, Київ, 1917, Nr, 1.

— [Видання 5-те], п. з.: Ілюстрована історія України. Пятьдесять восьма тисяча. [Видання автора]. Київ, 1918, 8°, 576 стор. + 426 ілюстр. в тексті.

— [Видання 6-те], п. з.: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України »Дніпросоюз«. Київ-Відень, 1921, 8°, 576 стор. + 423 ілюстр.

Рецензії: 1) Антонович, Д[митро]: „Книга“. (Бібліоґр. журнал). Відень, 1921, Nr. 1, стор. 17—18; — 2) Дорошенко, Володимир: „Літер.-Наук. Вістник“, Львів, 1922, кн. III, стор. 278-280; — 3) Дорошенко, Д[митро]: „Хліборобська Україна“. Відень, 1921. Збірник V/VI, стор. 216—217.

410. *Грушевський. Михайло:* Історія України. Приладжено до проґрами вищих початкових шкіл і низших кляс шкіл середних. Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України. (Дніпросоюз). Київ-Відень. 1920, 8° 216 стор.

Рецензія: Антонович, Д[митро]: „Книга“. Відень, 1921, Nr. 1, стор. 17—18.

411. *Грушевський, Михайло:* Історія України-Руси. Том VIII. Частина перша. Роки 1626—1638. Видання друге. [Видання автора]. Київ-Львів, 1922, 8°, 335 стор.

Ця публікація вийшла також п. з.:

— Від Куруківщини до Кумейщини. (1626—1638). Історії України-Руси, тому VIII, частина перша. Видання друге. Київ-Львів, 1922, 8°, 335 стор.

412. *Грушевський, Мих[айло]:* Історія України-Руси. Роки 1639—1648. Том VIII. Частина II. [Видання перше]. Київ, 1916, 8⁰, стор. 315—514.

Рецензії: 1) „Вістник Союза Визволення України“. Відень, 1916, Nr. 128, стор, 808; — 2) „Рѣчь“. Москва, 1916, Nr. ?.

Ця сама публікація вийшла п. з.:

— Історія України-Руси. Тому VIII, частина II. Початки Хмельниччини. (1638—1648). Виданнє друге. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8⁰, 224 стор.

413. *Грушевський, Михайло:* Історія України-Руси. Тому VIII, частина III. Хмельниччина в розцвіті. (1648—1650). Видання друге, повторене. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8⁰, 288 стор.

Рецензія: Крипякевич, І[ван], Др.: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1922, кн. II, стор. 80—81.

414. *Грушевський, Михайло:* Про старі часи на Україні. (Коротка історія України) для першого початку. Видання друге. Київ, 1917, 16⁰, 162 стор.

— Видання трете, п.з.: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданнє трете. Київ, 1917, 16⁰, 162 стор.

Рецензія: Лоський, К[ость]: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 7, стор. 381.

— Видання четверте, п. з.: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданнє 4-те. Київ, 1918, 16⁰, IV+160 стор.

— Видання пяте, п. з.: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданнє пяте. Друкарня Українського Наукового Товариства. Київ, 1918, 16⁰, IV+160 стор.+обгортка з бібліогр. автора.

— Видання шосте, п.з.: Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Виданнє шосте. Виданнє Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України. [Київ]-Відень, 1919, 8⁰, 119 стор.+48 ілюстр. в тексті.

Рецензія: Антонович, Д[митро]: „Книга“, Відень, 1921, Nr. 1, стор. 17—18.

415. *Грушевський, Мих[айло]:* Хто такі Українці і чого вони хочуть. [Видання автора]. Київ, 1917, 8⁰, 15+(1) стор.

— Видання 2-ге, п. з.: Хто такі Українці і чого вони хочуть. Виданнє друге, доповнене. [Видання автора]. Київ, 1917, 8⁰, 16 стор.

Рецензії: 1) Волох, С.: „Літер. Наук. Вістник“, Київ, 1917, кн. I, стор. 155—156; — 2) Гай, П[авло]: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 1, стор. 20.

416. *Грушевський, Михайло:* Як жив український народ? Коротка історія України. Видання друге. Написав... Видання »Союза Визволення України«. Царьгород, 1915, 8⁰, 107 стор.+1 карта.

Рецензії: 1) „Вістник Союза Визволення України“. Відень, 1915, Nr. 23/24, стор. 20; — 2) [Калинович, Іван]: „Українське Слово“, Львів, 1915, Nr. 53.

417. *Донцов, Дм[итро], [Др.]:* Історія розвитку української державної ідеї. Видавництво Т-ва »Просвіта«. Винниця, 1917, 16⁰, 99+(1) стор.

Це переклад з німецької мови публікації того-ж автора п. з.: „Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland. Berlin, 1915, 8⁰, 68 стор.

418. *Дорошенко, Дмитро:* Короткий курс історії України. З малюнками. Українське Видавництво в Катеринославі. (Друковано в друкарні К. Ґ. Редера в Ляйпціґу). Катеринослав-Ляйпціґ, [1923], 8⁰, IV+228 стор.+16 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Карпинський, М.:

„Книжка“. Станиславів, 1923, Nr. 1/5, стор. 39–40; — 2) Т[ерлецький], О[мелян]: „Народня Просвіта“. Львів, 1923, Nr. 4, стор. 70—71.

419. *Дорошенко, Дмитро:* Курс історії України для вищих кляс середніх шкіл. Видавниче Т-во »Вернигора«. Відень-Київ, 1921, 8⁰, (IV)+231 стор.

Рецензії: 1) Білоусенко, О.: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1923, кн. III, стор. 286; — 2) „Православна Волинь“. Кремінець, 1922, Nr. 8, стор. 34.

420. *Єфименко, О[лександра] Я.:* Історія українського народу. Перше українське видання. [Переклад Б. П. Щербаченка]. Під редагуванням, з передмовою і примітками Д. І. Багалія. Державне Видавництво України.

— Випуск І. Харьків, 1922, 8⁰, X+165+(1) стор.

— Випуск II. Харьків, 1922, 8⁰, 207+XIV стор.

Рецензії: 1) Дорошенко, Д[митро]: „Літер. Наук. Вістник“. Львів, 1923, кн. IX, стор. 86—88; — 2) Заїкин, В.: „Трибуна України“. Варшава, 1923, Nr. 1, стор. 41—43.

421. *Журба, С.:* Гісторичний календар. [Коротенька історія України]. »Просвітний Листок«. Таборова часопись для полонених. Вецляр, 1916, № 6—18.

422. *Заклинський, Богдан:* Що треба знати кождому Українцеви? Склав... Виданнє друге, виправлене. Виданнє »Союза Визволення України«. Відень, 1915, 16⁰, 39+1 стор.

Уступ VI. трактує про історію України, стор. 14—26.

— Видання 3-те, п. з.: Що треба знати кождому Українцеви? Склав... Виданнє »Союза Визволення України«. Відень, 1916, 16⁰, 39+(1) стор.

— Видання 4-те, п. з.: Що треба знати кождому Українцеві? Склав... Виданнє »Союза Визволення України«. Відень, 1917, 16⁰, 48 стор.

— Видання 5-те, п. з.: Катехізм Українця. (Що треба знати кождому Українцеві). Пяте, доповнене видання. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 16⁰, 48 стор.

— Видання 6-те, п. з.: Катехізм Українця. (Що треба знати кождому Українцеві). Шесте, поправлене виданнє. Накладом Комісаріяту Укр. Січ. Стрільців у Володимирі Волинському. Львів, 1918, 16⁰, 43+(3) стор.

— Видання 7-ме, п. з.: Катехізм Українця. (Що треба знати кождому Українцеві?) Семе виданнє. Накладом Комісаріяту У. С. С. Львів-Київ, 1918, 16⁰, 42 стор. +1 мапа+3 стор. оповісток.

На виданнях 5, 6 і 7 автор незазначений.

423. Історія українського народу. Політично-аґітаційна Секція, ч. 7. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 8⁰, 48 стор.+17 ілюстр. у тексті.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 4, стор. 183—184.

424. Історія українського народу. (Короткий начерк). »Календар і Записна Книжка на 1918 р.« Видання Київської Губерніальної Народньої Управи. Рік VIII. Київ, 1918, стор. 194—227.

425. *Історія:* Найважнійші річи з української історії. »Український Православний Календар для Волині«. Володимир Волинський, 1917, стор. 28—35.

426. *Клепатський, П. Г.:* Конспект лекцій по історії України, читаних П. Г. Клепатським на курсах для учителів середніх шкіл, в червні-липні 1918 року в м. Одесі. [Одеса, 1918], 8⁰, 34 стор.

427. *Клепатський, П. Г.:* Пятнадцять лекцій по історії України. Видавниче Т-во »Друкарь«. Київ, 1919, 8°, 64 стор.

428. *Клименко, П., прив. доц.:* Історія українського народу. »Народня Справа«. Київ, 1918. № 49—55.

429. *Коваленко, Гр[ицько]:* Історія України. Трете видання, доповнене, з малюнками. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1917, 8°, 212 стор.

*430. *Коваленко, Гр[ицько]:* Коротка історія України. Видання ?. Полтава, 1919, 16°, 64 стор (?).

431. *Коваленко, Гр[ицько]:* Оповідання з Української історії для початкових шкіл. Видання четверте, ілюстроване. Видавниче Т-во »Сіяч«. Черкаси-Київ, 1918, 8°, 130+II стор.

Рецензія: Стебницький, П[етро]: „Книгарь“. Київ, 1919, Nr. 18, стор. 1132—1133.

432. *Коваленко, Грицько:* Українська історія. Видання трете, доповнене, з малюнками. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1917, 8°, 212 стор.

— Видання 4-те, п. з.: Українська історія. Оповідання з історії України. Видання четверте. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1918, 16°, 222 стор.

— Видання 5-те, п. з.: Українська історія. Оповідання з історії України від найдавніщих до наших часів, з вступним словом про Всесвітню історію, з портретами, картами й малюнками. Видання пьяте. Видавництво Книгарні Є. Череповського. Київ, 1918, 16°, 222+44 малюнків у тексті.

433. *Команда II. Гал. Корпуса:* Короткий огляд історії українського народа. Друкарня Комісаріята. Проскурів, 1919, 16°, 16 стор.

434. *Комаренко, О.:* Про український народ. Видання Т-ва »Просвіта«. Катеринослав, 1917, 16°, 32 стор. (?).

435. *К[оренець], Д[енис]:* Короткий огляд української історії. »Свобода«. Відень, 1915, № 1—14, 16—19, 24 і 25, і окремою відбиткою п. з.:

— Короткий огляд української історії. Написав... Бібліотека »Свободи«. Видавець: Др. Кость Левицький. Редактор: Др. Степан Баран. Ч. 1. Відень, 1915, 16°, 218 стор.+21 ілюстр.+3 карти.

Рецензія: „Вістник Союза Визволення України“. Відень, 1915, Nr. 55/56, стор. 16.

436. *Костомаров. М[икола]:* Історня України в житеписах визначнійших еї діячів. Переложив Олександер Барвінський. Друге видане, ілюстроване, з портретом автора на спомин 100-літних его народин. Накладом Книгарні Наукового Товариства імени Шевченка. Львів, 1918, 8°, III+493+(3) стор.+30 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Данилевич, В. проф.: „Книгарь“. Київ, 1919, Nr. 23/24; — 2) Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1918. Nr. 9.

437. *Костомаров. М[икола]* Книга битія українського народу. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 7—21. Також передруком, п. з.:

— Книга Битія Українського Народу. Із передмовою М[ихайла] Возняка. Видання »Нові Шляхи«. »Новітня Бібліотека«, ч. 36. Львів-Київ, 1921, 8°, 24 стор.

Рецензії: 1) „Батьківщина“. Львів, 1921, Nr. 23; — 2) „Книжка“. Станиславів, 1921, Nr. 2, стор. 9; — 3) Н[азарук], О[сип]: „Український Прапор“. Відень, 1921, Nr. 34.

438. *Крипякевич, Іван, [Др]:*

З історії України. »Свобода«. Львів, 1918, № 14—18; 20—24; 26—29.

439. *Крипякевич, Іван, [Др.]:* Коротка історія України, для початкових шкіл та І-ої кляси ґімназій. Написав... Шкільна Секція, ч. 16. [Видання] Т-ва »Вернигора«. Київ-Львів-Відень, 1918, 8⁰, 88 стор. + 56 ілюстр. в тексті + 2 історичні карти. (Друк. 50.000 прим.).

Рецензія: Суровцова, Н. Др.: „Книга“. Відень, 1921, Nr. 1.

440. *К[рипякевич], І[ван], [Др.]:* Мала історія України. Написав І. К. »Історичні Листки«. Ч. 9. Львів, 1921, 32⁰, 31+1 стор.

441. *Крипякевич, Іван, [Др.]:* Огляд історії України. Repetitorium для вищих кляс середніх шкіл та для вчительських курсів. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ-Львів-Відень, 1919, 8⁰, 90 стор.

442. *Крипякевич, Іван, Др.:* Оповідання з історії України для нижчих кляс середніх шкіл. (Частина перша). Княжа доба. Видавництво »Українська Книжка«. [Львів, 1918], 8⁰. 84 стор.

443. *К[рипякевич], І[ван], [Др.]:* Тисячлітна история України. Зложена пятьдесятьлітями. Календар Т-ва »Просвіта« на 1916 р. Львів, 1916, стор. V—VI.

— Передрук: »Народний Календар Укр. Педаґ. Т-ва на 1920 р.« Станиславів, 1920, стор. 3—6.

444. *Кузеля, Зенон, [Др.]:* »Наше Минуле«. [Історія України з ілюстраціями]. »Памяткова Книжка Союза Визволення України«. Відень, 1917, стор. 24—32.

— Передрук: »Календар Українського Народнього Союза« на 1920 р. Jersey City, 1919, стор. 32—39.

445. *Левенко, Ш.:* Чому ми хочемо самостійної України? »Політична Бібліотека« під редакцією Миколи Залізняка. Накладом Видавництва. [Відень], 1916, 8⁰, 48 стор.

— Видання 2-ге, п. з.: Чому ми хочемо самостійної України. Друге розширене видане. 6—30 тисяча. »Політична Бібліотека« під редакцією Миколи Залізняка. Київ-Стокгольм-Львів, 1917, 16⁰, 159+VIII стор. Друк. 25.000 прим.

До історії відносяться розділи: VI. Історичні основи української національної ідеї, стор. 60—96; — VII. Українська культура, стор. 97—112.

446. *Матушевський, Ф.:* Коротка історія України-Русі. »Календар Громадянина-Кооператора на 1919 р.« Київ, 1919, Київ, 17—35.

447. *Мірза-Авак'янц Н.:* Читанка з історі :України. (Підручник учителеві). Частина перша. Випуск І. Доба Староруська. Державне Видавництво України. Харків, 1922, 8⁰, 218 стор.

448. Наша Батьківщина — Україна. Короткий курс українознавства для козаків. Видання Культурно-Освітного Відділу 6. дивізії. [Щипіорно, 1922], 8⁰, 116 стор. + 4 карти.

До історії безпосередньо відносяться: 1) Битинський, сот.: Зясування декотрих історичних назв, стор. 113—116; — 2) Того-ж автора: Культура українська, стор. 56—63; — 3) Того-ж автора: Нарід український [Історія], стор. 19—35; — 4) Того-ж автора: Розвій української суспільно-державної думки, стор. 89—95; — 5) Того-ж автора: Українське військо, стор. 43—45; — 6) Того-ж автора: Українське мистецтво, стор 63—69; — 7) Битинський, сот, і Божовський: Державно-національні відзнаки України, стор. 95—97; — 8) Битинський-Костюченко: Українська церква, стор. 98—104; — 9) Божовський - Волохів:

Українська державність, стор. 84–89.

449. *[Онезорґе, В. проф. Др.]:* Ряд відчитів проф. Онезорґе про Україну. [Історично-інфор. стаття]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 99, стор. 339–341; — № 100, стор. 349—352.

450. *Пачовський, Василь:* Давна історія наших земель. »Календар Української Громади в Білій на 1918 р.« Біла, 1918, стор. 111—127.

451. *Полуботок, А.:* Історичний Календарь. [Коротенька історія України]. »Просвітний Листок«. Вецляр, 1916, № 12/13, стор. 4—5.

452. *Савицька, Марія:* Славетні предки. [Історично-літературний календар]. »Нова Школа«. Пед. журнал. Полтава, 1918, № 1, стор. 79—87.

453. *Слобідський, Михайло:* Як жили Українці і як хотять жити. Видання Гадяцького Українського Громадянства. Гадяч, 1917, 8⁰, 16 стор.

Рецензія: Лоський, К[ость[: „Книгарь". Київ, 1917, Nr. 4, стор. 189.

454. *Терлецький, Омелян:* Історія української держави. Том І. Княжа доба. Написав... Накладом Фонду »Учітеся, брати мої«. Ч. 6. Львів, 1923, 16⁰, 252 стор.+2 карти.

455. *Терлецький, О[мелян]:* Як будував і як руйнував український народ. »Знання«. Бібліотека популярно-наукових викладів під редакцією О. Терлецького. Ч. 1. Львів, 1921, 16⁰, 20 стор.

Рецензії: 1) „Вперед". Львів, 1921, Nr. 39 (522); — 2) Ігоренко: „Книжка". Станиславів, 1921, Nr. 1, стор. 7; — 3) К[оренець], Д[енис]: „Батьківщина". Львів, 1921, Nr. 9.

456. *Томашівський, Степан, Др.:* Українська історія. Нарис. [Том] І. Старинні і середні віки. Видавництво »Вчора і Нині«. Львів, 1919, 8⁰, 154 стор.

Рецензія: Герасимчук, Василь: „Громадська Думка". Львів, 1920, Nr. 33.

457. *Трутень, Грицько:* Розвиток національно-полїтичного життя на Україні. »Розвага«. Календар на 1916/1917. Фрайштадт, 1917, стор. 74—91.

458. Україна її нарід і бувальщина. »Календар Марияньский на 1917 р.« Львів, 1917, стор. 58—64.

*459. *Хомик, Артим:* Коротка історія України. Частина І. для народніх шкіл. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1919, 8⁰, ? стор.

*460. *Хоткевич, Гнат:* Українська історія. Видання Педагогичного Бюра Полтавського Губернського Земства. Харків, 1920, 8⁰, ? стор.

*461. *Хоткевич Г[нат]:* Хто ми й чого нам треба. Видання ? Харків, 1917, 16⁰, 32 стор.

462. *Цегельський, Л[ьонгін], Др.:* Історія Української держави й боротьби за її відбудування. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 8⁰, 64 стор.

463. *[Цегельський, Льонгін, Др.]:* На кону історії. [Історичний огляд]. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 7 (802) і № 8 (803).

464. *[Цегельський, Льонгін, Др.]:* Самостійна Україна. [Історія української самостійности]. »Памяткова Книжка Союза Визволення України«. Відень, 1917, стор. 50—74.

465. *Цегельський, Льонгін, Др.:* Самостійна Україна. [Історичний огляд]. »Нове Слово«. Львів, 1915, № 9—14.

466. *Цегельський, Льонгін, Др.:* Самостійна Україна. Виданне Союза Визволення України. Відень, 1915, 8⁰, 37+3 стор.

467. *Чемара, Онисим:* Хто ми?

[Історично - інформаційна стаття]. »Розвага«. Календар полонених Українців на 1916/17 рр. Фрайштадт, 1917, стор. 38—46.

468. *Юрківський, І.:* Чому ми мусимо боротись за самостійну Українську Народню Республіку? Видання Міністерства Преси. Ч. 33. Камянець-н. П., 1919, 8⁰, 12 стор.

Коротенька історія України.

469. Як жив український народ. (Коротка історія України). Видання Кубанського Українського Т-ва »Просвіта«. Катеринодар, 1917, 8⁰, 48 стор.

470. Як жив український народ. Славетна історія нашого народу. Видання Культурно-Освітньої Управи Головного Генерального Штабу. Камянець н. П., 1919, 8⁰, 20 стор.

471. *Valens, O. [Отамановський, Валентін]*: Як жив український народ. (Плякат). Видавництво »Національний Прапор«. Київ, 1918, плякат 38×26.

Рецензія: Єфремов, Сергій: Генеральська історія. (Стаття). „Нова Рада". Київ, 1918, Nr. 70.

---

472. *Андрієвський, В[іктор]:* Україна й Московщина. Кролевець, 1917, 16⁰, 16 стор.

473. *Барвінський, Олександер:* Політичні і культурні взаємини Українців із західною Европою. Календар Т-ва »Просвіта« на 1916 р. Львів, 1916, стор. 76—88.

474. *Будзиновський, Вячеслав:* Старі українські пісні про сусідство України з Московщиною. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 138, стор. 117—119; № 139, стор. 132—136; № 140, стор. 150—153; № 142, стор. 180—182, і окремою відбиткою п. з.:

— Як Москва нищила Україну. На підставі старих українських пісень. Зладив... Видання »Союза Визволення України«. Відень, 1917, 8⁰, 38+(2) стор.

Рецензія: Данилевич, В.: „Наше Минуле". Київ, 1918, Nr. 3. стор. 171.

475. *Донцов, Д[митро], Др.:* Українська державна думка і Европа. Видання »Всесвітньої Бібліотеки«, № 15. Львів, 1918, 8⁰, 80 стор.

Рецензія: Н[азарук], О[сип], Др.: „Діло". Львів, 1918, Nr. 170 (9.730).

476. *Єфименко, О[лександра], Я.:* Початковий підручник українсько - московської історії для шкіл народніх. [Переклад з російської мови]. Шкільна Бібліотека під ред. Д. Г. Панадіаді. Видавництво »Союз« Харьківського Кредитового Союза Кооперативів. Харків, 1919, 8⁰, 90 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Літер. Наук. Вістник". Львів, 1922, кн. VI, стор. 282—284.

477. *Кикодзе:* Україна і Грузія. [Історичні взаїмовідношення]. »Нова Рада«. Київ, 1917, № 54.

478. *Когут, Лев, Др.:* Україна і московський імперіялізм. Політична Бібліотека під редакцією Миколи Залізняка. [Відень], 1916, 8⁰, 211 стор.

479. *К[ревецьки]-й, І[ван]:* Україна і Славяни. Кілька історичних пригадок на часі. »Діло«. Львів, 1918, № 56 (9.616).

480. *Левинський, В[олодимир]:* Царська Росія і українська справа. Бібліотека »Новий Світ«, ч. 15. Монтреаль, 1917, 8⁰, (2)+VII +120 стор.

Рецензія: Єфремов, С[ергій]: „Книгарь". Київ, 1918, Nr. 5, стор. 257—259.

481. *[Левинський, Володимир]:* Чи має віджити історична Польща? Написав Ucrainicus. Ви-

дання »Народньої Волі«. Scranton, 1916, 8⁰, 16 стор.

Первісно появилася отця публікація на французькій мові п. з.: La Pologne historique rediviva? Libraire Rouge. Lausanne, 1916, 8⁰, 16 стор.

482. *Матушевський, Ф.:* Україна, Польща і Росія. [Історичні паралелі]. »Воля«. Тижневик. Відень, 1920. Том IV, № 4, стор. 171—176; № 6, стор. 278—282; № 12, стор. 586—590; — 1921. Том I, № 5, стор. 212—216; № 7/8, стор. 332—335; № 12, стор. 558—562; — Том II, № 1, стор. 3-6; № 2, стор. 293—297.

483. *Михайленко, М. [Лозинський, Михайло]:* Росія й Україна. З приводу теперішньої світової війни. Написав... Партія Українських Соціялїстів-Революціонерів. [Відень], 1915. 8⁰, 48+IV стор.

484. *О. О.:* Україна і Московщина. [Історичний огляд]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 125—128.

485. *Панейко, Василь:* Зєдинені держави Східної Европи, Галичини й України — супроти Польщі й Росії. Накладом автора. Відень, 1922, 8⁰, 82 стор.

Рецензії: 1) В., О.: „Літер.-Наук. Вістник", 1922, кн. 1, стор. 92—95; — 2) Кревецький, Іван: Українська державна ідеольоґія. (Стаття). „Громадський Вістник". Львів, 1922, Nr. 115 і 116; — 3) М. Григорій: „Воля Россіи". Прага, 1923, Nr. 3; — 4) Independens: „Соціялістична Думка". Львів, 1922, Nr. 8.

486. *Р. Л.:* Взаємини між Україною та Туреччиною в давнинї. »Буковинський Православний Календар на 1917 р.« Відень, 1917, стор. 143—162.

487. *[Рудницький, Степан, Др.]:* Румунія й справа Галицької державности. »Український Прапор«. Відень, 1921, № 30.

488. *Томашівський, Степан, [Др.]:* Історичний момент. [Історичний огляд польсько-українських взаємовідносин]. »Діло«. Львів, 1914, № 34 (8.580) і № 36 (8.582).

489. *Т[омашівський], С[тепан], [Др.]:* Німеччина і Україна. З історії взаємин до кінця XVIII ст. »Діло«. Відень, 1915, № 5 (213).

490. *Цегельський, Льонґін, Др.:* Русь-Україна а Московщина. Історично-політична розвідка. З картою України. Друге, перероблене виданнє. Виданнє Союза Визволення України. Царьгород, 1916, 8⁰, 123 стор.

— Третє видання, п. з.: Русь-Україна та Московщина-Россія. Історично-політична розвідка... Третє, перероблене виданнє. Видання (?). Полтава, 1917, 16⁰, 186 стор.

Рецензії: 1) Д[орошен]—ко, Вол[одимир]: „Вістник Союза Визволення України". Відень, 1916, Nr. 111; — 2) Лоський, К[ость]: „Книгарь". Київ, 1918, Nr. 11, стор. 642—643.

491. *Ц—ч, Л.:* Білорусь і Україна. [Істор. паралеля]. »Календар Українського Народнього Союза на 1920 р.« Jersey-City, 1920, стор. 118—122.

492. Через що Україна мусіла оддїлиться від Росії. Інформаційне Бюро Армії У. Н. Р. Київ, 1919, 16⁰, 16 стор.

493. *[Щурат, Василь, Др.]:* Німеччина і Україна. З історії взаємин до кінця XVIII ст. »Діло«. Львів, 1915, № 127 (8.886).

494. *Щурат, Василь, Др.:* Україна і Австрія. [Історичні взаємини]. »Діло«. Львів, 1915, № 133 (8.890) і № 134 (8.891).

495. *Hungaricus:* Угорщина й Україна [Історичні взаїмовідношення]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 105, стор. 588—589.

7. Передісторичні часи.

(Археольоґія).

496. Археольоґія. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 196—201.

497. *В.:* Український Археольоґічний Інститут ім. В. Антоновича в Київі. (Стаття). »Вперед«. Львів, 1919, № 136.

498. *Гребеняк, Володимир:* Нові археольоґічні нахідки на території Східної Галичини. Подав... »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1915. Том CXXII, стор. 5—28+IV таблиці.

499. *Гребеняк, Володимир:* Сліди скитської культури в Галичині. »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1914, Том CXVII/CXVIII, стор. 9—23+II таб.

Рецензія: Г[олубець]. М[икола]: „Шляхи". Львів, 1916, Nr. 9/10, стор. 695—696.

500. *Добровольський, Л.:* Проектовані нові підїздні залізниці в межах Київської ґубернії з історично-археольоґічного погляду. »Записки Історичної і Фільольоґічної Секції Українського Наукового Т-ва в Київі«, 1918, Том XVII, стор. 41—50.

501. *Залізняк, Микола:* Оповідання з історії української землі. Переклав... Друге видання, з багатьма малюнками. Видавництво »Серп і Молот«. Київ-Відень-Львів, 1919, 8⁰, 148 стор.+28 ілюстр.

Рецензія: Учитель: „Воля". Відень, 1919, Nr. 3, стор. 46—47.

502. *З[алозецький], В[олодимир], Др.:* Правѣк Подкарпатской Руси. »Русинъ«. Ужгород, 1923, № 28—32.

503. *Калинович, Іван:* Доісторична нахідка на Волині. (Записка). »Світ«. Львів, 1917, № 2, стор. 33—34.

504. *К[арпович], В.:* Археольоґічне відкрите Січових Стрільців [під Рогатином]. »Діло«. Львів, 1917, № 198 (9.460).

505. *Козловська, В.:* Розкопи 1916 р. біля села Сушківки, Уманського повіту на Київщині. »Записки Історичної і Фільольоґічної Секції Українського Наукового Товариства«. Київ, 1918. Том XVII, стор. 51—68.

506. *Лессек, Фердинанд:* Правѣк Подкарпатской Руси. Переклад Юліяна Ривая. Ужгород, 1922, 8⁰, 42 стор.+1 мапа+11 ілюстр. в тексті.

Рецензія: З[алозецький], В[олодимир], Др.: „Русинъ". Ужгород, 1923, Nr. 28—30.

507. *Луценко, Іван, Др.:* Україна — правітчина арійської культури. (Рама й початки арійської культури). »Діло«. Львів, 1914, № 167 (8.716)—170 (8.719).

508. *Ростовцев, М. І., проф.:* Давно минуле нашого півдня. Переклад Л. Чикаленка. Петроград, 1916, 8⁰, 48 стор.

— Видання друге, п. з.: Давнє минуле нашого півдня. Переклад Л. Чикаленка. Видання »Благодійного Т-ва видання загально-корисних та дешевих книжок«, № 72. Київ, 1918, 8⁰, 32 стор. +30 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Данилевич, В., проф.: „Наше Минуле". Київ, 1918, Nr. 3, стор. 171—172; — 2) Д[орошенко], Д[митро]: „Промінь". Одеса, 1917, Nr. 3/4, стор. 32; — 3) З[еров], М[икола]: „Вільна Українська Школа". Київ, 1917, Nr. 3/4, стор. 216—217.

*509. *Рудинський, М.:* Дюнні стації неолітичної доби з по-

бережжа Ворскли. »Записки Українського Товариства досліджування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині«. Полтава, 1919, вип. I.

510. *Сосенко, Ксенофонт:* Пражерела українського релігійного світогляду. (З картинами й узорами українських вишивок). Написав... Видавництво »Живі Гроби«. Львів, 1923, 8⁰, 84 стор. + 4 таблиць.

Рецензія: К.: „Нива". Львів, 1923, Nr. 5, стор. 191—192 і Nr. 8/9, стор. 340—341.

511. *Стеллецький, Г.:* Розкопки на Україні. »Діло«. Львів 1918, № 203 (9.763).

512. *Чернявський, Д.:* Доісторичне минуле України. [Стаття]. »Січ«. Катеринослав, 1919, кн. I.

513. *Шміт, Федір:* Археологичне відомство. (Хроніка). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 189—193.

*514. *Щербаківський, Вадим:* Розкопки палеолітичного селища в селі Гонцах. »Записки Українського Наук. Т-ва досліджування й охорони памяток старовини та мистецтва на Полтавщині«. Полтава, 1919, вип. I.

8. Княжа доба.

515. *[Крипякевич, Іван, Др.]:* Київські князі. »Історичні Листки«. Ч. 1. Видання Т-ва »Просвіта«. [Львів, 1914], 16⁰, 4 стор.

516. *К[рипякевич], [Іван, Др.]:* Українська держава за княжих часів. »Свобода«. Львів, 1918, № 1.

517. *Крипякевич, Іван, Др.:* Шляхами слави українських князів. Видавництво »Українська Книжка«. Львів, 1918, 8⁰, 67 стор. + 22 ілюстр. в тексті.

Зміст: 1) Великий князь [Володимир Великий], стор. 3—12; — 2) Військо княжих часів, стор. 13—18; — 3) Українське лицарство, стор. 19—21; — 4) Престольний Галич, стор. 22—45; — 5) Город князя Льва, стор. 46—54; — 6) За австрійський стіл, стор. 55—57; 7) Український герб, стор. 58—67.

518. *Нечипоренко, П.:* Про Стародавню Русь. I. Короткий начерк соціяльно-економичного і державно-політичного життя Київської Руси-України в період з VIII по XII століття. II. Історичне життя Білої-Русі в період з VIII по XIII століття. Феодосія, 1917, 8⁰, 40 стор.

Рецензії: 1) Крижановський, Ів[ан]: „Літ.-Наук. Вістник". Київ, 1917, Том LXVIII, кн. 4, стор. 349—350; — 2) Лоський, К[ость]: „Книгарь". Київ, 1918, Nr. 6, стор. 315; — 3) Романовський, В.: „Вільна Українська Школа". Київ, 1918, Nr. 5/6, стор. 90—92.

---

519. *Грушевський, Михайло:* Новий хозарський текст про війни Олега. [Стаття]. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. IV, стор. 5—10.

*520. *Левицький-Нечуй, Іван:* Перші Київські Князі. Видавництво »Сіяч«. Черкаси, 1918, 8⁰, 64 стор. (?).

521. *Смольський, Гриць:* Зброя Українців від найдавніших часів. Княжа доба. [З ілюстр.]. Календар »Червоної Калини« на 1924 р. Львів, 1923, стор. 112—128.

---

*522. *Біднов, В[асиль]:* Великий князь Український Святослав Перший. Видання (?). Камянець н. П., 1921, 8⁰, ? стор.

523. Портрет князя Святослава Хороброго. Видавниче

Т-во »Вернигора«. Київ-Відень, 1919, 41+61 ст. карток.

524. *К[рипякевич], І[ван]:* В 900 літні роковини смерти Володимира Великого. (1015—1915). »Українське Слово«. Львів, 1915, № 16.

525. *Пачовський, Василь:* З приводу Святоволодимирських свят у Київі. [В 900 літ. роковини]. »Українське Слово«. Львів, 1915, № 38.

526. *Томашівський, Степан, Др.:* Битва над Бугом перед 900 роками. (22. липня 1018). »Діло«. Львів, 1918, № 163 (9.723).

527. *Новаківський, О[лекса]:* Портрет князя Ярослава Мудрого. Репродукція з картини. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ-Відень, 1919, 41×61 цм.

528. *[Магалевський, Юрій]:* Галицько-волинські князі і королі. Альбом з 17 портретами — артиста-маляря Юрія Магалевського. Княжий родовід і карта княжих часів. Накладом В-ва »Маруся«. Львів, 1922, 8⁰, 3 ненум. стор.+17 портретів.

*529. Князь Лев І. син Данила. (Життєпис патрона VII. пластового полку). Видання VII. пластового полку ім. кн. Льва. Львів, 1921, 4⁰, ? стор. (Шапіроґраф).

530. *Коренець, Д[енис] і О[лександер]:* Про війни, які велися в давнину на нашій землї. [З історії князів]. »Свобода«. Львів, 1916, № 35.

531. *Крипякевич, Іван, Др :* Український князь на австрійськім престолї. [Стаття]. »Крівавого Року«. Альманах на 1917 р. Відень, 1917, стор. 118—121.

9. Литовсько-польська епоха.

532. *Грушевський, Михайло:* Новійша література по історії В. кн. Литовського. Критичний огляд. »Український Науковий Збірник«. Москва, 1916, вип. II, стор. 21—39.

533. *Черкавський, П.:* Ґрінвальд. З нагоди ювилею. »Воля«. Відень, 1919, № 3, стор. 16—18.

534. *Розанов, С.:* »Кройника« 1636 року. »Український Науковий Збірник«. Київ, 1915, вип. I, стор. 21—30.

535. *Тишкевич, Михайло:* Василь Тишкевич, воевода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. кн. Литовсько-руського (1523—1571). Історично-ґенеальоґічна розвідка. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920. Том CXXIX, стор. 1—32.

536. *К[оренець], Д[енис]:* Люблинська унія. »Український Голос«. Перемишль, 1919, № 14.

537. *Барвінський, Богдан, Др.:* Польська персоніфікація »України« з 1644 року. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914. Том CXXI, стор. 117—132 і окремою відбиткою; Львів, 1914, 8⁰, II+16 стор.

Рецензія: Frankiewicz, Czesław: „Kwartalnik historyczny“. Lwów, 1917, Nr. 1/2, стор. 177—191.

538. *Сисоєнко, Евген:* Правобережна Україна під Поль-

щею. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 34, стор. 7—10.

539. *Б. І.:* »Wybitnie polska kulturna misya na Ukrainie«. [Істор. огляд]. »Діло«. Львів, 1918, № 253 (9813)—256 (9816).

540. *[Шайноха, Карло]:* Як Україна польщилася. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1915, № 49/50, стор. 5—8.

10. Козаччина.

(Загальні праці).

541. *[Антонович, Дмитро]:* Козаччина. (Видання Пол[тавської] Спілки Споживчих Товариств). Полтава, 1917, 16⁰, 46 стор.

Рецензія: Левицький, Ор[ест]: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 5.

542. *Борщак, Ілько:* Франція й Україна. Проспер Меріме про козаків. [Стаття]. »Українська Трибуна«. Варшава, 1922, № 33 (231).

543. *Драгоманов. М[ихайло]:* Про Українських Козаків, Татар та Турків. З додатком про життя Драгоманова. Видання четверте. Товариство »Просвіта« у Києві. № 1. Київ, 1917, 8⁰, 50 стор.

544. *Крипякевич, Іван, [Др.]:* Історія козаччини. Для народа і молоді. Написав... Накладом Фонду »Учітеся, брати мої!« Ч. 5. Львів, 1922, 16⁰, 90+2 стор.

Рецензії: 1) Дорошенко, Вол.: „Трибуна України“. Варшава, 1923, Nr. 2—4, стор. 86; 2) Маркевич, Л.: „Книжка“. Станиславів, 1923, Nr. 1/5, стор. 38—39.

545. *Левитський, М. В.:* Чужоземна допомога Україні. [Часи Козаччини]. »Відродження«. Київ, 1918, № 96—98.

*546. *Левченко, О.:* Козаччина. Історичний нарис. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1917, 8⁰, ? стор.

547. *Шумський, О.:* Стара й нова Україна. І. Відродження Козаччини. »Червоний Шлях«. Харків, 1923, № 2, стор. 91—110.

Далі буде, стаття друком недокінчена.

548. *Яворницький, Д. І.:* Українсько-руське козацтво перед судом історії. Українське Видавництво в Катеринославі. Катеринослав, 1919, 8⁰, 24 стор.

549. *Діхтярь, Олекса:* Історія в піснях та думах. (Дещо про історичні пісні, думи та співців-кобзарів). »Народня Справа«. Київ, 1918, № 20—32.

550. *Драгоманов, Михайло:* Нові українські пісні про громадські справи. (1764—1880). Видання друге. Видавниче Т-во »Криниця«. Київ, 1918, 8⁰, 154 стор.

Рецензії: 1) Лобода, А. проф.: „Наше Минуле“. Київ, 1919, Nr. 1/2, стор. 204—208; — 2). Стебницький, П[етро]: „Книгарь“. Київ, 1919, Nr. 20, стор. 1261—1268.

551. *Кащенко, А[дріян]:* Бусурманська неволя в українській народній поезії. Видання Т-ва »Просвіта«. Катеринослав, 1917, 16⁰, 48 стор.

— Друге видання, п. з.: Неволя бусурманська в українській народній поезії. [Видання друге]. Друкарня І. Вісьмана. Катеринослав, 1918, 8⁰, 48 стор.

Рецензія: Гай, П[авло]: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 4, стор. 191.

552. *Колесса. Філярет, Др.:* Українські народні думи Перше повне видання з розвідкою, поясненнями і знимками кобзарів. Загальна Бібліотека »Просвіти«. Ч.

3. Львів, 1920, 4⁰, 160 стор.+8 таблиць.

Рецензія: Дорошенко, Володимир: „Життя і Мистецтво“. Львів, 1920, Nr. 4/5, стор. 141.

553. *П—к. [Рибчук, Прокіп]:* Пояснення пісний. (Історія козаччини). »Січова Зірниця«. Підручний часословець на 1919 рік. Коломия, 1919, стор. 47—80.

Передрук: »Січова Зоря«. Часослов на 1919 р. Коломия, 1919, стор. 55—95.

554. *Ревуцький, Д.:* Українські думи та пісні історичні. [Історія Козаччини]. Видавниче Т-во »Час«. Київ, 1919, 8⁰, 300 стор.

555. *Сумцов, М[икола]:* Слобідсько-українські історичні пісні. Видання друге. Видавництво »Сіяч«. № 34. Черкаси, 1918, 8⁰, 21 стор.

Рецензії: 1) Данилевич, В. проф.: „Наше Минуле“. Київ, 1919, Nr. 1, стор. 171; — 2) Лобода, А. проф.: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 9.

556. Українські народні пісні про наше лихоліте. »Свобода«. Відень, 1915, № 8.

11. Козаччина до 1648 р.

557. *Гетьманець, Гр. (Коваленко-Коломацький):* Славний лицарь Байда-Вишневецький. Біографична Бібліотека. № 3. Видавництво »Українська Школа«. Київ, 1918, 16⁰, 32 стор.

---

558. *Голубець, Микола:* Портрет Конашевича Сагайдачного. »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 49.

559. *Кащенко, А.[дріян]:* Про Гетьмана Сагайдачного. Видання 2-ге. Друкарня І. Вісьмана. Катеринослав, 1917, 16⁰, 38+(2) стор.+9 ілюстр. в тексті.

560. *К[рипякевич], І[ван], [Др.]:* Петро Конашевич Сагайдачний. В 300-ті роковини смерти († 20 квітня 1622 р.). »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 49.

561. *Чайковський, Андрій, Др.:* Петро Конашевич Сагайдачний. Історичний нарис. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 166, стор. 572—574; № 167, стор. 590—591; № 168, стор. 605—606; також окремою відбиткою. Відень, 1917, 8⁰, 21+(3) стор.

---

562. *Крипякевич, Іван, [Др.]:* Перед 300 роками. З історії Козаччини 1614 р. Календар Т-ва »Просвіта« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 111—114.

563. *Слюсаренко, Хв.:* Україна триста років тому. »Календар Благодійного Т-ва на 1917 р.« Київ, 1917, стор. 132—137.

---

564. *Коршнівський, А. хор.:* Здобуття Москви П. Сагайдачним у 1618 р. [Промова]. »Залізний Стрілець«. Каліш, 1921, № 61 (72).

---

565. *Крипякевич, Іван, Др.:* Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914, том CXVII/CXVIII, стор. 65—114+портрет. Також окремою відбиткою. Львів, 1914, 8⁰, 50 стор.

---

566. *Грушевський, Михайло:* Від Куруківщини до Кумейщини. (1626—1638). Історії України-Руси тому VIII, частина І. Видання друге. Київ-Львів, 1922, 8⁰, 335 стор.

Див. під числом 411.

---

*567. *Каманін, І. М.:* Матеріяли до історіі украйнського козацтва 1626—1639 рр. Як II том »Историі возсоединенія Руси«. Київ, 1920, 8⁰, ? стор.

568. *Грушевський, Мих[айло]:* До історії Острянинової еміграції. Постриження вдови Острянина в Москві. Подав... »Записки Укр. Наук. Т-ва«. Київ, 1914, книга XIII, стор. 45—48.

569. *Грушевський, Михайло:* Український рух на Схід. Розселенне за московською границею до 1648 р. »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. I, стор. 20—53.

570. *Крипякевич, Іван, Др.:* До характеристики Іляша Караімовича. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1915, том CXXII, стор. 29—36.

571. *Борщак, Ілько:* Франція й Україна. Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном. (1645). (По невиданим документам архивів військового міністерства в Парижі). »Українська Трибуна«. Варшава, 1922, № 5 (203).

572. *Лотан:* Роксоляна. [До історії 1526 р.]. »Рогатинець«. Вістник Кружка У. П. Т. Рогатин, 1923, № 3, стор. 12.

573. *Назарук, Осип, Др.:* Українська салтанка Роксоляна. »Українці на чужині«. [Бібліотека »Стрільця«. № 14]. Видання »Стрільця« Органу Галицької Армії. Камінець н. П., 1919, 16⁰, 15+(1) стор.

574. *Борщак, Ілько:* Франція й Україна. Козаки на галерах. (По невиданим документам). »Українська Справа«. Варшава, 1922, № 4.

12. Держава 1648—1782.

(Загальні курси і збірки).

575. *Б[узько], Д.:* Про Гетьманщину. [Стаття]. »Село«. Тижневик. Одеса, 1918, № 1, стор. 5—7.

576. *Крипякевич, Іван, Др.:* Історія української держави. XVII — XVIII. вв. (Зміст лекцій 1921/22). [Накладом Української Фільософічної Громади]. Львів, 1922, 4⁰, 93 стор.

Це літоґрафовані лекції читані в Українському Університеті. Частина I.

577. *Крипякевич, Іван, Др.:* Почини української дипльоматії. [До історії укр. держави]. »Діло«. Львів, 1918, № 13 (9.574).

578. *Олександрович, М.:* Козацькі держави. [XVII століття]. »Українська Трибуна«. Варшава, 1921, № 143.

579. *С—ко, Ф.:* Гетьмани й Україна. [До історії XVII століття]. »Календарь Благодійного Т-ва на 1919 р.« Київ, 1919, стор. 71—83.

580. *Струтинський, М[ихайло]:* Траґедія України. [Історичний огляд від Хмельниччини до наших днів]. »Республика«. Станиславів, 1919, № 80.

13. Хмельниччина.

(1648—1657).

581. *Грушевський, Михайло:* Початки Хмельниччини. (1638—1648). Історія України-Руси тому VIII, частина II. Видання друге. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8°, 224 стор.

582. *Грушевський, Михайло:* Хмельниччина в розцвіті. (1648—1650). Історія-України-Руси тому VIII, частина III. Видання друге, повторене. [Видання автора]. Київ-Відень, 1922, 8°, 288 стор.

Рецензія: Крипякевич, І[ван], Др.: „Літер.-Наук. Вістник". Львів, 1922, кн. I, стор. 80—81.

583. *К[рипякевич], І[ван], [Др.]:* Про гетьмана Богдана Хмельницького. (1648—1657). Календар Т-ва »Просвіти« на 1921 р. Львів, 1921, стор. 37—48.

584. *Томашівський, Степан, Др.:* Ватиканські матеріяли до історії України. Зібрав і видав... Том I. Донесення римських нунціїв про Україну. 1648—1657. Випуск 1. Тексти. Жерела до історії України. Видає Археоґрафічна Комісія Наукового Т-ва ім. Шевченка. Том XVI, 1. У Львові, 1919, 8°, IV+235 стор.

585. *Липинський, Вячеслав:* Історичні студії та моноґрафії. Том третій. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю. Видання »Дніпросоюза«. [Київ]-Відень, 1920, 8°, 304 стор.

Рецензії: 1) Дорошенко, Д[митро]: „Книжка". Станиславів, 1921, Nr. 4/6, стор. 94—97; — 2) Крипякевич, Іван. Др.: „Літер.-Наук. Вістник". Львів, 1922, кн. I, стор. 84—86.

586. *Невеселий, Іван і Максименко:* Про наших гетьманів; Богдана Хмельницького й Івана Мазепу. »Календар Укр. Гром в Білій« на 1918 р. Біла на Підляшу, 1918, стор. 70—93.

587. *Тихий, Петро:* Великий Гетьман. [Про Б. Хмельницького]. »Базар«. Місячник. Ню-Йорк, 1920, № 3, стор. 11—14.

---

588. *Будзиновський, Вячеслав:* Хмельницький-Галичанин. »Слово«. Львів, 1922. № 12.

589. *Крипякевич, Іван, Др.:* Учитель Богдана Хмельницького. (Андрій Гонцель Мокрський). Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1922. Том CXXXIII, стор. 27—38.

---

590. *Грушевський, Михайло* Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня. Календар Т-ва »Просвіти« на 1923 р. Львів, 1922, стор. 86—90.

Передрук: Календар „Канадійського Фармера" на 1923 р. Вінніпеґ, 1923, стор. 83—85.

591. *Крипякевич, Іван, [Др.]:* В роковини битви під Пилявцями. »Свобода«. Львів, 1922, № 3.

592. *Томашівський, Степан, Др.:* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину. (Два місяці української політики 1648 р.). Видавництво »Вчора і Нині«. II. Накладом автора. Львів, 1914, 8°, 151 стор.

Це відбитка студії під заголовком: Межи Пилявцями і Замостєм з праці тогож автора: Матеріяли до історії Галичини, том III, які видано як „Жерела до історії України-Руси". Том VI. Львів, 1913, 8°, XX+151+244 стор.

Рецензія: Крипякевич, Іван, Др.: „Ілюстрована Україна". Львів, 1914, Nr. 2, стор. 38.

---

593. *К[рипякевич], [Іван, Др.]:* Українська держава 1648 р. »Свобода«. Львів, 1917, № 50.

---

594. *Грушевський, М[ихайло]:* Історія Хмеличчини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. II, стор. 29—39.

595. *Кордуба, Мирон, Др.:* Між Замостєм та Зборовом. (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею). Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1922, том CXXXIII, стор. 39—56.

596. *Томашівський, Степан, Др.:* Один момент під Зборовом 1649 р. Критичний нарис. »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914, том CXVII/CXVIII, стор. 115—125 і окремою відбиткою.

597. *Шкрумеляк, Юра:* Битва під Зборовом 1649 р. Написав... Історична Бібліотека »Просвіти«. Ч. 3. Львів, 1923, 8⁰, 8 стор.+1 ілюстр. в тексті.

---

598. *Грушевський, Михайло:* Переяславська умова України з Москвою 1654 року. (Статті й тексти). Виданнє друге. [Накладом автора]. Київ, 1917, 8⁰, 64 стор.

Рецензії: 1) Дубровський В.: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 3, стор. 118—119; — 2) Носенко, Мод[ест]: „Літ.-Наук. Вістник“. Київ, 1917, том LXVII, кн. 2, стор. 344—345.

— Видання 3-те, п. з.: Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Виданнє третє. [Накладом автора]. Київ, 1918, 8⁰, 63+(1) стор.

599. *Лащенко, Р[остислав], проф.:* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським. Окремий відбиток з »Ювілейного Збірника в честь проф. Др. С. Дністрянського«. Наклад Українського Вільного Університету. Прага, 1923, 8⁰, 28 стор.

600. Переяславський трактат України з Московщиною. (Плякат). Полтава, [1917].

601. *Січета В.:* Прилученне України до Москви в московській історичній літературі. »Шлях«. Київ, 1917, № 5/6, стор. 89—101. Також окремою відбиткою п. з.:

— Прилученне України до Москви в московській історичній літературі. Видавництво »Шлях«. № 7. Київ, 1917, 8⁰, 15+(1) стор.

Передрук: »Українське Слово«. Львів, 1917, № 236 (735) — 238 (737).

602. *Попов, Ол[ександер]:* Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (З нагоди 260-их роковин переяславської ради). »Літер.-Наук. Вістник«. Львів, 1914, Том LXV, кн. 1, стор. 58—73.

603. Трактат України з Московщиною 1654 р. і Універсал Центральної Ради 1917 р. Видання Т-ва »Просвіти«. Винниця, 1917, 8⁰, 8 стор.

Рецензія: Дубровський, В.: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 2, стор. 68.

604. *Цеґельський, Льонгін, Др.:* Переяславський трактат. (Пригадка з приводу перевороту в Росії). »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 148, стор. 274—275.

---

605. *Крипякевич, Іван, Др.:* Московська приязнь. »Свобода«. Львів, 1918, № 5.

606. *Крипякевич, Іван, Др.:* Перший прихід московських військ до Київа. »Свобода«. Львів, 1918, № 10.

---

607. *Кубаля, Людвик, Др.:* Байка Богдана Хмельницького. Переклав М. Яцків. »Вперед«. Львів, 1919, № 93.

608. *[Кубаля, Людвик, Др.]:* Рай і заглада Брацлавщини. За д-ром Л. Кубалею переповів Михайло Яцків. »Серед бурі«. Літер. часть календаря Т-ва »Просвіти« на 1920 р. Львів, 1919, стор. 296—303.

609. *Черевко, Володимир:* Похід Хмельницького в Галичину і його політика в рр. 1655—1656. (Автореферат). »Історичний Вістник«. (Літоґраф. журнал). Львів, 1923, № 1, стор. 9—11.

---

610. *Климeнко, П., прив. доцент:* Політичне становище України за часів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. »Народня Справа«. Київ, 1919, № 1—3.

611. *К[рипякевич], І[ван], Др.:* Богдан Хмельницький і пинська шляхта. В 260 роковини смерти гетьмана. Календар Т-ва »Просвіти« на 1917 р. Львів, 1917, стор. 90—94.

612. *Крипякевич, Іван, Др.:* Гетьман. З досвідів минувшости. »Діло«. Львів, 1918, № 147 (9.707).

613. *Крипякевич, Іван, Др.:* За західні границі української держави. Документи Хмельниччини. »Діло«. Львів, 1918, № 6 (9.566).

614. *Крипякевич, Іван, Др.:* Український державний скарб за Богдана Хмельницького. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920, Том CXXX, стор. 73—106. Також окремою відбиткою.

615. *[Кубаля, Людвик]:* Портрет Хмельницького. З книги д-ра Людвика Кубалі вибрав Михайло Яцків. Календар »Вперед« на 1920 рік. Львів, 1920, стор. 112—119.

616. *[Липинський, Вячеслав]:* Над могилою Великого Гетьмана. (Промова Сам. Зорки на похороні Богдана Хмельницького). »Українське Слово«, Львів, 1915, № 55.

617. *[Антонович, Володимир]:* В. Антонович про повість Г. Сенкевича з часів Хмельниччини п. з. »Ogniem i mieczem«. [Істор.-літер. нарис]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 128, стор. 796—798; № 129, стор. 810—814; № 130, стор. 827—831. Також окремою відбиткою п. з.:

— Хмельниччина в повісти Г. Сенкевича. Видання »Союза Визволення України«. Відень, 1917, 8°, 30+(2) стор.

618. *Борщак, Ілько:* Хмельниччина й тодішня французька преса. »Українська Трибуна« Варшава. 1921, № 157—158.

619. *Дзв[і]н, М.:* З минулого. (Історична пригадка). [До історії Хмельниччини]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1915, № 43/44, стор. 1—3.

620. *Крипякевич, Іван, Др.:* Хмельниччина в новім освітленю. [З приводу книжки В. Липинського »Z dziejów Ukrainy«]. »Діло«. Львів, 1914, № 26 (8.572).

621. *Крипякевич, Іван, Др.:* Шевченко — Хмельницький. »Ілюстрована Україна«. Львів, 1914, № 5/6, стор. 87—89.

622. *Хомик, А[ртим]:* Хмельниччина і сучасний мент. »Воля«. Тижневик. Відень, 1919, Том II, № 2, стор. 50—54.

---

623. *Крипякевич, Іван, Др.:* Іван Богун. В 250-ті роковини смерти. »Історичні Листки«. № 5. Львів, 1914, 16°, 4 стор.

Передруки: 1) »Калуський Листок«. Калуш, 1914, № 11; — 2) »Свобода«. Львів, 1914, № 10.

624. *Липинський, Вячеслав:* Іван Богун. [З портретом]. »Календар Українського Народного Союза« на 1919 р. Jersey-City, 1919, стор. 92.

625. *Л[отоцький], А[нтін]:* Іван Богун. (У 250-ті роковини його мученицької смерти). Календар »Свободи« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 131—133.

626. *Івасюк, Микола:* Богун під Берестечком. (Історична картина). Репродукція многобарвна на картоні. Мистецька Накладня »Нива«. [Відень, 1923], 76×60 стор.

Рецензія: Грицай, Остап, Др.: „Український Прапор". Відень, 1923, Nr. 6.

627. *Проскоус, С.:* Забуті борці. [Богун і Гордієнко]. »Україна«. (Дневник). Київ, 1919, № 13.

---

628. *Грушевський, М.[ихайло]:* Стара історія. [Епізод з Хмельниччини]. »Діло«. Львів, 1918, № 102 (9.662).

629. *Левицький, Орест:* Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини. »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1917, кн. I/II, стор. 20—37.

14. Гетьманщина 1657—1687.

630. *Барвінський, Олександер:* Змаганя України до державної самостійности після Переяславського договору. (Сучасне в освітленню колишнього). Календар Т-ва »Просвіти« на 1920 р. Львів, 1919, стор. 99—120.

631. *[Будзиновський, Вячеслав ?]:* Як Москалї нищили Україну. [З ілюстр.]. Календар »Свободи« на 1914 р. Львів, 1914, стор. 114—122.

*632. *Ващенко, В.:* Борці за волю. (Місце і рік видання незазначені). 1917, 16°, 13 стор.

Коротенька історія України по 1654 р., складена на зразок Іловайського.

Рецензія: Дорошкевич, О[лександер]: „Книгарь". Київ, 1917, Nr. 3, стор. 117—118.

633. *Драгоманов, М[ихайло]:* Пропащий час. Україна під московським царством. (1654—1876). З передмовою М[ихайла] Павлика. Видання друге. Видавництво »Серп і Молот". № 7. Київ, 1918, 16°, 39 стор.

Рецензія: Єфремов, Сергій: „Книгарь". Nr. 10, стор. 565—7.

634. *К[оренець], Д[енис]:* До історії українсько-польських угод. »Український Голос«. Перемишль, 1919, № 15—16.

635. *Крипякевич, Іван, Др.:* Україна і Москва. З давньої боротьби за власть. »Діло«. Львів, 1917, № 172 (9.434).

636. *Крипякевич, Іван, Др.:* Україна і Росия. З давної історії. »Діло«. Львів, 1914. № 174 (8.723).

637. *Лепкий, Богдан:* Кінець української волї. „Памяткова книжка Союза Визволення України«. Відень, 1917, стор. 36—45.

638. *С. Г.:* Як Москалї нищили Україну. Нарис популярної історії. »Українські Вісти«. Тернопіль, 1919, № 21.

639. *Сисоєнко, Евген:* Як Українці пошматували свою Україну після Богдана Хмельницького. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 18, стор. 17—20.

640. *Томашівський, С[тепан], Др.:*

Українські федералісти. »Діло«. Львів, 1918, № 189 (9.749); 190 (9.750).

641. *Грінченко, Борис:* Іван Виговський, його життя й діла. Написав... Видання друге. Видавництво »Сіяч«. № 9. Черкаси, 1917, 16⁰, 132 стор.

642. *Луценко, І.:* Гадяцькі пакти. »Наше життя«. Херсон, 1918, № 3.

643. *Щурат, Василь, Др.:* Пісня про повстанне Мартина Пушкаря. Подав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920. Том CXXIX, стор. 95—105 і окремою відбиткою; Львів, 1920, 8⁰, 10 стор.

644. *Борщак, Ілько:* Франція й Україна. Невиданий лист Юрка Хмельницького до Людвика XIV. »Українська Трибуна«. Варшава, 1922, № 24 (222).

645. *Кревецький, Іван:* Під протекцію Курфірста. До історії політики П. Дорошенка. »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1914, Том CXVII/CXVIII, стор. 127—136.

646. *Лепкий, Богдан:* Петро Дорошенко. [Істор. сильвета]. »Базар«. Місячник. Ню-Йорк, 1922. Рік II, № 1, стор. 19—21.

647. *Лепкий, Богдан:* Петро Дорошенко. [З приводу ювилею]. »Український Голос«. Перемишль, 1922, № 51 (177)—52 (178).

648. *Пачовський, Василь:* Гетьман Петро Дорошенко. Борець за неподільну, вільну, незалежну Україну. Політично-агітаційна Секція, ч. 5. Видання Т-ва »Вернигора«. Київ, 1917, 8⁰, 7 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь". Київ, 1917, Nr. 2, стор. 61.

649. *Пачовський, Василь:* 1665—1915. В двіста-пятьдесяті роковини [смерти Петра Дорошенка]. Віденський Ілюстрований Календар Т-ва »Просвіти« на 1915 рік. Відень, 1915, стор. 61—67.

650. 1665—1915. В двісті-пятьдесяті роковини [Петра Дорошенка]. »Нове Слово«. Львів, 1915, № 4.

651. *Возняк, Михайло:* Три документи до історії Руїни. (Листи до Іл. Новицького від Вас. Кочубея та Івана Максимовича. Універсал Самойловича з нагоди смерти Ц. Хведора). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. III, стор. 76—81.

652. *Модзалевський, В.:* Нові відомости про родину Многогрішних. »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1917, кн. III/IV.

653. *Модзалевський, В.:* Перший військовий підскарбій Роман Ракушка. (1663—1669). Нарис його життя та діяльности. »Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук«. Київ, 1919, кн. I, стор. 18—52.

15. Іван Мазепа.

(1687—1709).

654. *б.:* Памяти гетьмана Івана Мазепи. »Українське Слово«. Львів, 1916, № 48 (219).

655. *Бущенко, В.:* Гетьман Іван Мазепа. (1687—1709). Короткий історичний нарис. »Залізний Стрілець«. Каліш, 1921, № 59 (70).

656. Гетьман Іван Мазепа, Борець за волю України. Ви-

давництво »Січ«. № 3. [Могилів], 1917, 16, 8 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 1, стор. 13.

657. *Донцов, Дмитро, Др.:* Мазепа і Мазепинці. Видавництво »Сіяч«. Черкаси-Київ, 1919, 16⁰, 34 стор.

658. *Л[ипа], Юрій*: Гетьман Іван Мазепа. Видавництво »Народній Стяг«. № 4. Одеса, 1917, 16⁰, 33 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 2, стор. 61.

659. *Сисоєнко, Евген:* Про гетьмана Мазепу та про Шведчину. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 28, стор. 4—7.

660. *Стоцький-Смаль, Роман, Др.:* Маловідома гравюра Мазепи. [З ілюстр.]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 100, стор. 352.

661. *Характерник:* Мазепа в історії і літературі та для сучасности. Видавництво »Захід«. Чернигів, 1918, 16⁰, 63 стор.

Рецензія: Модзалевський, В.: „Наше Минуле“. Київ, 1919, Nr. 2, стор. 170.

662. *Хоткевич, Гнат:* Гетьман Іван Мазепа. »Історично-Популярна Бібліотека«. № 1. Харьків, 1918, 16⁰, 46 стор.

Рецензія: Старицька-Черняхівська, Л.: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 11, стор. 658—659.

---

663. *Модзалевський, В.:* Універсал гетьмана Мазепи про козаків (1701 року). (Історичний архив). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 171.

664. *Сисоєнко, Евген:* Про Палія та Мазепу. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 27, стор. 5—7.

665. *Ярополк:* Полковник Шпак. Історичний шкіц з часів Паліївщини 1702 р. »Український Прапор«. Відень, 1922, № 1.

---

666. *Різниченко, Вас[иль]:* Переписка Гетьмана Мазепи з Мотрею Кочубеївною у Батурині. З передмовою, примітками і поясненнями Вас[иля] Різниченка. З портретом Мотрі Кочубеївної. Видання Вас. Різниченка. Київ, 1916, 16⁰, 16 стор.

— Друге видання, п. з.: Переписка з Мотрею Кочубеївною в Батурині. Видання 2-ге. Звенигородка, 1917, 16⁰, 16 стор.

Рецензія: Жученко, М.: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 3, стор. 118.

667. *Різниченко, Василь:* В резиденції Мазепи. З дорожних записів українського туриста. »Діло«. Львів, 1914, № 144 (8690)—152 (8.701).

---

668. *Донцов, Дмитро, Др.:* Похід Карла XII на Україну. »Шляхи«. Львів, 1917, № 9/10, стор. 485—497. І окремою відбиткою, враз з доповненням, п. з.:

— Похід Карла XII на Україну. Видання »Новітньої Бібліотеки«, ч. 26. Львів, 1917, 16⁰, 39 стор.

— Видання друге, п. з.: Похід Карла XII. на Україну. Видання »Т-ва ширення народньої культури«. Київ, 1918, 8⁰, 28+3 стор. з бібліоґр. автора.

Рецензії: 1) Г[рушевський], О[лександер]: „Літ.-Наук. Вістник“. Київ, 1918. Том LXXI, кн. 7/8, стор. 270; — 2) Лоський, К[о сть]: „Книгарь“. Київ, 1918. Nr. 14, стор. 831—832; — 3) М. В.: „Наше Минуле“. Київ, 1918, Nr. 1, стор. 191; — 4) [Федорців, Федь]: „Шляхи“. Львів, 1916, Nr. 15/16, стор. 541—543.

669. *Тіандер, К.:* Карло XII на Вкраїні. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 66—73.

---

670. *Андрієвський, Віктор:* Полтава. (З нагоди сумної памяти дня 27. червня 1709 р.). »Український Голос«. Перемишль, 1922, № 28.

671. В 209. річницю Полтавської катастрофи. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 210/211, стор. 410—411.

672. *Возняк, Михайло:* Польська вірша про битву під Полтавою. (Матеріяли і замітки). »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. IV, стор. 59—70.

673. Полтавська катастрофа й сучасний момент в життю українського народу. »Вістник політики, літератури й життя«. Відень, 1918, № 210/211, стор. 409—410.

674. *Т. С.:* З історичних споминів. Полтавська битва (1709 р.). »Дніпро«. Календар американських Українців на 1921 р. Jersey-City, 1921, стор. 27—28.

---

675. *Різниченко, Вас[иль]:* Смерть Мазепи. (З нагоди 209 роковин смерти). »Шлях«. Київ, 1918, № 9/10, і окремою відбиткою п. з.:

-- Смерть Мазепи. (З нагоди 209 роковин смерти). Видавництво »Шлях«. № 24. Київ, 1918, 8⁰, 20 стор.

Рецензія: Модзалевський, В.: „Наше Минуле". Київ, 1919, Nr. 3, стор. 169—170.

676. *Різниченко, Вас[иль]:* На могилї гетьмана Мазепи. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 111/112 (905—906).

677. *Барвінський, Богдан, Др.:* Слідами гетьмана Мазепи. Подав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1919, Том CXXIX, стор. 107—140 і окремою відбиткою.

678. *Борщак, Ілько:* Гетьман Мазепа та тодішня французька преса. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 189.

Передрукувала „Україна". Тижневик. Станиславів, 1920, Nr ? .

679. *Шкурат, Петро, Др.:* Шляхом Мазепи. »Український Голос«. Перемишль, 1923, № 21 (198).

16. Пилип Орлик.

(1710—1742).

680. Мазепинцї. »Народний Голос«. Чернівці, 1915, № 12.

681. *Застирець, Іван, Др.:* Мазепинцї в Туреччинї. З паперів Садик-паші (Чайковського). (Матеріяли і замітки). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1914, кн. II, стор. 67—72.

---

682. *Барвінський, Олександер:* Пилип Орлик останній і найзнатнійший із справдешних Мазепинців. Календар Т-ва »Просвіта« на 1918 р. Львів, 1918, стор. 92—107.

683. *Крипякевич, Іван, Др.:* Филип Орлик. »Історичні листки«, ч. 7. Львів, [1914], 32⁰, 4 стор.

Передрукував: „Калуський Листок". Калуш, 1914, Nr. 10.

684. *Липинський, В[ячеслав]:* Филип Орлик. »Календар Укр. Нар. Союза на 1919 р. Jersey-City, 1919, стор. 94—96.

685. *Різниченко, Вас[иль]:* Пилип Орлик. (Гетьман емігрант). Його життя й діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерти). Видання »Союзбанк«. Київ, 1918, 8⁰, 48 стор.

Рецензія: Романовський, Віктор: „Книгарь". Київ, 1919, Nr. 22, стор. 1457—1460.

686. *Різниченко, Василь:* Про гетьмана Пилипа Орлика. Його життя та діяльність. Київ, 1919, 16⁰, 32 стор.

---

687. *Борщак, І[лько]:* Данте й Орлик. »Українська Трибина«. Варшава, 1922, № 22 (220).

688. *Борщак, Ілько:* З нагоди роковин смерти Гетьмана Орлика. (26. травня 1742). »Діло«. Львів, 1923, № 47 (9.928).

689. *Борщак, Ілько:* Маніфест гетьмана Орлика до європейських урядів. (Текст і коротенькі коментарі). »Українська Справа«. Варшава, 1922, № 6.

690. *Борщак, І[лько]:* Orlikiana. (Опись невиданих матеріялів про Гетьмана Орлика, його родину і оточення). »Хліборобська Україна«. Відень, 1922/23, зошит VII/VIII, стор. 342—371.

691. *Борщак, Ілько:* Україна і французька дипльоматія XVIII віку. »Нова Україна«. Прага, 1923, № 3, стор. 134—137.

692. *Борщак, І[лько]:* Українська справа на міжнародньому конґресі двіста років тому назад (1728). »Громадський Вістник«. Львів, 1922, № 121.

693. *Борщак, І[лько]:* Українська справа на міжнародньому конґресі двіста років тому назад. (1728). »Українська Праця«. Коломия, 1922, № 4.

694. *Борщак, І[лько]:* Франція й Україна. Проєкт збудування Запорожської Січи на Рені (1735). »Українська Праця«. Коломия, 1922, № 7.

Передрук: „Дніпро". (Тижневик). Трентон, 1922, Nr. 24.

695. *Єнзен, Альфред, Др.:* Дневник Орлика. Написав... »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка«. Львів, 1917. Том CXXIII/CXXIV, стор. 1—12 і окремою відбиткою.

17. Гетьманщина 1709—1782.

696. *Ляшок, Л.:* Гетьманат. [До історії XVIII століття]. »Вільне Життя«. Одеса, 1918, № 29.

697. *Сисоєнко, Евген:* Україна після Шведчини. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 29, стор. 7—10.

698. *Науменко, В[олодимир]:* »Жалованная Грамота« Полтавському полковнику Івану Черняку, 1718 р. »Український Науковий Збірник«. Москва, 1916, вип. II, стор. 49—55.

---

699. *Грушевський, Мих[айло]:* Павло Полуботок. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 3 (799).

700. Мученик за волю України — Гетьман Павло Полуботок. Видання друге. Політично-агітаційна секція, ч. 6. Видавниче Т-во »Вернигора«. Київ, 1917, 8⁰, 7+(1) стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь". Київ, 1917, Nr. 2, стор. 61.

701. *Сисоєнко, Евген:* Від Полуботка до Разумовського. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 32/33, стор. 7—10,

702. *Сисоєнко, Евген:* Про Павла Полуботка. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 31, стор. 6—9.

703. Розкопки на місці, де був будинок Полуботка. (Хро-

ніка). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 147.

---

704. Могила гетьмана Данила Апостола. »Українське Слово«. Львів, 1918, № 169 (963).

705. *Різниченко, Вас[иль]:* На могилі Гетьмана Апостола. Із серії »По могилам Гетьманів«. № 3. [Київ], 1917, 16⁰, 16 стор.

---

706. *Сисоєнко, Євген:* Про гетьманство Разумовського. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 35, стор. 11—14.

707. *Різниченко, Василь:* На могилі останнього Гетьмана України в Батурині. Київ, 1916, 16⁰, 20 стор.

— Друге видання, п. з.: На могилі останнього Гетьмана України в Батурині. Видавництво Різниченка. Київ, 1917, 16⁰, 20 стор.

708. *Різниченко, Вас[иль]:* Граф Лев Розумовський. »Шлях«. Київ, 1917, № 1, стор. 62—74.

709. *Різниченко, Вас[иль]:* Скасування Гетьманства на Україні і останній Гетьман України. Кирило Розумовський. З нагоди 150-х роковин. (1764—1914). [Видання автора]. Київ, 1916, 8⁰, 35 стор.

Рецензія: Ж[ученко], М.: „Промінь“. Москва, 1917, Nr. 3/4, стор. 32.

---

710. *Кушнір, Володимир, Др.:* 150 літ від скасуваня Гетьманщини. Знищенє останків державної самостійности України. »Діло«. Львів, 1914, № 181 (8.730).

711. *Різниченко, Вас[иль]:* Як була знищена автономія України? (Видання автора). [Звенегородкя], 1917, 8⁰, 24 стор.

Рецензія: Д[орошенко], Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 1, стор. 12.

712. Стопятьдесятьлїтня річниця одного з домагань приверненя автономії України. [Історичний нарис]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 173, стор. 681—682.

Передрук п. з.: Стопятьгесятьлїтє одного домаганя автономії України. „Українське Слово“. Львів, 1917, Nr. 242 (741).

---

713. *Онацький, Ев[ген]:* Походження Полетик. (Де-що про шукання українською старшиною московського дворянства). »Україна«. Наук. трьохмісяч. Київ, 1917, № I/II, стор. 84—99.

18. Запорожже.

*714. *Кащенко, А[дріян]:* Оповідання про славне військо запорожське низове. (Коротка історія війська запорожського). Українське Видавництво. Катеринослав, 1917, 8⁰, 370 стор.

Рецензія: Грушевський, Олександер: „Літер.-Наук. Вістник“. Київ, 1917, Nr. 1, стор. 156—158.

— Видання 2-е, п. з.: Оповідання про славне військо запорожське низове. (Коротка історія війська запорожського). Ілюстроване видання 2-ге. Українське Видавництво. Катеринослав, 1918, 8⁰, 360 стор.

— Видання 3-те, п. з.: Оповідання про славне військо Запорожське Низове. Коротка історія війська запорожського. Видання третє. Українське Видавництво. Катеринослав, 1919, 8, 360 стор.

— Видання 4-те, п. з.: Опо-

відання про славне військо запорожське низове. (Коротка історія війська Запорожського). Видання 4-те. Українське Видавництво в Катеринославі. [Друковано у К. Ґ. Редера в Ляйпціґу]. Катеринослав-Ляйпціґ, (1923), 8°, 368 стор.+133 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Біднов, В[асиль]: „Літер.-Наук. Вістник“. Львів, 1923, кн. IX, стор. 82—86; — 2) Маркевич, Л.: „Книжка“. Станиславів, 1923, Nr. 1/5, стор. 38—39.

715. *Яворницький, Д[митро], І.:* Як жило славне Запорожське Низове військо. Видання друге з додатками. Катеринослав, 1914, 8°, 31 стор.+3 ілюстр.+портрет автора.

— Видання 3-те: Як жило славне Запорожське військо низове. Видання третє з додатками. Видавництво »Слово«. Катеринослав, 1918, 8°, 36 стор. + 10 ілюстр.

---

716. *[Крипякевич, Іван, Др.]:* Початки Запорожської Січи. Історичні Листки, ч. 4. Львів, 1914, 16°, 4 стор.

717. *Сисоєнко, Евген:* Зруйнування Січи Запорожської. [3 ілюстр.]. »Народня Справа«. Київ, 1918, № 36, стор. 6—9.

---

718. *Комарь, М[ихайло]:* Запорожські вольности. Видання друге. Київ, 1917, 16°, 32 стор.

На стор. 2. біографія Михайла Федоровича Комарова (Комарь) — пера Гр. Т—ко.

*719. *Степовий, В[асиль] (Біднов, Василь):* Запорожський зімовик. (Історичні відомости). Видання (?). Катеринослав, 1916, 16°, 24 стор.

Рецензія: Б. Л.: „Украинская Жизнь“. Москва, 1916, Nr. 7/8, стор. 144—145.

— Видання друге, п. з.: Запорожський зімовик. (Історичні відомости). Видання друге. Видавництво »Сіяч« у Черкасах. № 31. Черкаси, 1918, 16°, 24 стор.

Рецензія: Старицька-Черняхівська, Л.: „Книгарь“. Київ, 1918, Nr. 12/13, стор. 697—699.

720. *Яворницький, Дмитро:* Оповідання столітнього діда про Запорожців. Записав... Історична Бібліотека »Просвіти«. Ч. 5. Накладом Т-ва »Просвіта«. Львів, 1923, 8°, 16 стор.

---

721. *Сосенко-Молодший, Петро:* Про славного українського лицаря Івана Сірка. Написав... (Історична розвідка з картинами). Видавництво »Живі Ґроби«. Львів, 1922, 16°, 48 стор. + 9 ілюстр. в тексті.

Рецензії 1) Карпинський, М.: „Книжка“. Станиславів, 1923, Nr. 1/5, стор. 40; — 2) С. Ф.: „Студентський Вістник „Поступ“. Львів, 1923, Nr. 3/4, стор. 104.

---

722. *Кащенко, А[дріян]:* Кость Гордієнко-Головко — останній лицарь Запорожжя. Видання [перше]. Катеринослав, 1917, 16°, 50 стор.

Рецензія: Дорошенко, Д[митро]: „Книгарь“. Київ, 1917, Nr. 2, стор. 83.

— Видання 2-ге, п. з.: Кость Гордієнко-Головко — останній лицарь Запорожжя. Видання друге. Друкарня І. Вісьмана. Катеринослав, 1918, 16°, 60 + (4) стор.

— Видання 3-те, п. з.: Кость Гордієнко-Головко — останній лицарь Запорожжя. Виданне третє. Українське Видавництво в Катеринославі. [Друковано у Відні]. Відень-Катеринослав, 1919, 8°, 40 стор.

Рецензія: „Вперед“. Львів, 1920, Nr. 154.

---

723. *Лепкий, Богдан:* Чекає

нас велика річ. Коштом і заходом Т-ва »Просвіта« у Львові. З друкарні А. Гольцгавзена. Відень, 1916, 8⁰, 38+2 стор.+10 ілюстр. у тексті.

Містить: 1) В боротьбі за волю. [Історія Козаччини], стор. 3—26; – 2) Кальнишевський у неволї, стор. 27—29; — 3) Привид Кальнишевського, стор. 30—36; — Порядок українських гетьманів, стор. 37—38.

---

724. *Степовий, В[асиль]. (Біднов, Василь):* До історії Запорожців за Дунаєм. »Українське Слово«. Львів, 1916, № 13 (184)—16 (187).

725. *Степовий, В[асиль]. (Біднов, Василь):* До історії Задунайської Січи. »Україна«. Наук. трьохміс. Київ, 1914, кн. III, стор. 9—21.

726. *Федорченко, І[ван]:* Гробовець Запорожської Січі. Історичний нарис проф. Краківського університету Марьяна Дубецького. (Переклад з польської мови з додатками і одмінами). Українсько-руське книгарство »Гасло«, № 8. Київ, 1917, 8⁰, 18 стор.

Це властиво перерібка, але не переклад історичного нарису проф. М. Дубецького з його праці „Obrazy i studya historyczne". Kijów. 1916.

727. *Щурат, Василь, Др.:* Жерело звісток Гендльовіка про Запорожців. Написав... »Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1919, Том CXXVIII, стор. 39—50 і окремою відбиткою. Львів, 1919, 8⁰, 12 стор.

---

728. *Сластіон, Оп.:* Портрет Антона Головатого. (З ілюстр.). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 37—48.

19. Гайдамаччина.

729. *Горбань, Мик[ола]:* Гайдамаччина. »Плуг«. Журнал. Харків, 1922, № 1, стор. 52—56.

730. *Широцький, К[ость]:* Коліївщина. (Гайдамаччина в 1768 році). Видання Т-ва »Час«. Київ, 1918, 16⁰, 48 стор.

Рецензії: 1) Данилевич, В., проф.: „Наше Минуле". Київ, 1919, Nr. 3, стор. 168—169; — 2) М. В.: „Літер.-Наук. Вістник". Київ, 1918, Том LXXI, кн. VII/VIII, стор. 141—142.

731. *Шпитковський, Іван:* »Гайдамаки« Шевченка як памятник Коліївщини. »Збірник памяти Тараса Шевченка«. (1814—1914). Київ, 1915, стор. ?

732. *Шпитковський, Іван:* Матеріяли до історії Коліївщини. Мемуар Ігнатія Филиповича. Подав... »Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1922, Том CXXXIII, стор. 85—98 і окремою відбиткою.

20. XIX століття.

733. *Гнатюк, Володимир:* Національне відродженнє австро-угорських Українців (1772—1880 рр.). Виданнє »Союза Визволення України«. Відень, 1916, 8⁰, 65+(1) стор.

Рецензії: 1) Бурчак, Л.: „Книгарь". Київ, 1918, Nr. 9, стор. 520—521; — 2) „Вістник Союза Визволення України". Відень, 1916, Nr. 120, стор. 679.

734. *[Дорошенко, Володимир]:* Короткий огляд розвитку політичної думки та орґанізації на Україні. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1914, № 2, стор. 4—7.

735. *Дорошенко, Володимир:* Пів-

тораста літ української політичної думки. (Від скасовання Гетьманщини до нашого часу). Короткий історичний огляд. Накладом »Союза Визволення України«. Відень, 1914, 8⁰, 12 стор.

Передрук: „Нове Слово". Львів, 1915, Nr. 5 і 6.

Ця публікація вийшла також в перекладах на німецькій, італійській, французькій, анґлійській, мадярській, болгарській, турецькій і російській мові.

736. *Дорошенко, Володимир:* Українство в Росії. (Новійші часи). Памяткова книжка Союза Визволення України. Відень, 1917, стор. 246—354.

Також окремою відбиткою п. з.:

— Українство в Росії. Новійші часи. З портретами. Виданнє Союза Визволення України. Відень, 1916, 8⁰, 114+2 стор.

Рецензії: 1) Возняк, Михайло: „Діло". Львів, 1917, Nr. 89 (9.341); — 2) Єфремов, Сергій: „Книгарь". Київ, 1918. Nr. 6, стор. 315—318.

737. *Лозинський, Михайло, Др.:* Галичина в життю України. Виданнє »Союза Визволення України«. Відень, 1916, 8⁰, 60+(4) ненум. стор.

Попередньо друковалося у „Вістнику Союза Визволення України". Відень, 1916.

Рецензії: 1) „Вістник Союза Визволення України". Відень, 1916, Nr. 83/84; — 2) Данилевич, В. проф.: „Наше Минуле". Київ, 1919, Nr. 1/2. стор. 223; — 3) К[алинови]—ч, І[ван]: „Українське Слово". Львів, 1916, Nr. 127 (298).

738. *Охримович, Юліян:* Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX століттї. Часть I. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Видавництво »Серп і Молот«. № 12. Київ, 1918, 16⁰, 140 стор.

Рецензії: 1) Дорошенко, Володимир: „Діло". Львів, 1918, Nr. 143 (9.703); — 2) Дорошенко, Володимир: „Шляхи". Журнал. Львів, 1918, Nr. 1/6, стор. 169—171; — 3) Єфремов, Сергій: „Книгарь". Київ, 1919, Nr. 22; — 4) Стебницький, П[етро]: „Наше Минуле". Київ, 1918, Nr. 2, стор. 218—220.

— Видання 2-ге, п. з.: Розвиток української національно-політичної думки. (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). З портретом автора і вступними статтями М[иколи] Голубця, Ф[едя] Федорцева і В[олодимира] Дорошенка. »Новітня Бібліотека«. Ч. 43. Київ-Львів, 1922, 8⁰, XIV+(2)+120 стор.

Рецензія: Дорошенко, В[олодимир]: „Громадський Вістник". Львів, 1922, Nr. 135.

739. *Пачовський, Василь:* Галичина і Наддніпрянська Україна. Видання Народнього Міністерства Преси й Інформацій У. Н. Р. Ч. 71. Камянець н. П., 1919, 16⁰, 24 стор.

740. *[Скоропис-Йолтуховський, Олександер]:* Самостійна Україна мрією у 1791 р., політичною утопією в 1854 р. й пекучою потребою в 1888 р. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 98, стор. 314—315; № 99, стор. 329—332.

---

741. *Брик, Іван. Др.:* Матеріяли до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст. Видав... Українсько-Руський Архив. Том XV. Видає Історично-Фільософічна Секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1921, 8⁰, 190 стор.

Рецензія: Богацький, П[авло]: „Нова Україна". Прага, 1922, Nr. 7, стор. 34—35.

742. *Возняк, Михайло:* Епізоди культурних зносин галицької і російської України в першій половині XIX віку. Фільольогичний Збірник памяти Михальчука. Київ, 1915, стор.

743. *Каманіна, Анна:* Громадський Банк в першій половині XIX століття. (З історичного архива). »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 2, стор. 169—171.

---

744. Віденський трактат 1815 року нічого про приналежність Холмщини до Королівства не постановив. [Текст і пояснення]. »Вільне Життя«. Одеса, 1918, № 4.

---

745. *Білозерський, Василь:* З ідеольоґії Кирило-Мефодіївців. Записка. »Україна«. Наук. трьохмісячник. Київ, 1914, кн. I, стор. 78—83.

746. *Возняк, Михайло:* Кирило-Методіївська справа й Галичина. (Стаття). »Український Вістник«. Львів, 1921, № 37.

747. *Возняк, Михайло:* Кирило-Методіївське братство. Накладом фонду »Учітеся, брати мої!« Ч. 3. Львів, 1921, 16⁰, 238+(2) стор.+10 ілюстр. в тексті.

Рецензії: 1) Г. М.: „Историкъ и Современникъ“. Берлін, 1922, збір. II, стор. 280—284; — 2) Радзикевич, В[олодимир]: „Письмо з Просвіти“. Львів, 1922, Nr. 9/10, стор. 82—83.

748. *Грушевський, М[ихайло]:* В роковини Кирило-Методіївської справи. »Вільне Життя«. Одеса, 1918, № 22.

749. *Грушевський, М[ихайло]:* В сімдесяті роковини Кирило-Методіївської справи. »Літер.-Наук. Вістник«. Київ, 1917. Том LXVIII, кн. I, стор. 8—13.

Передрук: „Вістник політики, літератури й життя“. Відень, 1918, Nr. 193, стор. 138—140.

750. *Грушевський, М[ихайло]:* Матеріали до історії Кирило-мефодіївського братства. Признання Кирило-Мефодіївців. Приладив до друку... »Збірник памяти Тараса Шевченка«. (1814—1914). Київ, 1915, стор. 99—256 і окремою відбиткою.

751. *Грушевський, Олександер:* З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства. »Україна«. Наук. трьохміс. Київ, 1914, кн. I, стор. 71—77.

752. *Грушевський, Ол[ександер]:* З плянів та думок Кирило-Методієвського брацтва. »Літер.-Наук. Вістник«. Київ, 1918, Том LXXI, кн. VII/VIII, стор. 89—95.

753. *Єфремов, Сергій:* Просвітні заходи Кирило-Методіївського Брацтва. »Письмо з Просьвіти“. Львів, 1914, № 3, стор. 65—69.

754. *Зайцев, Пав[ло]:* »Книга битія«, як документ і твір. »Наше Минуле«. Київ, 1918, № 1, стор. 22—35.

---

755. *[Горбачевський, Іван, Іванович]* Записки Невідомого. (З товариства Сполучених Словян). [Передрук з рукопису]. »Слово«. Наук. літер. додаток до »Слова«. Камянець н. П., 1920, № 5.

---

756. *Брик, Іван, Др.:* Славянський зїзд у Празї 1848 р. і українська справа. Написав... »Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка«. Львів, 1920. Том CXXIX, стор. 141—217, і окремою відбиткою. Львів, 1920, 8⁰, 72 стор.

757. *Г[анкевич], Л[ев], [Др.]:* Речник незалежности України в 1848 р. [о. Василь Подолинський]. »Вперед«. Львів, 1919, № 71 і 72.

758. *Гартль, А., Др.:* До 75 роковин ювилею славянского зѣзду. »Русинъ«. Ужгород, 1923, № 87.

759. З історииї української військової орґанізации в Га-

личині. [Про 1848 р.]. »Свобода«. Львів, 1915, № 31.

760. *Щурат, Василь, Др.:* Галицько-українські стрільці 1849 р. »Свобода«. Львів, 1915, № 20.

---

761. *Добровольський, Л.:* З київської »Козаччини« 1855 року. [До історії українського селянського руху]. »Український Науковий Збірник«. Москва, 1915, вип. I. стор 45—94.

762. *Застирець, Йосиф, о. др.:* Під стягом гетьмана Дорошенка. Епізод з Кримської війни. »Звіт Управи ґімназійних наукових курсів з українською викладовою мовою«. Відень, 1916, 8⁰, 20 стор.

Рецензія: Лозинський, Михайло: „Діло" Львів, 1916, Nr. 238 (9 148).

---

763. *Флоровський, А. В.:* »Воля панська й воля мужицька«. Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861—1863. Державне Видавництво України. Одеса, 1922, 8⁰, 72 стор.

---

764. *Грушевський, Олександер:* З життя Київського українського гуртка в 1870—1874 рр. »Основа« (Вістник письм.-наук.). Одеса, 1915, № 1.

765. *Садовський, Микола:* Спомини з Російсько-Турецької війни 1877—1878 р. Видавниче Т-во »Час«. Київ, 1917, 8⁰, 87 стор.

Рецензії: 1) Старий (Королів) В[асиль]: „Літер.-Наук. Вістник". Київ, 1917, кн. VI, стор. 152—153; — 2) Черкасенко, С[пиридон]: „Книгарь". Київ, 1917, Nr. 3, стор. 119—120.

766. Кн. Бісмарк і Українське Королївство. »Діло". Львів, 1914, № 185 (8.734).

767. Королівство Київське по проекту Бісмарка. Видавництво „Народній Стяг«. Одеса, 1917, 8⁰, 8 стор.

Рецензія: Павловський, М.: „Книгарь". Київ, 1917, Nr. 3, стор. 142—143.

---

768. *Ганкевич, Лев, Др.:* Володимир Дебогорій-Мокрієвич. [До історії 80-тих рр.]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1916, № 102, стор. 378—380.

769. *Маршинський, Аполінарий:* Спомини. (1884—1888 р.). [Про життя київської громади]. „Дніпро«. Календар на 1923 р. Львів, 1922, стор. 92—104.

770. *Маршинський, А[полінарій]:* Поїздка в Галичину в 1889 р. (Зі споминів). „Дніпро«. Календар на 1924 р. Золочів, 1924, стор. 82—101.

771. *[Невлінський, М.]:* Згадка сперед сорока літ. [Про брошуру Невлінського „La Pologne et les Habsburg"]. »Громадська Думка«. Львів, 1923, № 181—184.

772. *Самійленко Володимир:* З українського життя в Київі в 80 роках XIX століття. »Нова Україна«. Журнал. Прага, 1923, № 1/2, стор. 104—116.

---

773. *Антонович, Дмитро:* Сторінка з історії української політичної думки девятьдесятих років XIX віку. »Вістник політики, літератури й життя". Відень, 1918, № 217, стор. 490—491.

Передрук статті з „Робітничої Газети".

774. *Барвінський, Олександер -* Із »Споминів з мого життя«. (Частина). »Учительське Слово«. Львів, 1922, № 11/12, стор. 4—7.

775. *Барвінський, Олександер:* Спомини з царини народньої роботи. [До історії 90-тих

років]. »Громадська Думка«. Львів, 1920, № 18.

776. *Вовк, Хв[едір]:* Де-що з моїх австро-руських споминок. [90-ті рр.]. »Привіт Іванови Франкови в 40 літерат. його письменської діяльности«. Львів, 1916, стор. 151—159.

777. *Лукич, Василь [Левицький]:* Із споминів мого життя. [Про 90-ті роки]. »Вістник Союза Визволення України«. Відень, 1917, № 152.

---

778. *Міяковський, В.:* До історії української журналістики. (І. Газета К. Шейковського, 1860 р. II. Цензурування »Губернскихъ Вѣдомостей« на Україні). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 81—88.

779. *Науменко, В.[олодимир]:* Думка про українську духовну часопись у Києві в 1858 р. (Матеріяли і замітки). »Український Науковий Збірник«. Москва, 1916, вип. II, стор. 98—100.

780. *Стебницький, П[етро]:* До історії українського руху. (Про переслідування української преси). »Наше Минуле«. Київ, 1919, № 3, стор. 89—93.

Статті під чис. 779 і 780 взаїмно доповняються.

781. *Щурат, Василь, Др.:* Початки української публіцистики. (В соті роковини »Українського Вістника«). »Діло«. Львів, 1916, № 57 (8.956).

---

782. *Грушевський, Михайло:* З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов, і женевський соціялістичний гурток. Зладив... [Видання Українського Соціольоґічного Інституту]. [Відень], 1922, 8'', 212 стор.

Містить: 1) Грушевський, Мих[айло]: З починів українського соціялістичного руху. ст р. 5—101; — 2) [Драгоманов, Михайло]: „Переднє слово“ до „Громади“. 1878, стор. 102—153; – 3) Бернштайн, Едвард: Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського, стор. 154—161; 4) Драгоманов. М[ихайло]: Малоруський інтернаціоналізм, стор. 161—169; — 5) Драгоманов, М[ихайло]: Нації Східної Европи та інтернаціоналізм, соціялізм, стор. 169—183; — 6) Подолинський, С[ергій]: Соціялізм, нігілізм та тероризм, стор. 184—185; — 7) Подолинський, С[ергій]: Людська праця і єдність сили, стор. 186—207: — 8) Листи С. Подолинського, Ф. Енґельса і К. Маркса, стор. 208—211.

783. *Є[фремов], С[ергій]:* Нові матеріяли про »Вольное Слово«. [До історії Драгоманівщини]. »Рада«. Київ, 1914. № 72.

784. *Єфремов, Сергій:* До історії соціялізму на Україні. [До історії 90-тих р.]. »Нова Рада«. Київ, 1917, № 82.

785. *Чарнецький, А[нтін]:* До історії робітничого і соціялістичного руху в Галичині. (1870—1890). »Нова Культура«. Львів, 1923, № 5, стор. 61—71.

Звідомлення

Ілька Борщака з дослідів в архівах Західньої Европи,

переслане Українській Академії Наук у Київі[1]).

Протягом пяти років я працюю в ріжних европейських архівах і бібліотеках по питанням „Ucrainica“; за цей час я зібрав значний науковий матеріял, дрібна частина якого була мною видрукована, значна готова до друку, а найбільша in crudo чекає ще оброблення. Умовини еміґраційного життя з його непостійностю і з невідомостю будуччини, важкі для наукової праці, а ще важче сховати, як слід, матеріяли, кількість яких весь час росте. Все це спонукує мене написати справоздання, щоби хоч коротко подати до відома Найвищої нашої наукової інституції про „баланс“ моєї роботи, щоби в разі, як обставини не дадуть мені змогу довести до кінця намічену працю, инші дослідувачі докінчили мої роботи. Прошу відчитати моє справоздання на засіданню Історичної і Правничої Секції і списати його в архів Академії. (Рукописи мої, матеріяли, листування з ріжними европейськими вченими — все це буде зложене з Бібліотеці Французької Академії і в разі моєї смерти має поступити в розпорядження Української Академії).

Як історик і правник я на самому початкови своєї наукової діяльности звернув особливу увагу на відносини між Европою і Україною в минулому. Ні польські, ні російські джерела не можуть дати справжньої картини стану української справи в широкому значінню сього слова. Коли Пастер мав рацію казати, що наука не має батьківщини, то вчений її завжди має. Тому всі польські і московські вчені в свій час розглядали ті чи инші моменти нашої історії з погляду або московської або польської науки. Наша історіографія тільки за останні часи стала на національний шлях. Отже критерієм може бути тут Европа, бо хоч і вона, — зрозуміла річ, — підпадала під впливи тих чи инших московських або польських праць, але незацікавлена безпосередньо політично, вона могла бути більш безсторонньою.

Плян моєї праці з загальною назвою „Европа і Україна“ задуманий широко, навіть занадто широко, і навряд чи вистарчить моє життя на виконання сього пляну. Перша стадія отсеї праці — дати огляд стосунків України з певною країною (скажемо з Францією) в окремих розвідках і студіях, які малиб охопити всі галузі (політичні, культурні, економічні) сих стосунків; друга стадія — загальний синтез стосунків України з Францією; таку працю я хотів би зробити відносно кождої країни (Франція, Англія, Німеччина, Італія...)

---

[1]) Звідомлення містимо за дозволом автора на основі копії, яку д. І. Борщак ласкаво переслав Науковому Товариству ім. Шевченка. *Редакція.*

врешті, як загальний синтез сих всіх робіт „Стосунки України з Европою“.

Першою країною, яку я вибрав для студій, була Франція, де я працюю головним чином; в инших бував лише у переїзді і занадто поверхово оглядав джерела.

* * *

А) Париж.

I. Національна Бібліотека. a) Відділ друків.

Я переглянув всі французькі друки і летучі листки, де трактуються українські справи. Вони свідчать про зацікавленість у Франції Україною в минулому і освітлюють зовсім відмінно деякі моменти Хмельниччини і Шведчини; особливо важні французькі часописи 17 і 18 в., матеріял досі абсолютно невідомий. Вони важні, як відгук европейської опінії на найзначнійші моменти нашої історії (Хмельниччина, Шведчина, Розумовщина...) і як джерело до низки дрібних фактів, яких немає в наших, польських і московських матеріялах.

Часописі ці: „Gaz. de France“ 1631—1675 (in 4⁰); „L'espion des cours des princes chretiens“ (1637—1677); „Journal des savants“ (1665—1788); „Mercure de France“ (1672—1756); „Lettres Historiques“ (1692—1745); Mercure Historique et Politique“ (1692—1730); „Journal de Constantinople“ (1854, Чайківщина); „Le clef du cabinet“ (1696—1776).

b) Відділ рукописів.

Рукописами Нац. Бібліотека дуже богата, як не найбогатша в світі; з Українців в ній ще ніхто не працював. Деякі Росіяне (Строєв, Мартинов), Поляки (Пржездзецкий), Французи (Люї Парі, Testin), дещо відмітили з рукописів по Ucrainica, але поверхово і тенденційно. Звичайно, не можу претендувати на огляд всіх рукописів що до „Ucrainica“ в Нац. Бібліотеці, але те, що я оглянув, я оглянув сумлінно і зробив відповідні нотатки, як памятник не вимагав переписання in extenso.

Ось сі рукописи:

1) листи Понятовського (посередник між Карлом XII і Мазепою), приятеля Орлика підчас його подорожи в Царгород після Полтави (fr. 12.153. 4⁰ pp. 64).

2) Опись Німеччини..., Польщі, Московщини..., зроблена в 1639 р. для Люї XIII (fr. 17.190). Fol. 260—263, присвячені Україні-Руси з зазначенням її соборности (Див. мою „Ідея Соб. Укр.“).

3) Трактат про козаків фр. дипльомата на півночи ґрафа Claude de Mesmes d' Avaux. Досі ніде не був зазначений, відноситься до 1650 р. (fr. 4110). 4⁰ pp. 32.

4) „Miscellanea“ XVIII в. для північньої Европи (fr. 9028). Fol. 246—266. Містить цікавий меморіял ґрафа де Брой (Broglie), амбасадора в Варшаві і шефа таємної дипльоматії Люї XV, через якого ішли стосунки Версаля з Нахимовським в Криму, про козаччину і Україну (1756).

5) Листи польської королевої Марії Люїзи — дружини Яна Казимира — до m-me de Choisy (fr. 3.859) in 4⁰, pp. 62. Цікаві інформації про Хмельниччину.

6) Автоґрафічна рукопись Лінажа де Божіена (fr. 18.998), видрукована в 1674 р. під назвою „L' origine veritable du soulevement des Cosaques contre

la Pologne“. Автоґраф має деякі відмінности від друку і дуже цікаво порівняти їх.

7) „Miscellanea“ XVII в. (fr. 12.197) про морські походи козаків з 1614 і 1624 рр.

8) Невидана рукоп. на італ. мові про Берестечко (Ital. 1494).

9) „Miscellanea“ XVI в. (fr. 12.936) містить меморіял 1584 р., зложений в Парижі (fol. 426—444) про козаччину.

10) Італійська копія XVII в. частини реляції Віміни (ibidem).

11) Реляція Люмбра, фр. посла в Польщі підчас Хмельниччини (Baluze, 161, 164, 166).

12) „Miscel.“ польсько-турецьких і семигородських справ (1671—1674). (fr. 10.655—10 656). Реляції Нуантеля, Форбен Жансона, Акакії, Бетюна про Україну.

13) „Mis.“ до Москви і Польщі (1524—1639) (fr. 16.938). fol. 214—220; фр. посол в Варшаві де Брежі набирає козаків на фр. службу.

14) Папери фр. амбасадора в Царгороді de Cesy; початок XVII в. 9 vol. in fol. Численні інформації про турецько-укр. стосунки (fr. 16.150—8).

15) Реляції д' Авогура, посла в Стокгольмі, підчас Хмельниччини (Colbert, 8).

16) Мандрування Франсуа de Pavie на кінці XVI в. в Поділлі (n. a. f. 6.277).

17) Спомини секретаря фр. амбасадора в Царгороді de la Croix (1672—1679). З меморіялом про Юрася Хмельницького (n. a. f. 4.438).

18) Реляції де Брежі (1644—1649). З Варшави (n. a. f. 21.096).

19) Меморіял Бонака про північну війну (Мазепа, n. a. f. 21.661).

20) Реляції Віленева про стосунки з Фил. Орликом (n. a. f. 6.894—97).

21) Реляції кардинала Forbine Janson-a (1674—1681) з Польщі (n. a. f. 21.661).

22) Битва під Зборовом (Дююі, 727).

23) Реляції французького амбасадора Кастера з Варшави (1752—1756) і таємна місія Дугласа в Петербурзі (fr, 10.659—10.661).

24) Інформації про Чигиринську кампанію (1677). (fr. 16.155—16.157).

25) Матеріяли Вольтера для його історії Карла XII. (fr. 9.772).

26) Українська граматика 1643 р. Киянина в Сорбоні Усевича на лат. мові (7.568 A).

27) Уривок з укр.-фр. словника XVII в. (Slaves, 7).

28) Про Українців в Сорбоні (fr. 1465).

29) Реляції паризької таємної поліції про Кирила Розумовського підчас його перебування в Парижі (fr. 11.357—8).

30) Нові біоґрафічні дані про Бопляна, Шеваля і Лінажа де Вожієна (Cabinet des Titres).

31) Укр. невольники на ґалерах у Франції (Colbert, 334).

32) Папери історика де Ту, що дають змогу установити джерела його „Ucrainica“ (Дюпюї, vol. 409, 879—880).

33) Листування Деноліера, секретаря Марії-Люїзи з інформаціями про Хмельниччину.

34) Невиданий рукопис Реклю про Україну (fr. 24.914).

35) Реляції Шаню, дипльомата з часів 1648—1652 (fr. 17.962—68).

c) Відділ карт.

Я знавшов 18 досі невідомих карт України з кінця XVI в. до половини XVIII в. В старих атласах XVII в. є богато цікавих плянів, ґравюр про Україну (частина сього матеріялу сфотоґрафована мною). Зазначу, ще цікаву японську карту 1905 р. був. Рос. Імп., де Україна охоплена щупальцями ведмедя Росії.

d) Відділ естампів і ґравюр.

Оригінальні етюди Вернета, Буланжера, Шасеріо, Норблена про Мазепу; ґравюра Камянця XVII в. зроблена у Франкфурті; Київ в 1687 р., ґравірована в Амстердамі.

Рідка ґравюра in 4^0 Михайла Кричевського з підписем „Mr. Czyczewski Michael Nobilis Lituaniae Cosacorum rebellium contra Lituanos Dux, a principe Janusio Radivilio caesus, captus et triduo...“; дуже рідка, мабуть єдина ґравюра баталії під Берґеном (1759), де є Григор Орлик, син гетьмана; два дуже рідкі портрети Богд. Хмельницького: a) Bohdan Chimielnicki... Ucrainjensium Dux. 4^0; з булавою, рука на шаблюці; b) ...Exercitus Zaporovium. Praefectus belli Servilis auctor... 1651. fol. ґрав. Гондіусом; портрет Яна Собіського з рідким підписом „Rex Poloniorum, Magnus Dux Lithuaniae, Ucrainiae...“; етюди Лепренса, маляря, що був в 18 в. на Правобережі і малював укр. типи.

II. Бібліотека Мазарині.

Рукописі. Невиданий лист Дорошенка до короля Михайла і листування Проспера Меріме з малярем Лє Брюном, де знаходимо цікаві матеріяли про „Козаків“ і „Богд. Хмельницького“ Меріме.

III. Бібліотека Військового Міністерства.

Рукописний атляс (єдиний в світі) франц. моряка першої половини XVI в. De Testie; тут Україна зветься Русою, в яку входить і Волинь і Поділля і Галичина. Мешканці в леґенді зазначені „Руськими“, відмінними від Московитів і Поляків.

IV. Бібліотека Франц. Академії.

2 карти України 1692 і 1701 р.; реляції Нуантеля з 1675 р., посла в Царгороді, про козаків.

V. Бібліотека Палати Депутатів.

Матеріяли (протоколи і рукописи) до демаршу 1869 р. франц. депутата Деля Мара в укр. справі. (Див. „Ідея Соб. Укр.“).

VI. Архів Міністерства Закордонних Справ.

Це було найважнійше джерело моєї праці і найбільш цікаве що до знахідок. Я переглянув усю політичну кореспонденцію з початку XVII в. до 1848 р. (це є термін, до якого франц. уряд дав дозвіл; нині клопочу, щоби дали дозвіл вистудіювати добу кримської кампянії) представників у Варшаві, Царгороді, Стокгольмі, Петербурзі; окрім сього в Архіві є богато меморіялів в нашій справі. Сі матеріяли лягли в основу мого тому „Україна і фр. дипльомаматія“, а також „Наполеон і Україна“.

Окремо стоять знайдені мною тут Дневник Орлика і його кореспонденція, про яку кажу докладно в доданій відбитці. (Описання Архіву в Записках Наук. Т-ва з моєю статею „Пилип Орлик і Франція“).

VII. Морський Архів.

a) Папери франц. ґеоґрафа Де Ліля, який був в Росії і на Україні в часи Петра I і Катерини I. Є цікаві замітки що до України і кілька карт, досі невідомих і Французам.

b) Матеріяли для перебування укр. невольників у Франції.

VIII. Бібліотека Обсерваторії.

Лист Бопляна до астронома Говелуса в справі книжки „Description de l' Ucraine".

IX. Архів Військового Міністерства.

Про перебування Хмельницького у Франції; про Григорія Орлика і козацькі леґіони в Туреччині підчас кримської війни; про Наполеонські пляни що до України.

X. Archives Nationales.

Папери de Broglie про Україну; „Наполеоніяна".

XI. Museé de guerre.

Це недавно заснований архів друків, період. преси і рукописів що до світової війни. Я покористував його для своєї праці „Україна на мировій конференції".

B) Carpentras.

В цьому провінціяльному архіві є кілька цікавих документів про участь козаків з Сагайдачним в так званій „Ligue de la Milice Chretienne". Вони дають нове освітлення морських походів козаків на початку 17 в.

C) Марсель і Тульон.

Про перебування українських невольників у Франції.

D) Шантійі.

Папери Конде, де є богато інформацій з Польщі підчас Хмельниччини (R. VI).

E) Rouen і Dieppe.

Матеріяли про Бопляна.

F) Страсбург (Університет).

Про Розумовських і Шерера, автора „Аннали Малої Руси".

G) Перпіньян.

Раби з України в Катальонії в XIII в.

I) Приватний Архів Дентевилів.

Це архів маркізів De la Ville-Beaujeu, нащадків по жіночій лінії від дружини Григорія Орлика. Тут папери Орлика, які доповнюють колекцію М. С. З. і освітлюють добу Шведчини. Між иншими метрична випись на укр. мові з Батуринської церкви про народження Григоря Орлика; рукопись Филипа Орлика „Deduction des Droits de l' Ucraine" (1712), яка, може, і була в свій час видрукована, як летучий листок. Дуже важний документ.

З других країн я оглядав поверхово: Лондон — в Record office папери що до Орлика і Войнаровського, а також анґлійські часописи XVII в. в Брит. Музеї; Брюсель і Гаґа: голяндські часописі 17 і 18 в.; матеріяли про козаків на еспанській службі в XVI в.; Копенгаґа — данські і шведські часописи 17 в. і папери Державного Архіва про Орлика і Войнаровського; Кельн і Франкфурт: німецькі часописи XVI—XVIII в. і стародруки; Ватикан — папери про Орлика; Гамбурґ — Папери Державного Архіва про Войнаровського.

Спис видрукованих розвідок:

1) „Orlikiana" (опись невиданих документів про гетьмана Орлика, його родину і оточення). Хліборобська Укр. IV. 1922—1923.

2) З нагоди 181 р. смерти Пилипа Орлика. „Діло" 1923 3/VI.

3) Ідея Соборної України в Европі в минулому. Париж, 1923, мала in 8⁰, стор. 26.

4) Україна і французька дипльоматія в 18 в. Нова Укр. 1923, III.

5) В книгозбірні гетьмана Орлика. Літ.-Наук. Вістник, 1913, Nr. 11.

6) Польські пляни супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій. Нова Громада, 1923, 3—4.

7) Ґийом Левасер де Боплян. „Літопись". Берлін, Nr. 1

8) Українські справи 1649—1651 р. в „Фр. Ґаз." „Літопись" від Nr. 6, 7.

9) Початки укр. військової дипльоматії. Альманах „Золоті Ворота".

10) Мазепа і тодішня франц. преса. „Гром. Думка", 1920, 15/VIII.

11) Вержен і Україна. „Нова Укр." 1923, XII.

12) Українська справа на міжнароднім конґресові двісті років тому назад (1728). „Укр. Праця", 1922, Nr. 4.

13) Данте і Орлик. „Укр. Трибуна", 1922, 27/I.

14) Українці в Сорбоні. „Укр. Трибуна", 1922, Nr. 112.

15) Проект збудування Запорожської Січи на Рені (1735). „Укр. Праця", 1922, Nr. 7.

16) Невиданий лист Юрія Хмельницького до Людвика XIV. „Укр. Триб." 1922, Nr. 222.

17) Бібліоґрафічні мандрування. „Книга" (Відень), Nr. 1.

18) Французький академик 17 в. про Україну і козаків. „Укр. Праця", 1922, Nr. 8.

19) Проспер Меріме про козаків. „Укр. Триб." 1922, Nr. 230.

20) „Ucrainica" Маркізи Помпадур. „Гром. Вістник", 1923, 25/XII.

21) Козаки на ґалерах. „Укр. Справа". 1922, Nr. 2

22) Елізе Реклю і поневолені народи Росії. „Укр. Трибуна", 1923, Nr. 209.

23) Козаки Хмельницького під Дюнкеркеном. „Укр. Триб.", 1922.

24) Napoléon et l' Ucraine. Revue des Etudes Napoléoniénnes. 1922, VII—VIII. З передмовою проф. Driault.

25) „Orlik". L' Intermediaire, 1922. Nr. 1556.

Друкується:

1) Пилип Орлик і Франція в „Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка".

2) Невідомий франц. роман XVIII в про Мазепу.

3) Арешт Войнаровського (1716) і Европа — обидва в „Новій Гром."

4) Два листи Пилипа Орлика до анґлійського короля і Голянд. Ґенер. Штатів в „Старій Україні".

5) Орлик і Анґлія (на анґл. мові) в „Анґл. Істор. Журналі".

Готові до друку:

А) Франція і Україна. Історичні студії та нариси франко-укр. взаємин в минулому.

Том I. Українці у Франції і Французи на Україні. I. Анна Ярославна на троні Капетинґів. II Українці в Сорбоні. III. Козаки Хмельницького під Дюнкеркеном. IV. Невольники Українці на півдні Франції в XIII—XV ст. V. Кирило Розумовський у Парижі. VI. Французи на Україні (XII—XIX ст.).

Том II. Україна і франц. дипльоматія в XVII і XVIII в. Зміст: Стара Франція і її відношення до Швеції, Польщі, Росії і Туреччини; стосунки Франції з Козаками на початку 17 в.; Гарлай де Сесі, князь де Невер; Сагайдачний і „Орден Християнської Міліції". Велика Українська Революція 1648 р. і Франція: Арпажон і Брежі в Варшаві; Франція і Молдавська Кампанія Хмельницького; Московське посольство в 1654 р. в Парижі; відношення Мазаріні до укр.-шведського союзу; таємний франц. аґент у Хмельницького; Руїна

на Україні і франц. дипльоматія; Гадяцькі умови. Обурення франц. дипльоматів з приводу легковажности і непостійности Козаків. Франція і Дорошенко; Акція франц. дипльом. в Царгороді з приводу визволення Юрія Хмельницького; Невіль і Мазепа; спомини Кавалера Божу про Україну; Франція і Мазепа; Акція Феріоля в Царгороді з приводу Мазепинців; Мемуар де Драна (1734) про Україну; анонімний меморіял в М. С. З. (1740) і Дюрана де Обіньи (1741) про Україну; „Secret du Roy" Люї XV і Українці. Ґраф де Брой, Григор Орлик, Мазепинці, Розумовський; листи Кавалєра Дугласа; Меморіял Пейсонеля; Вержен, Рейневаль у Гданську і його стосунки з Запорожцями.

Том III. Слідами гетьмана Мазепи у Франції. I. Франц. дипльоматія і Мазепа. II. Мазепа у франц. мистецтві (Верне, Норблен, Буланже, Шисеріо, Діоваляс). III. Мазепа у франц. літературі (опера 1825 р. про Мазепу, Викт. Гюґо, Шерер, Д' Орвиль, Кене, Вогюе...). IV. Шведчина в тодішній франц. пресі. V. Вольтер і Україна (джерела істор. Карла XII і Орлик).

Том IV. Син гетьмана. Ґраф Григор Орлик, ґенерал-поручник Людовика XV (1701—1759). Істор. моноґрафія. I. Народження Григора; Полтава і Бендери; Швеція; відїздить з батьком на схід; Гамбурґ; замах Ящисинського; Григор в Сакс. Ґвардії; подорож до Варшави в 1729 р.; II—III. Григор в Варшаві. Поїздка в Париж. Перша місія в Царгороді. IV. Григор вертає у Францію. Контакт з Версальським кабінетом; місія до кримського хана; в Сїчи. V. Григор в Варшаві і Царгороді; авдієнція у Люї XV; проводить Стан. Лещинск. в Варшаву; Друга місія в Криму: Григор масон. VI. Гр. в Кеніґсберзі і Відні; конфлікт з Станіславом; їде в Туреччину, аби звідти на Україну; вбивство Сінклєра; меморіяли Григора до Флєрі; Григор в Стокгольмі; зустріч з сином Войнаровського; смерть Пил. Орлика. VII. Григ. в Парижі; заходи, аби дістати папери батька; військова карієра; подружжя з Оленою Дентевіль; стосунки з Нахимовським і Мировичем; кандидатура його на фр. амбасадора в Царгороді; Григ. і Вержен; дістає папери батька; 7-річна війна; Бергені смерть Григора; роля його в історії Укр. Держ. Ідеї.

Том V. Наполеон і Україна: I. Відношення Росії до революційної Франції; меморіял дипльомата Жене про Україну. Інструкції Нац. Конв. Парандієрови і Лєлєманови що до Укр. Антімоск. пропаґанда Нац. Конв. на Україні; промова Буасі д'Англя 11 Плювіозу 1795 р. в Конвенті з приводу народів, пригнічених Росією. Реляції анонімного фр. аґента на Україні від 24/XII 1795 р. про настрій в краю і про ролю України в боротьбі славянських народів Росії за свою емансипацію. Директорія і Україна. — Розділ II: Наполеон і нац. принціп. Зовнішня політика Нап. в світі сучасної нам історіоґрафії. Відношення Напол. і його оточення до Росії; проєкт Еміля Тадена фр. представника в Царгороді про заснування комерційних факторій задля політичного впливу в краю. Меморіял Бургуана про Україну. Наполеон і польське питання. Україна у франц, друках 1807 р.: Мальт. Брюн, Губерт де Ватрен, Де Романо, Леруа де Флаже, The Argus, Le Publiciste. Напол. вступає на терен Польщі і стрічається з укр. питанням в освітлінні Поляків. Польська записка 30/I 1801 р. в справі України. Авдієнція Наймана, польського землевласника з України, у Таляйрана. Меморіял Польської Урядової Комісії. Як Напол. реаґував на польські змагання що до України. Укр. справа в дипльоматичній підготовці Напол. до війни 1812 р.; меморіяли Бургуана, Лєклєрка, Готерива про Україну. „Наполеоніяда". Самостійна укр. держава під протекцією Наполеон; Біньон, фр. посол у Варшаві, з наказу Наполеона надсилає аґентів на Україну. Книга

Лєсюра про Україну. Відомости про автора. Dichtung з приводу цієї книги в укр. літературі. Лєсюр отримує наказ Імперат. написати книгу про Козаків. Зацікавлення у Напол. і його оточення працею Лєсюра. Напередодні Бородина Напол. дістає коректу книги Лєсюра; доля цієї коректи. Джерела і зміст Лєсюрової книги; виправлене і змінене видання Лєсюрової книги 1814 р.; „Ucrainica" в бібліот. Наполеона підчас його кампанії в Росії; Наполеон читає часто в Москві „Історію Карла XII" Вольтера; думки про Україну у нього; матеріяли у фр. військ. мін. про наміри Наполеона піти через Україну; друки 1812—1814 р. про козаків: Пизот, Дамас де Раймонд, Карр. Леґенда про зацікавлення у Наполеона Енеідою.

Том VI. Українська справа у Франції. (Погляди вчених, письменників, ґеоґрафів, істориків на Україну та Українців з найдавніших часів). Товстий том на підставі друків, рукописів і часописів.

Андрій Войнаровський (акція і арешт його: як Европа реаґувала на це).

Закінчується до друку:

1) Україна і міжнародне право. (Міжн.-правні елементи в історії України. На підставі тогочасних джерел і тогочасного стану науки міжнар. і держ. права роздивлена українська справа. Висновок — з правного боку Україна ніколи не переставала істнувати як суверенна одиниця).

2) „Ucrainica" в Европі. Критично-бібліоґрафічний огляд літератури на захід.-европ. мовах (окрім славянських) про Україну і Українців з найдавніших часів: а) Книги і Volantia; b) карти; c) часописі 16—18 в.; d) іконоґрафія.

Ладиться до друку:

1) Щоденник Пилипа Орлика (текст, примітки, коментарії).

2) Пилип Орлик; життя і діяльність (намічено 5 томів).

Окрім цього виготовлено до друку переклад на укр. мову Бопляна.

Париж
18, r. J. J. Rousseau
20—II—1924 р.